આવૃત્તિ પહેલી : ૧૯૩૧ પ્રત ૧૫૦૦
આવૃત્તિ બીજી : માર્ચ '૩૭ પ્રત ૧૬૫૦
આવૃત્તિ ત્રીજી : જાન્યુ. '૩૯ પ્રત ૧૨૦૦
આવૃત્તિ ચોથી : માર્ચ '૪૭ પ્રત ૭૫૦

કિંમત
૩-૦-૦

મુદ્રક: પ્રકાશક: ચુનિલાલ માણેકચંદ રવાણી
શિષ્ટ સાહિત્ય મુદ્રણાલય, મોટા આંકડિયા

એક અજ્ઞાત તપસ્વીને

[સ્વ. ચમનલાલ વૈષ્ણવ]

આભાર

સાહિત્ય-સોનાગરોમાં જેમની કસોટી પાકી છે, એવા પૂ. રામનારાયણભાઈએ આ પુસ્તકને પોતાની કસોટીએ કસી દેવાની કૃપા કરી તે માટે તેમનો આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકની રચનામાં નિરંતર સહકાર આપનાર સાધુચરિત ચમનલાલ વૈષ્ણવનો ઉપકાર માનું છું

બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાનો શ્રમ વેઠનાર 'ભારતી સાહિત્ય સંઘ'ના સંચાલકોનો હું આભારી છું

રામનારાયણ ના. પાઠક

નિવેદન

ત્રણ આવૃત્તિઓને ગુજરાતે જે પ્રેમભરી સત્કારી છે તે માટે અમે વાંચકગણના આભારી છીએ. આ ચોથી આવૃત્તિને પણ ગુજરાત એ જ ઉમળકાથી ઝીલશે એવી ઉમેદ રાખીએ છીએ.

દેશનું વાતાવરણ એક નવા યુગમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. આ વાર્તામાં ગૂંથાયેલી વાતોનો પ્રવાહ આપણને આપણી નજર સામે તાદૃશ થાય છે. પચાસ વર્ષ પછીની લેખકની કલ્પના કેટલી વહેલી ફળવતિ પામશે. લેખકની આ ઓછી સિદ્ધિ નથી.

આવી કૃતિ ગુજરાતને આપવા માટે અમે લેખકના આભારી છીએ.

પ્રકાશક

ઉપોદ્‌ઘાત

આ વાર્તા માટે લખવાનું સ્વીકાર્યું છું તે આ વાર્તાની માત્ર અપૂર્વતાને કારણે નહિ, પણ તેના લેખક સાથેના સંબંધને લીધે. એ સંબંધમાં પણ અમે બે એક ન્યાતના, એક કુટુંબના, એક ગોત્રના, એક ગામના છીએ તેને લીધે.

એક વાર અકસ્માત એક કેસમાં સાહેદી માટે જવાનું હતું, ઓચિંતું સાંભળ્યું કે મને સાહેદીમાંથી કમી કર્યો! કારણ એ કે રામનારાયણ તો બારડોલીની લડતમાં ગયેલ છે અને હવે સાહેદીમાં આવી શકશે નહિ! ખરી રીતે એ રામનારાયણ હું નહિ પણ આ વાર્તાના લેખક રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક હતા. કોઈ વાર રસ્તે જતો હોઉં અને કોઈ અભિનંદન આપેઃ "'કુમાર'માં તમારો લેખ ઘણો સારો આવ્યો હતો!" કોઈ વાર કોઈ ઓચિંતું પૂછેઃ "આફ્રિકાથી ક્યારે પાછા આવ્યા!"

સૌથી મોટો ગોટાળો તો હમણાં થયો. હું ગયા ઑક્ટોબર માસમાં જેલની સજા પૂરી કરી બહાર નીકળ્યો તે પછી થોડે જ દિવસે શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક જેલમાં ગયા. વર્તમાન-

પત્રોવાળા, જેમને કંઈ લખવાની વસ્તુની ખોટ પડતી જ નથી, તેમણે એક અવાજે લખ્યું: રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક, ગુજરાત વિદ્યાપીઠના માજી અધ્યાપક, 'પ્રસ્થાન'ના તંત્રી, જેઓ હમણાં જ જેલમાંથી છૂટયા છે, તેઓને વગેરે વગેરે. બીજી વાર જેલમાં જવાનું કોઈએ માન તો ન આપ્યું, પણ હું છૂટયો તે પ્રસંગ ઉપર જે જે મિત્રો મને પત્ર લખવાના હતા તેમણે બધાએ લખવાનું માંડી વાળ્યું! સાહેદી આપવામાંથી બચી જઉં, 'કુમાર'ના સુંદર લેખોના કર્તૃત્વનું માન મળે, આફ્રિકાના અનન્વનો આરોપ થાય તેમાં તો કાંઈ ખાસ નુકસાન ન હતું, પણ મિત્રોના પત્રો, તે પણ ખાસ કરીને જેલમાંથી છૂટવાના અભિનંદનપત્રો અને ઉજવવાનો પ્રસંગ જતો રહે તો આ અંગ્રેજી ગાંડાના નાગટપાલના કાયદા ન નડયામાં ગોખેલા તે બધા વ્યર્થ જાય ના! મને પહેલું તે વખતે લાગ્યું કે અમે બે જુદી વ્યક્તિઓ છીએ તે આ વાંચનારી આલમને પ્રસિદ્ધ રીતે જણાવી શકું તો સારું. ઐટલામાં પુસ્તક માટે લખવાનું આમંત્રણ મળ્યું. તે તરત સ્વીકારી લીધું. એક જ પુસ્તકમાં બંને જુદાં જુદાં નામો આવે તો હવે પછી આ 'ભુલભૂલૈયા' ન થાય!

મને આ વાર્તાનો પરિચય કરાવતાં, વાર્તાના ગુણોને લીધે પણ મને હર્ષ જ થાય છે. આ વાર્તા અનેક દૃષ્ટિએ અપૂર્વ છે. આવી વાર્તા આપણા સાહિત્યમાં તો પહેલી જ છે. અલબત્ત, કેટલાક માનવવૃત્તિનો ઉપહાસ કરવા, તે વૃત્તિનું વિકૃત સ્વરૂપ અત્યારે સ્પષ્ટ ન હોવાથી, દૂરના ભવિષ્યમાં તેવું કલ્પીને તેના ઉપહાસની વાર્તા લખાઈ છે, પણ આ વાર્તા તેથી ભિન્ન પ્રકારની છે.

આ વાર્તા એક આદર્શ સમાજની કલ્પનાની છે. ઈંગ્લંડનાં સાહિત્યમાં યુટોપિયાની કલ્પના છે, પણ યુટોપિયા અત્યારે

અવ્યવહારુના અર્થમાં કાલ્પનિક ગણાય છે, તેવી આ વાર્તા નથી. આ વાર્તા પ્રમાણે સમાજરચના વ્યવહારમાં શક્ય છે એવો તેના લેખકનો દાવો છે, અને એવું તેનું નિરૂપણ છે.

આવી વાર્તા સફળ થવા લેખકમાં બે ગુણો આવશ્યક છેઃ એક પોતાના આદર્શમાં શ્રદ્ધા અને તે સાથે આદર્શને કલ્પનાથી મૂર્ત કરવાની શક્તિ. આ લેખકે આ બન્ને ગુણો બતાવ્યા છે. હિંસા, અપ્રમાણિકતા, અન્યાય, કુટિલતા, કાવાદાવા, ગોપન વગેરે જે કેટલીક વસ્તુઓ રાજ્યપ્રકરણમાં અપરિહાર્ય મનાતી આવી છે, તેનાથી રાજ્યપ્રકરણને શુદ્ધ રાખવાનો સમય આવી ગયો છે એમ ઘણા હાલના આદરણીય વિચારકો માને છે અને કર્તાને પણ તેવી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધા નાનામાં નાની બાબતમાં પ્રતીત થાય છે. અને એ આદર્શને મૂર્ત કરવાની શક્તિ પણ લેખકે એવી સારી બતાવી છે કે આ સમાજની કેટલીક વ્યક્તિઓ આપણી આંખ આગળ જીવતી હરતી–ફરતી આપણને દેખાય છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે વાર્તાકારની શ્રદ્ધાનું પ્રભવસ્થાન મુખ્યત્વે પૂજ્ય ગાંધીજી છે, એમ જ હોય તેમાં નવાઈ નથી. વાર્તાકારે ગાંધીજીના ધ્યેયને પોતાનું સમસ્ત જીવન અર્પણ કરેલું છે. તેમણે કલ્પેલા સમાજના આંતરશાસનમાં જ માત્ર નહિ પણ પરરાષ્ટ્રો સાથેના સંબંધમાં પણ અહિંસાને સર્વોપરી સ્થાન આપ્યું છે. મિલકત સંબંધી ધોરણ, કેદખાનાની વ્યવસ્થા જેવા વિષયોમાં લેખક ઉપર રશિયન સોવિયેટ સમાજવ્યવસ્થાની અસર થઈ હો એમ જણાય છે. એમ હોય તો પણ આ વિચારો ગાંધીજીના વિચારો સાથે સુસંગત છે, એમાંના કેટલાક વિચારોનું ગાંધીજીનાં લખાણોમાં સૂચન પણ થયેલું છે. પણ બહોળો વેપાર, વિમાનોમાં વ્યવહાર વગેરેનાં ચિત્રોમાં ગાંધીજી કરતાં સોવિયેટ આદર્શની વધારે અસર હશે. તેમ છતાં કની ઉપર

તો ગાંધીજીના આદર્શને જ સ્થાપે છે. પુસ્તકના અંતના ભાગમાં ઠરત મંત્રવાદના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ બોલે છે અને કહે છે કે "જ્યાંસુધી કારખાનાં હસ્તી ધરાવે છે ત્યાં સુધી મજૂરોને ખરી સ્વતંત્રતા મળી છે એમ મારું મન કબૂલ કરતું નથી." આ 'હિંદ સ્વરાજ્ય'નું મંતવ્ય છે.

આવા આદર્શ સમાજના ચિત્રણમાં, વ્યક્તિની સ્વાર્થવૃત્તિ અને બીજી કેટલીક અધમ વૃત્તિઓ કઇ રીતે શમી જઇને આ આદર્શ સમાજ શક્ય બન્યો એ પ્રશ્ન સ્વભાવિક રીતે થાય પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે લેખકનો હેતુ આદર્શ સમાજ દેખાડવાનો જ છે, તે ધ્યેયે પહોંચવાનો સંક્રાંતિકાળ બતાવવાનો નથી. એ બધી અધમ વૃત્તિઓનો વિચાર કરતાં, આવો સમાજ અશક્ય લાગે એ જુદો પ્રશ્ન છે, પણ તેને આ વાર્તાના મૂળ ઉદ્દેશ સાથે સંબંધ નથી. અલબત્ત, વાર્તાલેખકનું એટલું વક્તવ્ય છે જ કે સમાજને આ ધોરણે ઘડીએ તો વ્યક્તિની અધમ વૃત્તિઓ પછી ઊંડા જ ન પામે. આવી માન્યતામાં માનવ-સ્વભાવની કેટલીક સંકુલતા, વિરૂપતા, વિકારીતા, કુટિલતા અને હઠીલાઈ ધ્યાન બહાર જાય છે એમ કહી શકાય. પણ તેનો જવાબ એ છે કે એ બધી હીનતા ગમે તેટલી સાચી હોય, તો પણ તે આ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે પ્રગતિ ન કરવાને પૂરતું કારણ નથી, અને એ બધાનો જો કંઈ કશો ઉપાય હોય તો તે આ શ્રદ્ધા ઉપર જ નિર્ભર છે છતાં કહેવું જોઈએ કે મનુષ્યસ્વભાવની હીનતાનો લેખકને ઓછો પરિચય છે, પણ તે આ ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધાના ચિત્રમાં બાધરૂપ નથી.

લેખનનું વિદ્યાપીઠ અને છાત્રાલયનું ચિત્ર વધારે ગાઢ રંગે દોરેલું છે. લેખકનો કેળવણીકાર તરીકેનો અનુભવ અને આદર્શ તેમાં સુરેખ પ્રતીત થાય છે. અન્યત્ર કરતાં વિશેષ મનુષ્યસ્વભાવનું

વૈચિત્ર્ય તેઓ આ કિશોર અને યુવકોના વિશ્વમાં બતાવી શક્યા છે. વિશેષ શું ? એમનું છાત્રાલયચિત્ર ગમે તેવી મોટી ઉમરના માણસને પણ ઘડી પોતાના છાત્રજીવનમાં ફરી મહાલાવે તેવું છે. તેમનાં પાત્રોની પેઠે તેમના ચિત્રની રેખાએ રેખામાં તાજું જીવન તરવરી રહ્યું છે.

અને તેમના વિદ્યાપીઠમાં જે તાજગીવાળું જીવન છે તે જ તેમની આખી વાર્તામાં પણ છે, તેમની આખી વાર્તાનાં મુખ્ય કાર્યકર્તા પાત્રો વિદ્યાપીઠના યુવકો જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. લેખકની કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં રાજ્યવ્યવસ્થાની કે એવી કોઈ દૃષ્ટિએ આપણે મતભેદ હોય છતાં તેમની વાર્તાના રસમાં એ મતભેદ કયાંઈ પણ અંતરાયભૂત થતો નથી. આખી વાર્તાનું વાતાવરણ યુવાનોને શુદ્ધ અમિશ્ર આનંદ, ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા, કાર્યપરતાના મહાન આદર્શોને ઉલ્થરણ કરે છે, વાર્તાની શરૂઆતમાં વાપતી-દેવીને આઠને ટકોરે મોટરમાંથી ઊતરતા જુઓ ત્યાંથી વાર્તાને અંતે વિજયી હિંદીઓનું વિમાન પાછું આફ્રિકાથી હિંદ તરફ આવવા સૂર્યના તેજ ઝીલવા ઊંચે ચઢે ત્યાં સુધી સતત જીવનનો ઊભરાતો આનંદ પથરાયેલો છે. બધાં પાત્રો જુવાન સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાના એક જ ઉદ્દેશથી પ્રેરાયેલાં છતાં સ્પષ્ટ રીતે ભિન્ન સ્વભાવવાળાં છે. ઉમારી, જરા પણ અન્યાય ન સહન કરી શકે તેવો તીખો, દૃઢનિશ્ચયી, બહાદુર, પ્રભાવશાળી અને વ્યવસ્થાકુશળ છે. તેને ઉશ્કેરાતાં વાર નથી લાગતી. રશિયાના ઝારના જુલમો જોયેલ બોલ્શેવિક પરિવર્તકારો પણ એટલા જ હિંસા પર ઘભ, તેમ આફ્રિકાના દેશીઓ ઉપનો ત્રાસ જોઈને ઉમારી, હિંદનો અહિંસાનો દાખલો જોયા છતાં, અને હિંદની વિદ્યાપીઠમાં કેળવાયા છતાં, અહિંસક થઈ શકતો નથી તેનું વર્તન પહેલેથી છેવટ સુધી એક સરખું સ્વાભાવિક છે, તેને સાથ આપનાર

કૃષ્ણારામા લેખકનું લાક્ષણિક નિર્માણ ગણાવું જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યનાં લાક્ષણિક સ્ત્રી-પાત્રોની હરોળમાં તે બેસી શકે તેવી છે. નવું કરવાની શક્તિ. નીડર સ્વભાવ. રૂઢિથી કેવળ અસ્પૃષ્ટપણું, તરતબુદ્ધિ, સાહસિકતા, પૌરુષ અને તે સર્વ ગુણો સાથે સ્ત્રીની સ્વાભાવિક આકર્ષકતાથી આ પાત્ર મનોહર બનેલું છે. તે સિવાય હિંદમાં કેળવાયેલો, ઉમારી જેવો જ તીખો, દઢ નિશ્ચયી, પણ હિંદના ખમીરનો શરત પણ એટલો જ આકર્ષક છે. મોટી ઉમરનાં પાત્રોમાં ઉમારીના પિતા હુસેન તરફ વાંચનારને પૂજ્યભાવ થયા વિના રહેશે નહિ.

બધાં પાત્રો ભરજુવાન અને સત્તાશાળી છે. છતાં આખી વાર્તામાં ક્યાંઈ કોઈના પ્રેમની કે લગ્નની વાત થતી નથી તે જોઈ આ પ્રેમીપક્ષી સાહિત્યના જમાનામાં કોઈ વાચકને નવાઈ લાગશે. દંપતી તરીકે વાસંતિદેવી અને જિતેંદ્ર ધ્યાન ખેંચે પણ તે તેમના દઢ વ્યક્તિત્વને લીધે, દાંપત્યપ્રેમને લીધે નહિ. લેખકની ગાંધીજી માટેની શ્રદ્ધાથી અનુમાન કરી કોઈ કહે કે લેખકે ચોખલિયાવેડાથી વાર્તામાં આટલા બધા જુવાનો હોવા છતાં લગ્નપ્રેમ આવવા દીધો નથી. પણ તેમ નથી. લગ્ન ન કરાવવામાં લેખક પોતાની વાર્તાની કલાને અને ચિત્તશાસ્ત્રના નિયમોને વફાદાર રહ્યા છે. જે માણસનું સમસ્ત મન દેશસ્વાતંત્ર્યના સાહસને માટે તલસી રહ્યું હોય તે માણસના ચિત્તમાં દાંપત્યપ્રેમને બહુ અવકાશ હોતો નથી. આયર્લેન્ડની મુક્તિના મંથનના યુદ્ધમાં સૌથી વધારે વીર્ય દર્શાવનાર યુવક માઈકલ કોલિન્સ વિશે તેનો ચરિત્રકાર લખે છે કે તેને સ્ત્રીનું આકર્ષણ જ નહોતું. એવી વ્યક્તિના સંબંધમાં લગ્ન એ આવશ્યક બનાવ નહિ પણ આકસ્મિક બનાવ છે અને તેને અવકાશ નહિ આપવામાં લેખકે કશો જ કલાનો દોષ કરેલો નથી.

આદર્શના નિરૂપણને માટે લખેલ વાર્તામાં શબ્દોથી ઉપદેશ આપવા બેસી જવાનું પ્રલોભન ઘણું પ્રબળ હોય. આ વાર્તામાં લેખક કોઈ જગાએ એવા પ્રલોભનને વશ થયેલ નથી. એટલું જ નહિ, લેખક એ પ્રલોભનથી બહુ સહેલાઈથી દૂર રહી શક્યા છે. તેનું કારણ એ છે કે તેમનાં બધાં પાત્રો કાર્યપર યુવાનો છે વાર્તાનું કાર્ય એટલા વેગથી આગળ ધપે છે કે વાર્તાલેખકને ઉપદેશ આપવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી. તેમનાં મંતવ્યો પૂરતી રીતે વ્યક્ત કરી બતાવે છે

પાત્રો ઉત્સાહી સાહસિક યુવાનો છતાં કોઈ જગાએ વિવેક, મર્યાદા કે સમતોલપણું ખોતાં નથી એ વાતનો જેવો તેવો ગુણ નથી ઉમાનો અને કૃષ્ણા દેશ પરદેશમાં બહુ જ ડહાપણથી વર્તે છે. ઉમારી ઉંવરે લૂંટના વ્યૂહો ગોઠવે છે તેમાં પણ લોકના જાનને માટે પૂરતી ચીવટ બતાવે છે. તેની એટલી ચીવટ છતાં ખૂનો થાય છે તે હિંસાત્મક સાધનની આંતર–અપૂર્ણતાનું જ નિદર્શન છે. ઉંવરે આફ્રિકાને સ્વરાજ્ય મળે છે ત્યારે પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં પરદેશી પ્રમુખ ન હોઈ શકે એમ કહી ભારત અને કૃષ્ણાગ્મા તે સ્થાન આફ્રિકાના દેશીને આપે છે અને ભારત નવા પ્રજાસત્તાકને મદદ કરવા ત્રણ વરસ બંધાય છે, તેમાં જેટલું સૌજન્ય તેટલું જ ડહાપણ અને દૂરદેશિતા પણ છે.

આખી વાર્તાનું કાર્ય સ્વાભાવિક રીતે ચાલે છે. રાજ્યપ્રકરણ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કોઈ તેમાં અમુક અસંભવિતતા શોધી શકે, પણ આ અહિંસક યુદ્ધો હજી ઇતિહાસમાં નવા જ પ્રયોગ છે, અને રાજ્યપ્રકરણશાસ્ત્રને તેની ટીકા કરવાનો કોઈ ખાસ અનુભવ નથી, વાર્તાને રસની દૃષ્ટિએ જોતાં આ વિષયનાં એવા અંતરાય કરે તેવાં કોઈ સ્ખલનો જણાતાં નથી.

ઉપરાંત લેખકની શૈલી વિશે પણ બે બોલ કહેવા જોઈએ. વાંચનાર જોઈ શકશે કે આ એક જ વાર્તા લેખકને અત્યારના નામી ટૂંકી વાર્તાના લેખકોની પંક્તિમાં બહુમાને સ્થાને બેસાડવાને પૂરતી છે. વાર્તા જોતાં, તેમણે આફ્રિકાના અનુભવો, ત્યાંના રીતભાત, પરિસ્થિતિ વગેરેના અભ્યાસનો, આ વાર્તામાં ઘણો જ સારો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમની ભાષા વેગવાન અને વાસ્તવને સીધું સચોટ રીતે કહેનારી છે. [illegible] દંભ કર્યા વિના, તેમ જ કોઈ પણ જગાએ લાગણીજન્ય નિર્બળતા, જે અત્યારના સાહિત્યનો રોગ છે તે, બતાવ્યા વિના તેઓ પ્રબળ લાગણીવાળાં પાત્રો ચીતરી શક્યા છે. વસ્તુની અપૂર્વતા ઉપરાંત તેમણે શૈલીની લાક્ષણિકતાથી પણ પોતા માટે અલગ સ્થાન મેળવ્યું છે એમ કહેવાય. લેખક આપણને આવી બીજી પણ કૃતિઓ આપતા રહે એમ ઈચ્છી આ પુસ્તકને વાચનાર વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરું છું.

૧૨ : ૯ : ૩૧ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

અનુક્રમ

પચાસ વર્ષ પછી

૧

ઉમારીનો પત્ર

અંગ્રેજ સરકારે પોતાના પડતીકાળમાં બંધાવેલાં નવા દિલ્હીમાં હિંદી પ્રજાસત્તાકસંઘનું મુખ્ય કાર્યાલય આવેલું છે. પચાસ પચાસ ચોમાસાં વરસી જવા છતાં મહાલયોની મજબૂતી કે સુંદરતા ઘટ્યાં નથી, એનો ભભકો જેવો ને તેવો જ છે.

ઘડિયાળમાં આઠના ટકોરા થયા અને કાર્યાલયના તમામ કારભારીઓ, પોતપોતાના કામમાં મશગૂલ થઈ ગયા. બરાબર તે જ વખતે વાસંતીદેવીની મોટર ગર્ભદ્વારમાં આવીને ઊભી રહી.

વાસંતીદેવી સ્ફૂર્તિથી નીચે ઊતરી, કાર્યાલયનાં પગથિયાં ચડવા લાગી. એનું વય અઠ્ઠાવીસ વર્ષનું હતું. એનું એકવડિયું શરીર વ્યાયામથી કસાયેલું હતું. એણે વારસામાં મળેલા સ્વરૂપવાન શરીરને પોતાના શીલથી તેજસ્વી બનાવ્યું હતું. સાદો પોશાક એના નમણા દેહને અનુરૂપ હતો. વાસંતીદેવીએ આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠની 'રાજકારણપારંગત'ની પદવી મેળવી હતી. બાળપણમાં વાસંતીની તીવ્ર બુદ્ધિ, કાર્યકુશળતા અને સ્વાભિમાની સ્વભાવ ઉપર ફિદા થઈને અધ્યાપકો કહેતા. "આ વાસંતી ભવિષ્યમાં ચાંદબીબી અને લક્ષ્મીબાઈ જેવી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વીરાંગનાઓની હારમાં બેસે

તેવી રહે." ત્યારે પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખે વાસંતીદેવીને સ્વદેશ-સચિવના માનભર્યા સ્થાને નીમી ત્યારે ઉપરનું ભવિષ્ય સાચું પડશે એમ સૌ માનવા લાગ્યા.

બે વરસની ટૂંક કારકિર્દીમાં વાસંતીદેવીએ પોતાની નિર્ણાયક બુદ્ધિ અને શિસ્તપાલનથી મંત્રીવર્ગને ચકિત કરી નાખ્યો, પોતાના નિખાલસ અને પ્રેમાળ સ્વભાવથી સહચારીઓનાં દિલ જીતી લીધાં. એના સતત ઉદ્યમીપણાથી સૌ શરમિંદા બન્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ જગતભરના રાજપુરુષો એની બાહોશીનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરતા હતા.

અત્યંત વાત્સલ્યથી સૌના નમસ્કાર ઝીલતી વાસંતીદેવી પોતાના ખાસ ઓરડામાં આવી ત્યારે નલિનીકાંત જરૂરી કાગળો જુદા તારવી ટેબલ પર ગોઠવતો હતો.

"નલિનભાઈ!" ઉતાવળ હોવા છતાં વાસંતીદેવીએ મીઠાશથી કહ્યું, "આજે નવ વાગે પરરાષ્ટ્રમંત્રી મળવા આવવાના છે, માટે પહેલા તાકીદના હોય એટલા જ કાગળો મને આપો."

"બહુ સારું" કહીને નલિનીકાંતે જુદા રાખેલા પાંચ-સાત કાગળો વાસંતીદેવીને આપ્યા. વાસંતી ઝપાટાબંધ કાગળો ઉપરનાં સરનામાં જોવા લાગી. એમાં એક પરદેશનો પત્ર હતો. સરનામું સાદું હતું:

શ્રીમતી વાસંતીદેવી ઠાકૂર
સ્વદેશસચિવ-પ્રજાસત્તાકસંઘ
નયા દિલ્હી
(હિંદુસ્તાન)

પરબીડિયા ઉપર મોકલનારનું નામ નહોતું, પરંતુ હસ્તાક્ષર પરિચિત હતા. બીજા પત્રો કોરે મૂકી વાસંતીએ કાગળ ફોડયો. બધાથી જુદો તરી નીકળનાર એ પત્ર, વાસંતીદેવીના આજિક્ન સહાધ્યાયી ઉમારીનો હતો. કાગળમા માત્ર ચાર જ લીટી લખી હતીઃ

"મારા જીવનના છેલ્લા મહાન કાર્યમા હુ તમારી-મિત્રોની- સહાય માગુ છુ ગભીર બનાવની ગંધ જોજો. કૃષ્ણાબહેન મજામા.
ઉમારીના જાંઓ*"

કોઈને વહેમ ન જાય માટે આવા રહસ્યપૂર્ણ અને તાકીદના સમાચાર પણ ઉમારીએ પત્ર દ્વારા મોકલ્યા હતા વાસંતીદેવી મહીભર વિચારમા પડી ગઈ

સામે લટકતી બે છબિઓમા મનમા આવતા વિચારોનું પ્રતિબિંબ જોતી હોય તેમ, વાસંતી એ તરફ અનિમેષ નજરે જોઈ રહી એના મગજમાં વિચારો ઝપાટાબંધ આવ્યે જતા હતા. અભ્યાસકાળનો ઉમારી એની નજર સામે તરવા લાગ્યો. ઉમારીની દેશાભિમાનની વાતો યાદ આવી લાલઘૂમ આંખોવાળો, વાત કરતા મુઠ્ઠીઓ વાળી ઊભો થઈ જતો ઉમારી એને સાભર્યો એને યાદ આવ્યું કે 'ઉમારી લશ્કરી-તાલીમ લેવા જતો હતો ત્યારે પોતે ઉમારી સાથે પ્રજાસત્તાકના કાર્યાલય જોવા આવી હતી તે દિવસે સામે લટકતી શા બે છબિઓ આ જ જગ્યાએ લટકતી હતી મહાત્માજીની દાંડીકૂચની સૌમ્ય મૂર્તિ જોઈ ઉમારી હકિ બોલવા જતો હતો, ત્યાં એની નજર સ્વાતંત્ર્ય કાજે પોતાના દેહનું બલિદાન આપનાર સરદાર ભગતસિંહ ઉપર પડી અને તે અવાક્ થઈ ગયો હતો, ભૂતકાળનું આ સ્મરણ તાજુ થતા વાસંતીએ નિસાસો મૂકયો

* જાગો=સલામ

થોડી વારે તે બબડી: " જગતની પરાધીન પ્રજાઓને અહિંસાની સુચિનટ અને અમોઘ શક્તિનું માહાત્મ્ય ક્યારે સમજાશે ? "

ઘડિયાળમાં સાડાઆઠનો ટકોરો થતાં તે વિચારનિદ્રામાંથી જાગી. ઉમારીનો પત્ર ખિસ્સામાં મૂક્યો અને બીજા કાગળો વાંચવામાં ગૂંથાઈ ગઈ.

૨

જિતેંદ્રનાથ

નવા દિલ્હીથી વીસ માઈલ દૂર માઈલો સુધી સંભાયેલાં હરિયાળાં ખેતરો વચ્ચે, સહેજ ઊંચાણમાં એક બેઠા ઘાટનો સારો અને સુંદર આવાસ બાંધેલો છે. ચોમેર હાથે કોરીને બનાવેલો કળામય બગીચો ખીલી રહ્યો છે. બગીચાનાં રંગબેરંગી ફૂલ વાતાવરણમાં સુવાસ પ્રસરાવી રહ્યાં છે. સુંદર આવાસ બંધાવનાર, બગીચો કોતરનાર અને સામે પડેલા સાત વીઘાંના ખેતરનો ખેડનાર જિતેંદ્રનાથ ઠાકુર ઓટલા પર ઊભો છે.

ગોકળપુર ક્યારામાં આંટો મારી તે હમણાં જ પાછો ફર્યો છે. માત્ર ચડ્ડી અને બાંડિયાભેર છે. ત્રીસ પૂરાં થયાં છતાં જિતેંદ્ર વીસ વરસનો પહેલવાન લાગે છે. એના કસરતી શરીરમાં હાડકું ક્યાંય દેખાતું નથી. જ્યારે 'તત્ત્વજ્ઞાનપારંગત'ની પરીક્ષા પસાર કરી ત્યારે એની બુદ્ધિપ્રતિભાની હરીફાઈ કરતું સુડોળ શરીર જોઈ કુલપતિ મુગ્ધ થયા હતા.

જિતેંદ્ર ખેતીવાડી-કામનો શોખીન હતો. એના કવિ-પિતાની લેખિનીમાંથી કૃષિકારોની કથાઓ ટપકી હતી. જાણે પિતાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરતો. સુર. એમ. જિતેંદ્રનાથ અભ્યાસ પૂરો થતાં જ એરણ્યપુર

આવ્યો. ગોરખપુર દિલ્હીથી વીસ માઈલ હતું જિંદગીનાં દશ વર્ષ જેમાં ગાળ્યાં તે આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ પણ પડોશમાં જ હતી ગોરખપુ ની ગ્રામપંચાયત સમસ્ત ભારતવર્ષના ગ્રામપુન ર્ઘટના–વિભાગના ધારણ પ્રમાણે સ્થપાયેલ હતી એ ધારણ અનુસાર ગોરખપુરની બધી જમીન ગામના ખેડૂતોના પ્રમાણમાં ખેડવા માટે આપવામાં આવતી વસતને અંતે ઊપજ ગ્રામપંચાયતને સુપ્રત કરવામાં આવતી પછી દરેક ખેડૂતને ખેડના પ્રમાણમાં અનાજ વગેરે પાક વહેંચી આપવામાં આવતો તમામ જમીનની માલિકી વ્યક્તિની નહિ પણ ગ્રામપંચાયતની હતી એક ખેડૂતને પોતાના નિર્વાહ માટે ઓછામાં ઓછી કેટલી જમીન આવશ્યક ગણાય તે ગ્રામપંચાયત નક્કી કરતી અને તે ધોરણ પ્રમાણે જેટલા માણસો ખેતી કરવા માટે તૈયાર થતા તેમને ગામની જમીન ખેતી કરવા માટે વહેંચી આપવામાં આવતી. જનસંખ્યાના પ્રમાણમાં પૂરતી જમીન ન હોવાને કારણે જો કોઈ જમીન વિના રહી જતા તો તેમને બીજા ઉદ્યોગ–ધંધા પૂરા પાડવાની ફરજ પંચાયતની રહેતી

પોતાના કુટુંબમાં જિતેંદ્રનાથ એકલો ખેડનાર હોવાથી તેને સાતે વીઘાં જમીન ખેડવાની આવી હતી પોતાની બુદ્ધિશક્તિ વાપરીને એણે જમીનને ફળદ્રુપ બનાવી હતી

જિતેંદ્રનાથ ત્રણ કલાકની સખત મજૂરી પછી ઓટલે આવી બેઠો ત્યાં વસતીબેનની મોટરનું ભૂંગળું વાગ્યું મોટરમાંથી ઊતરતાં જ વાસતીએ કહ્યું " ચાલો, આજે તો હોજમાં નાહવા જઈએ. "

" હું જ સહેજ થાક છે, કાલે જઈશું ! "

' કેમ ? કંઈ બહુ થાકેલા જણાઓ છો ! "

" ના, ના, એવું કંઈ નથી. આજે બે કલાક ક્યારા સાફ કર્યા. "

"પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયા છો ને !"

"પરસેવો તો વળે, હમણાં કૂવે જઈ નાહી લઈશ એટલે શરીર હળવું ફૂલ થઈ જશે."

"હું પણ કૂવે નાહવા આવું છું."

"જલદી આવી પહોંચો." કહી જિતંદ્ર કૂવે ચાલ્યો.

વાસંતી ઘરમાં આવી જુએ તો નાનકડો પ્રમોદ કોઈ મોટા પંડિતની માફક ગંભીર મુખમુદ્રા રાખી "**નવી દુનિયા**"નાં ચિત્રો જુએ છે. એના રંગમાં ભંગ ન પડાવવો જોઈએ એમ જાણતી હતી છતાં હેતના ઊભરાથી વાસંતીએ દોડીને પ્રમોદની આંખે હાથ દાબ્યા. પ્રમોદે ચમકીને હાથ છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ લાચાર વાસંતીના માથા ઉપર અને હાથ ઉપર એણે હાથ ફેરવી જોયો, પણ જૂના જમાના પ્રમાણે ચોટલો કે ચૂડી કંઈ હાથ ન લાગ્યું. પ્રમોદ ભોંઠો પડ્યો વાસંતીએ પરાણે હસવું દબાવ્યું.

"છોડ છોડ, કોણ છે?" એમ બરાડા પાડતા પ્રમોદનો હાથ એકાએક વાસંતીના મોઢા પર પડ્યો. અમેરિકાનો કિનારો દેખાતાં કોલંબસે જેટલો હર્ષનાદ કર્યો હશે તેટલા હર્ષનાદથી પ્રમોદ ગરજી ઊઠ્યોઃ "વાસુમા છે, છોડો." મૂઠોને અભાવે પકડાઈ ગયેલી માતાએ વહાલથી પ્રમોદને ઊંચકી લીધો.

"કેમ, પકડી પડ્યા ને ! મોટાં આંખો દબાવવા આવ્યાં'તાં !"

"હા ભાઈ, તેં પકડી પાડ્યાં. ચાલ, નારે નાહવા આવવું છે ને ! કિનુભાઈ રાહ જોતા હશે."

"ચાલો, પણ હું મારી મેળે નાહીશ હો બા !"

"સારું, ચાલ."

માન્દીકરો કૂવે આવ્યા ત્યારે પગ ખોટકાઈ જવાથી જિતેંદ્ર હાથે ખેંચીને ટાંકી ભરતો હતો. વાસંતીદેવીએ આવતાંવેંત જિતેંદ્રના થાકેલા હાથમાંથી દોરડું લઈ લીધું. જિતેંદ્ર નાહવા બેઠો.

"તેં આજનું છાપું વાંચ્યું કે વાસંતી?" નાહવાની શરૂઆત કરતાં જિતેંદ્રે પૂછ્યું.

"કેમ, કાંઈ ખાસ નવીન છે?"

"આફ્રિકામાં હિંસક બળવો ફાટી નીકળવાના સમાચાર આવ્યા છે."

"હોય નહિ!" ખોટું આશ્ચર્ય બતાવતાં વાસંતીએ કહ્યું. ઉમારીનું નામ એને હોઠે આવીને પાછું વળી ગયું. પરંતુ જિતેંદ્ર પોતાના ભાવ પરથી એના મનની વાત કળી ગયો.

"તું મોટી સ્વદેશસચિવ થઈને આટલી વાત ન જાણતી હો તે કેમ બને?"

"હું જાણું છું પણ પાયાદાર ખબર."

વાસંતીનું વાક્ય ન સાંભળ્યું હોય તેમ જિતેંદ્રે પોતાની ધૂનમાં આગળ ચલાવ્યું: "હજી પણ હિંસાને માર્ગે સ્વાતંત્ર્ય જલદી મેળવી શકાય એમ માનનારા પડ્યા છે, એ નવાઈની વાત કહેવાય!"

"નવાઈની વાત તો ન કહેવાય!"

"કેમ નહિ? યુરોપના મૂડીવાદીઓ સામે સામ્યવાદીઓએ અહિંસાનો જ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો, અમેરિકામાં એ જ માર્ગે માથું ઊંચકવા સામ્યવાદી જુવાનો તૈયાર થઈ બેઠા છે."

"પણ આફ્રિકાની વાત જુદી છે" પોતાના મિત્રનો અંદરખાનેથી બચાવ કરતા વાસંતીએ કહ્યું.

"જુદી કેમ ?"

"આફ્રિકા હજી થોડો ઘણો જંગલી મુલક ગણાય અને અમને રાજકારણવાળાઓને તો હજી ઊંડે ઊંડે એમ શંકા રહે છે કે જગતમાંથી. હિંસા તદ્દન નિર્મૂળ કેમ થશે ?"

'થશે, થશે, હવે ઝાઝીવાર નથી" ભવિષ્ય ભાખતો હોય તેમ જિતેંદ્ર દૃઢતાથી બોલ્યો

"આફ્રિકાવાળા શું કરે છે તે જોવાનું છે" વાસંતીની શંકા કાયમ રહી

ત્રણે જણ નાર્ટને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે સુમિત્રાએ થાળીઓ તૈયાર રાખી હતી જમતા જમતાં પણ એ જ વાતો ચાલવા કરી વચ્ચે પ્રમોદ જરા દખલ કરતો હતો જમીને ઊઠતાં જિતેંદ્રે કહ્યું "આપણા વિદ્યાલયના આફ્રિકન અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓમાં ચર્ચા ચાલી રહી છે જોઈએ શું પરિણામ આવે છે"

વાતચીતમાં એકનો ટકોરો થયો અને વાસંતીની મોટર લીલા ખેતરો વચ્ચે થઈને નવા દિલ્હીને રસ્તે ચાલી ગઈ

૩

ગોરખપુર

ગોરખપુર ત્રણસો ઘરનું ગામડું: સિત્તેર ફૂટ પહોળા રસ્તા: રસ્તાની બંને બાજુ એક માળનાં રૂપાળાં પાકાં મકાન: દર ત્રણ મકાને ફરતો નાનકડો બગીચો: નવ ઘર મૂકો એટલે ચાર રસ્તા ભેગા થાય: રસ્તાની વચ્ચોવચ ઘટાદાર ગુલમોર: ગુલમોરની છાયા રસ્તાનું તાપથી રક્ષણ કરે છે. સૂર્ય હંમેશ સવારના પહોરમાં આવે છે. ચોખ્ખા રસ્તા, આરસ ઢાળ્યો હોય તેવા ચળકે છે.

દરેક મકાનમાં નળ, વીજળીની બત્તી અને વીજળીક સગડી જોડવામાં આવી હતી. સિંધ, પંજાબ, બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર વગેરે પ્રાંતોમાં ગ્રામપુનર્ઘટનાવિભાગે આ ઢબે જ દરેક ગામની પુનર્રચના કરી હતી. ગામનાં સર્વ મકાનોનો માલિકીહક્ક પંચાયતનો હતો.

શાર્દૂલસિંહનું ખેતર જિતેંદ્રનાથની પડખે જ હતું. આજે આખો દિવસ શાર્દૂલસિંહ દેખાયો નહિ એટલે જિતેંદ્રને થયું: 'કોઈ સાજુંમાંદું હશે, નહિતર શાર્દૂલ ઘેર રોકાય નહિ' અને હતું પણ તેમજ. શાર્દૂલનો એકનો એક જુવાન દીકરો કિશન ચાર દિવસથી તાવમાં ઝડપાયો હતો. કિશનનાં માબાપ ડોક્ટરી ચાકરી કરવામાં મણા ન રાખતાં. હવા–અજવાળાવાળા ઓરડામાં

કિશનની પથારી હતી, રોજ બે વખત પથારી તડકે નખાતી, તો પણ તાવ હઠતો જ નહિ. એમાં આજે દાક્તર કહી ગયા કે તાવ મુદતી છે એટલે સૌને ચિંતા પેઠી હતી. શાર્દૂલ ઘેર રોકાયો હતો.

બપોરે બારેક વાગે જિતેંદ્રનાથે ગામમાં આવ્યા. જિતેંદ્ર ભાગ્યે જ ગામમા આવતા હોવાથી આડોશીપાડોશી મળવા આવ્યા. જિતેંદ્રને જોઈ કિશન ખાટલામાં બેઠો થવા ગયો, પણ એનાથી ઉઠાયું નહિ. જિતેંદ્રે ઓરડામાં દાખલ થતાં જ કહ્યું: "કેમ કિશનસિંહ કિસનચિયાળ થઈ ગયો છે કે ?" જિતેંદ્ર ખાટલા પર બેસી પ્રેમથી કિશનને માથે હાથ ફેરવવા લાગ્યા. બોલવામાં તકલીફ પડતી હતી છતાં કિશને વિવેક કર્યો: "જિતુભાઈ, તમે શા માટે આવ્યા ?"

"કેમ ન આવું ! વાસંતીને ખબર નથી, નહિતર એ પણ આવત."

કિશન મૂંગો મૂંગો જિતુભાણુ સામે જોઈ રહ્યો. કિશનની બાએ જિતુભાણુને કહ્યું: "ચાર દિવસથી તાવ ઊતરતો જ નથી. ચાર દિવસમાં તો છોકરો અર્ધો થઈ ગયો."

"ફિકર ન કરો બહેન, કાલ સવારે તાવ ઊતરી જશે. આ કઈ મોટી માંદગી છે ? સારવાર કરો, ખવરાવવામાં જરા ધ્યાન રાખજો."

"આ બધું ખાવામાંથી જ થયુ છે."

જિતેંદ્રે ઊઠવાની તૈયારી કરતાં કહ્યું: "શાર્દૂલસિંહ, હું રજા લઉંછું."

"આજે ઘણા દિવસે આવ્યા છો તો પ્રાર્થના કરીને જ જજો."

પંચાયતના મંત્રી જે અત્યાર સુધી મૂગા બેઠા હતા તેમણે કહ્યું: "અને દરમિયાને પંચાયતનું કામકાજ જોતા જાઓ."

"હા, એ પણ ઠીક છે. ત્યારે સાંજે જઈશ."

જિતેંદ્રનાથ પંચાયતના પ્રમુખ હતા. ઘણા દિવસે ગામમાં આવે ત્યારે પંચાયતની પ્રવૃત્તિ જોતા જતા. પ્રાર્થના કરાવ્યા વિના તો લોકો જવા જ ન દે

•

મંત્રી ઊઠીને આગળ ચાલ્યા, જિતેંદ્રનાથ પાછળ. પહેલાં શાળાઓ જોવા ચાલ્યા. ગામથી સહેજ દૂર ખુલ્લા મેદાનમાં બાલમંદિર અને કુમારમંદિર હતાં. જિતેંદ્રનાથ આવ્યા ત્યારે બાળકો સ્વતંત્રપણે સ્વયંસ્ફૂર્તિ કાર્યમાં મશગૂલ હતાં. અઢીથી ૭ વરસનાં છોકરાં કલ્લોલ કરતાં હતાં, જાણે પંખીનો માળો. એક તરફ ચાર છોકરાં માટીમાંથી રમકડાં બનાવતાં હતાં, બીજી તરફ એક બાળક પૂર્ણ ગાંભીર્યથી ઝાડની ડાળી પર કોયલ ચીતરતો હતો. એક બાજુ થોડાં બાળકો પાટિયા પરથી લપસવાનો આનંદ લઈ રહ્યાં હતાં શિક્ષક-શિક્ષિકાઓ સાથે થોડી વાતચીત કરી જિતેંદ્રનાથ કુમારમંદિરમાં ગયા. ત્યાં સહેજ વ્યવસ્થિત થયેલાં, ગમ્મતી અને શાંત કુમાર-કુમારીઓ પોતાનો અભ્યાસ પોતાની મેળે પુસ્તકોની મદદથી ચલાવતા હતાં—શિક્ષકો માત્ર ઉપયોગી સૂચનાઓ આપતા. નાના ભાંડુની માફક બાળકોને સાચવતા શિક્ષક શિક્ષિકાઓ અધ્યાપનમંદિરમાં તાલીમ પામીને આવેલાં હતાં. તેમની કાર્યશક્તિ અને શિક્ષણપ્રેમ કામને રસમય બનાવતા હતા. ઉપયોગી ચીજો મંત્રી મારફત મળી રહેતી હોવાથી શિક્ષકોને જિતેંદ્રનાથ પાસે કશું કહેવાનું નહોતું. જિતેંદ્રનાથ આનંદ પ્રદર્શિત કરી આરોગ્યગૃહ જોવા ચાલ્યા.

જિતેંદ્રનાથ આવ્યા ત્યારે દાક્તર પ્રયોગગૃહમાં દવાઓનું મિશ્રણ કરતા હતા. બધી દવાઓ હિંદુસ્તાનની વનસ્પતિમાંથી બનાવેલી હતી. દવાઓ, દર્દીઓ, વાઢકાપનાં સાધનો વગેરે જોઈ જિતેંદ્રને સંતોષ થયો. દાક્તરને નમન કરી બંને ગૌશાળાએ આવ્યા. ત્યા ગાયોની ઓલાદ સુધારવાના, દૂધ વધારે મેળવવાના, ઘી વધારે ઊતરે તેવું શુદ્ધ દૂધ બનાવવાના અખતરા થતા હતા. ગાયોની ગમાણ દર ત્રણ કલાકે સાફ થતી. ગાયોને ત્રીજે દિવસે નવરાવવામાં આવતી ગોરખપુરની અવમસ્ત ગાયો ટંકે અધમણ દૂધ આપતી. દરેક ગાય કેટલું દૂધ આપે છે, કેટલાં વેતર વિયાઈ છે, દોહવા દે છે કે નહિ વગેરે હકીકત દરેક ગાયના નામવાર એક પત્રકમાં રાખવામા આવતી હતી. નોંધ ચોક્કસપણે રખાતી જોઈ જિતેંદ્રનાથ ખુશ થયા. ગોસેવકને નમસ્કાર કરી પંચના કોઠારે આવ્યા. રસ્તામાં પુસ્તકાલય ઉપર નજર નાખી લીધી. ખાસ વખણાતા દૈનિક, અઠવાડિક, માસિક આવતાં હતા. વાંચનારા શાંતપણે વાંચતા હતા. ન વંચાતાં પત્રો પોતપોતાની જગ્યાએ વ્યવસ્થિત દબાયેલાં પડ્યાં હતાં

કોઠારમાં ધમાલ મચી રહી હતી. પંચાયત તરફથી ચાલતો આ કોઠાર ગામલોકોને નાની મોટી દરેક ચીજ પૂરી પાડતો હતો સવારમાં છથી સાડાસાત અને સાંજે પાંચથી સાડા ૭ સુધી દૂધનો સમય હતો. સવારે સાડાસાતથી નવ સુધી શાકપાંદડું મળતું. ભાજીના વખતમાં પરચૂરણ ચીજો મળતી. અનાજ માટે અઠવાડિયામાં બે દિવસ મુકરર કર્યા હતા. શાક-દૂધ વગેરે જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં સૌ લઈ જતા કોઠારનું મકાન વિશાળ હતું. ચીજ જોખનાર, આપનાર, નોંધ કરનાર જુદાજુદા મહેતાઓ હતા કોઠાર સ્વચ્છ હતો જિતેંદ્રનાથ કોઠારમા આરામ કરી પંચાયતના કાર્યાલયે આવ્યા મંત્રીએ હિસાબ બતાવ્યો, જિતેંદ્રે ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી.

"હવે અતિથિગૃહ જોઈ આપણે પ્રાર્થનામંદિર તરફ જઈએ." જિતેંદ્રે કહ્યું. બન્ને અતિથિગૃહે ચાલ્યા. અતિથિગૃહમાં પેસતાં જ જિતેંદ્રે મંત્રીને પૂછ્યું: "હાલ કોઈ અતિથિ ઊતરેલા છે કે?"

"જી હા, આ સામી ઓરડીમાં એક બૌદ્ધ ભિક્ષુ ઊતર્યા છે, આ તરફ લાલ ઝભ્ભો સુહાય છે ત્યાં એક અમેરિકન પાદરી ઊતર્યા છે, આ જમણા હાથની ઓરડીમાં એક જૈન સાધુ ઊતરેલા છે, સામા ઓરડામાં બે ઓલવી મક્કાની હજ કરી પાછા ફરતાં આરામ કરે છે."

ઓસરીમાં ઊભેલા બૌદ્ધ ભિક્ષુને નમસ્કાર કરી જિતેંદ્રે પ્રાર્થનામંદિરમાં પધારવા વિનંતિ કરી અને કોઈ જાતની અગવડ હોય તો કહેવા સૂચવ્યું. ભિક્ષુએ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરતાં ઉત્તર વાળ્યો: "પ્રાર્થનામાં જરૂર આવીશ. અહીં અગવડ છે જ નહિ. અહીંની વ્યવસ્થા જોઈને અમે બહુ પ્રસન્ન થયા છીએ."

"એ બધું આપ જેવાના પ્રતાપે છે." કહી જિતેંદ્ર પ્રાર્થનામંદિર તરફ ચાલ્યા.

ગામને પાદર, તળાવને કિનારે, એક વિશાળ ચોક બનાવ્યો હતો. ખળાની જેમ એટલી જગ્યા છાણથી લીંપી હતી. ઉપર સીમડાની ઘાડી છાયા. ફરતી મેંદીની વાડ બનાવેલી. વચ્ચે વચ્ચે ફૂલઝાડ વાવ્યાં હતાં. એ ગામનું પ્રાર્થનામંદિર સાંજ પડી એટલે સાત-આઠ ટપુડિયાં છોકરાં આવ્યાં, બે ત્રણ ચોક વાળવા મંડ્યાં, બે જણે ફૂલઝાડને પાણી પાયું, એકે અગરબત્તી અને ધૂપ તૈયાર કર્યાં. સાડાછ વાગ્યા એટલે પ્રાર્થનાનો ઘંટ વાગ્યો, ગામલોક શરીરનો અને મનનો થાક ઉતારવા પ્રાર્થનામંદિર તરફ ચાલ્યાં. નાના ને મોટાં, સ્ત્રીઓ ને પુરુષો, ખેડુતો ને કારીગરો—સૌ એકઠાં થયાં.

એક તરફ સ્ત્રી-પુરુષ બેઠા, બીજી તરફ બાળક-બાળાઓ વચ્ચે વચ્ચે ધૂપદીપ સામે બધા અતિથિઓ બેઠા. બે ડંકા પડ્યા અને પ્રાર્થના શરૂ થઈ વેદનો એક મંત્ર બોલાયો, કુરાને શરીફમાંથી બે આયાતો પઢવામાં આવી. વાતાવરણ પ્રસન્નગંભીર થઈ ગયું બે મિનિટ સૌ અર્ધમીચેલી આંખે શાંત રહ્યા, સતારના મધુર અવાજે જાગ્રત થયાં બે બાળકોએ વાજિંત્ર સાથે ભજન ઉપાડ્યું:

"સબસે ઊંચી પ્રેમ સગાઈ... ....."

ભજન ગવાઈ રહ્યું એટલે રામનામની ધૂન ચાલી પછી મંત્રી ઊઠ્યા આવેલા મહેમાનોનું તેમણે ઓળખાણ કરાવ્યું:

"આજે આપણા અતિથિગૃહને પાવન કરનારાઓમાં એક તો બ્રહ્મદેશના બૌદ્ધવિહારના મુખ્ય સ્થવિર ધર્મપ્રિયજી છે એમનો બૌદ્ધધર્મ ઉપરનો અનુરાગ અત્યંત છે એમનું એ વિષેનું જ્ઞાન અગાધ છે એમનું પ્રવચન સાંભળવા બ્રહ્મદેશવાસીઓ ભરી પડે છે. એવા સાધુપુરુષના દર્શન કરવાને આજે આપણે ભાગ્યશાળી થયા છીએ બીજા અમેરિકન પાદરી રેવ૦ ગ્લેસ છે. જગતભરમાં વિશ્વપ્રેમની જ્યોત જાગતી રાખવા તેઓ ભ્રમણ કરે છે સમસ્ત માનવજાતિ તરફ એમને પૂર્ણ સન્માન છે ત્રીજા, જૈન સાધુ વિદ્યાવિજયમુનિજી, તેઓ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન ફરીને આવે છે. સંસ્કૃત પુસ્તકોના હિંદી અનુવાદ કરીને એમણે હિંદી સાહિત્યની ભારે સેવા કરી છે જગતમાં અહિંસાનો વિજયડંકો વગાડવા તેઓ હમેશાં ઉત્સુક અને ઉદ્યમી રહે છે મૌલવી અબ્દુલ્લા સાહેબ આપણા જાણીતા છે તેઓની ઓળખાણ છાપા મારફત પણ થઈ ગઈ છે હવે બાકી રહ્યા આપણા પૂજ્ય ગુરુજી, જેમની સહાયથી આપણો પંચાયત પ્રાનક્રમ પકાય છે તે જિતુભાઈ.

તેઓ કંઈ અતિથિ નથી, પરંતુ ઘણા દિવસે આવ્યા છે તો બે શબ્દ સંભળાવે એવી તમારા વતી હું તેમને વિનંતિ કરું છું"

જિતેન્દ્રનાથને સાંભળવા સૌ એકકાન થઈ ગયાં નાનાં બાળકોને પણ જિતુમામાનું પ્રવચન બહુ ગમતું જિતેન્દ્રનાથે શરૂઆત કરી

"આજે ઘણા દિવસે હું તમારી વચ્ચે આવ્યો છું મને ઘણી વાર એમ થાય છે કે રોજ હું પ્રાર્થના વખતે અહીં આવી પહોંચું પણ આખા દિવસનું થાકેલું શરીર રાતે ચાલવાને તૈયાર થતું નથી આપણી બધી સંસ્થા મેં આજે જોઈ સરસ ચાલે છે પરંતુ આપણામાં મૂળ એક ખામી છે તે હવે આપણે કાઢી નાખવી જોઈએ. આપણે હજી 'મારું તારું' ભૂલ્યા નથી. આપણને હજી થોડી મિલકત પોતાની રાખવી ગમે છે. એ આપણી ત્રુટિ છે ગોરખપુરની પંચાયત જ્યારે આપણી બધી હાજતો પૂરી પાડે છે ત્યારે અમુક ચીજો ઉપર આપણી કૌટુંબિક માલિકી રાખવાનો આપણો મોહ આપણે છોડી દેવો જોઈએ. હજી આપણે આપણા ચૂલા જુદાજુદા રાખ્યા છે, તે કાંઈ સારું ન કહેવાય. જેમ સ્ત્રી–પુરુષનો એક ચૂલો, તેમ ગોરખપુરનો એક ચૂલો, જેમ કુટુંબનું રસોડું એક, તેમ ગોરખપુરનું રસોડું એક જે દિવસે આટલું થશે તે દિવસે આપણે ખરા મનુષ્ય કહેવાઈશું ઈશ્વર તમને એવા બનવાનું બળ આપો"

જિતેન્દ્રનાથ બોલી રહ્યા પછી 'દૈનિક સમાચાર' નામની રોજના તાજા સમાચાર પૂરા પાડનારી પત્રિકા મંત્રી વાંચી ગયા. પત્રિકામાં વિવિધ વર્તમાન હતા અતિથિગૃહમાં કેટલા અને કેવા અતિથિઓ આવ્યા, ગૌશાળામાં કેટલી ગાયો વિયાઈ, ગામના

જન્મમરણની હકીકત, આરોગ્યગૃહમાં માંદાં કોણ છે, ગરીબ માંદાની તબિયત કેવી છે, કેટલા બાળકો નકામાં રખડ્યા કરે છે, કોણે કેવું તોફાન કર્યું વગેરે અનેક રસિક વાતો પત્રિકામાં પીરસાતી. પત્રિકાથી નાનામાં નાનું છોકરું પણ નવાજૂની જાણી શકતું.

પત્રિકાવાચન પૂરું થયું એટલે પ્રાર્થના મંદિર વિખરાયું અતિથિઓને પ્રણામ કરી જિતેન્દ્રનાથે વિદાય લીધી.

૪

ખાન ઝાફરખાન

ઈશાની બાજમ ચાર ખૂણા સુધી ઘેરાઈને દીવાનખાનાને દીપાવી રહી છે સાદા રૂથી ભરેલા સફેદ ગાલીચા ઉપર ધોળો તકિયો મૂક્યો છે તકિયાને સહેજ પીઠ અડાડીને બે આદમી બેઠા છે એક સુક્કો એકવડિયા શરીરવાળો, બીજો મજબૂત ઉઠાવદાર બાંધાનો એકની હરણ જેવી નિર્દોષ આંખ એના મોમ-દિલની સાખ પૂરે છે બીજાની ઝીણી આંખમાંથી કુનેહબાજી નીતરે છે એકનો દાઢીમૂછ સાફ કરેલો ખૂબસૂરત ચહેરો આદરભાવ ઉપજાવે છે, બીજાની નાનકડી દાઢી અને વાંકી મૂછ જોનારને ડરતો રાખે છે એકનું અડધું માથું રોકી રહેલું ભવ્ય કપાળ એની વિદ્વતા અને બુદ્ધિપ્રતિભા બતાવે છે, બીજાને કપાળે પડેલી ત્રણ કરચલી એના અક્કડ નિશ્ચયાત્મક સ્વભાવનું ભાન કરે છે એક હિંદી પ્રજાસત્તાનો પરમપ્રેમનો ચાહક આલમશાહ છે, બીજો આફ્રિદી જીરગાનો નવજુવાન પ્રમુખ ખાન ઝાફરખાન છે

લાંબી દોરીની નળીવાળો ફરતો હુક્કો, આજે પચીસ વર્ષે

ખાન ઝાફરખાનની મહેમાનગીરી કરવા ફરી દીવાનખાનામાં આવ્યો છે, ખાને હુક્કાની નળી ડાબા હાથમાં પકડી કહ્યું:

"હિંદુસ્તાનના સાદા, સુખી અને મર્દ લોકોને જોઈને હું બહુ ખુશ થયો."

"આટલે વરસે તમારી મુલાકાત થઈ એથી મને ઘણો આનંદ થયો. કહો, અમારા યાકુબખાન શું કરે છે?" શાહે પૂછયું.

"મોજ કરે છે."

"એમનું કામ ત્યાં કેવુંક ચાલે છે?"

"આબાદ! એમણે તો કમાલ કરી છે. ઘાટમાંથી નહેરો કાઢી છે, પથ્થરિયા જમીનમાં અનાજ પકવવા માંડયું છે. અમારે ત્યાંના ખેડૂતો યાકુબખાન ઉપર આફરીન છે, અને એમણે ઘાટમાં વીજળી પેદા કરી તેથી ઘણા લોકો એને બીજો ખુદા માને છે!"

"બહુ સારુ. હજી યાકુબખાનની મદદે બીજા બે ત્રણ 'વિદ્યુદ્યંત્રનિપુણ' મોકલવાનો મારો વિચાર છે."

"આવા માણસો અમારી મદદે તમે મોકલો છો તે તમને કેમ પોસાય છે?"

"અમે તો સારી દુનિયામાં મોકલીએ છીએ. ચાલુ વરસમાં જુદા જુદા વિષયોના પચીસ અધ્યાપકો ચીન, તુર્કસ્તાન, ફ્રાંસ, જર્મની, ઇંગ્લંડ, અમેરિકા વગેરે દેશોમા મોકલી આપ્યા છે. ઑસ્ટ્રેલિયાની માગણી તો હજી ઊભી જ છે. અમારા આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં જર્મનો અધ્યાપક બધું કામ કુશળતાથી પૂરું પાડે છે. સ્વાધીન ભારતની સંસ્કૃતિ એને એક જ વસ્તુ શીખવે છે કે જગતભરમાં ભ્રાતૃભાવ કેળવવા માટે પોતાના અંગત સ્વાર્થોને ભૂલી

માનવજાતિને ચરણે પોતાનું જીવન હોમી દેવું" આલમશાહે ગર્વમાં માથું ટટ્ટાર કર્યું

"અમારે ઓગસ્ત લોકની કેળવણી માટે એક હોશિયાર બાનુ જોઈએ મે પ્રમુખ સાહેબને વાત કરી હતી તેમણે કહ્યું 'તમે વાસતીદેવીને મળજો' " બાને બનાવની વાત કરી.

"વાસતીદેવીને મળવું હોય તો વખત પુછાવું?"

"હાજી, પુછાવજો લેમિન લખનૌ અહીંથી કેટલું દૂર?" એમએક વિચાર સ્ફૂર્યો હોય તેમ બાને સવાલ કર્યો.

"અર્ધા કલાકનો રસ્તો. આપને ખાસ મન છે કાંઈ?"

"સાંભળ્યું છે કે શહેર જોવા લાયક છે"

"શહેર તો ઠીક છે, પણ ત્યાં આપણી લશ્કરી છાવણી છે જૂની છાવણીઓમાં એ એક જ જોવા જેવી છે અમને અહિંસક શૌર્યમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી લશ્કરી છાવણીઓનું નકામું ખર્ચ ઘટાડી નાખ્યું છે હથિયારથી લડનારની કિંમત ઝાઝી નથી રહી."

"શું વાત? લખનૌની છાવણીમાં બધા અહિંસક લડવૈયા? એવા લોકોને જોવા પડશે!" મશ્કરી કરતો હોય તેમ બાન બોલ્યો

"તમે ભલે મશ્કરી કરો લખનૌમાં આજે હિંસક-દ્રોહ રહે છે પણ એક દિવસ તમને ખબર પડશે કે અહિંસક યોદ્ધા આગળ તલવારી સિપાઈની બહાદુરી નકામી છે તમે તો સરહદ નજીક રહો છો

"અરે હા, આલમશાહ!" ખાસયાદ કરીને કહેતો હોય તેમ

ખાને કહેવા માંડયુઃ "તમારા સરહદી સેનાપતિ કહેતા હતા કે આ મશીનગનો, સ્ટાઇ ન જાય તો સારું."

"ત્યારે અમારો વિચાર...તને ખબર નહિ હોય. તે બાબતમાં તારી સહાય અને સલાહ લેવી છે." ખાન બાલમિત્ર હોવાથી આવી બાબતમાં શાહે કાંઇ ખાનગી રાખવાની જરૂર જોઈ નહિ.

"હુકમ કરો, સેવક હાજર છે."

"સરહદ ઉપરનું બધું લશ્કર અમારે ઉઠાવી લેવું છે. અમને આ જગતમાં કોઈ પ્રજાનો ડર નથી. કેમ તને આ વિચાર કેવો લાગે છે?"

ઝાફરખાન આ વાત સારી રીતે જાણતો હતો. એટલા માટે તો તે સરહદ પરથી આવા ઉનાળામાં દિલ્હી સુધી લાંબો થયો હતો. તેણે સેનાપતિની મુલાકાતમા આ વાતનો ઇશારો કર્યો હતો. પરરાષ્ટ્રમંત્રીનો દોસ્ત અને આફ્રિદી જીરગાનો પ્રમુખ હોઈ ઝાફરખાન નાની ઉમરે ઘણી લાગવગ ધરાવતો હતો. આલમશાહના સવાલનો જવાબ આપતા એણે હોશિયારી વાપરવા માંડી.

"મને એ વિચાર બહુ ગમે છે. પણ એમા મુશ્કેલી ઘણી છે."

"શી મુશ્કેલી!"

"કદાચ આપ સરહદી લશ્કર ઉઠાવી લ્યો અને ઇરાન અથવા તુર્કસ્તાન ચડી આવે તો?" ખાને ડાબી આંખ ઝીણી કરી જમણી ભ્રમરને વળ ચડાવ્યો.

"તેત્રીસ કરોડની જમાત પ્રજા ઉપર, કોની મગદૂર છે કે, નજર સુદ્ધા નાખે? એવા લોકોને વશ કરવાની અમારામાં પૂરી તાકાત છે." શાહે અભિમાનથી કહ્યું.

"પરંતુ અમારા મા જાન હોય ત્યાં સુધી અમે એને હિંદુસ્તાન-માં પગ ન મૂકવા દઈએ, માલુમ છે?" અનાવરની ગુસ્સો દેખાડતાં ખાને કહ્યું

"તમે મુસ્લિમ માલુમો કપાઈ મરો એમ હિંદુસ્તાન ઇચ્છતું જ નથી. એવા લોકોને ખુશીથી આ તરફ આવવા દેજો, અને જોઈ લેજો કે અમે અમારા અહિંસક બળથી એને કેવા મહાન કરીએ છીએ."

"તમે ગમે તેમ હો, આપણને એ વાત ગળે ઊતરતી નથી પણ તમારે જરૂર છે તેવી લેવું જ હોય તો મને એક વચલો માર્ગ સૂઝે છે" ખાને પાસો ફેંક્યો

"બતાવો!" શાહે આતુરતાથી કહ્યું

"પણ એ તમને પસંદ નહિ પડે."

'કહો તો ખરા!'

"સરહદની છાવણીની મશીનગનો, દારુગોળો અને હથિયાર અમને સોંપી દો અમે જેવા તેવા જબ્બર દુશ્મનને અટકાવી રાખશું"

ખાન જવાબની રાહ જોઈ રહ્યો. એને પેશાવરની ગલી યાદ આવતી લાગી શાહે ઠંડે કલેજે જવાબ વાળ્યો 'જો મશીનગન અમે ન વાપરીએ તો તમને કેમ આપીએ? વળી તમને આપવી હોય તો અમે જ કેમ ન વાપરીએ? પણ આપણે જુદી વાત પર ઊતરી ગયા. તમારે મહમદીને ક્યારે મળવું છે?'

'હવે રાખીએ. વખત પુરાવો. ખાને આજે સહેલી સીધી એને લાગ્યું કે હવે વધારે બોલવા જેવું ખૂટી ગયું. વસંતદિવો

સ્રીજાતિ છે. એની પાસેથી કાંઈક ચોક્કસ વાત કઢાવી શકાશે એમ એની માન્યતા હતી. પોતાની ધારેલી મુરાદ બર આવશે એવો વિશ્વાસ હજી એણે ગૂમાવ્યો નથી.

" આજે મોતી-મસ્જિદ બતાવું. " શાહે કહ્યું.

" હાંજી, ચલો." ખાન ઊઠ્યો.

મોટરમાં બેસી બન્ને શહેર તરફ ઊપડ્યા.

૫

આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ

વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને પૂરાં પચીસ વર્ષ નથી થયાં પણ એની કીર્તિ દિગંતમાં વ્યાપી ગઈ છે. જગતભરની પ્રવૃત્તિઓનું કેંદ્ર આજકાલ ભારતવર્ષ બની ગયું છે. જગતની શાંતિ માટે પ્રયાસ કરનાર વિશ્વરાષ્ટ્રસંઘનું વડું મથક ભારતમાં; સમસ્ત દુનિયામાં અજોડ એવી આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ દિલ્હીમાં; દેશ-પરદેશના ધુરંધર અધ્યાપકો વિદ્યાપીઠને ચરણે આવીને બેઠા હતા. પરાપૂર્વથી જગદ્ગુરુ તરીકે પંકાયેલા ભારતવર્ષે ફરી એક વાર સારી દુનિયાનું આચાર્યપદ આ વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપક વર્ગમાં અમેરિકન અને જર્મન હતા, રશિયન અને ચિનાઈ હતા. એમાં આફ્રિકન અધ્યાપક બાના* જુમ્મા આવ્યા ત્યારે વિદ્યાપીઠની સંસ્કૃતિ સાચી આંતરરાષ્ટ્રીય બની.

વિદ્યાપીઠને પૈસાની તાણ હતી જ નહિ. જેમ આબુ, ગિર-નાર અને શેત્રુંજાનાં જૈન દેવાલયોનો ખજાનો તથા ગઢડા, વડતાલ, ડાકોર આદિ મંદિરોનો ભંડાર ગુજરાત વિદ્યાપીઠને અર્પણ

*બાના=સાહેબ, મુરબ્બી, શેઠ.

થયો હતો, જેમ કાશીવિશ્વનાથનું સર્વસંચિત ધન કાશીવિદ્યાપીઠને ભેટ ધરવામાં આવ્યું હતું, તેમ કેસરિયાજી, મથુરા આદિ મંદિરોનું સઘળું દ્રવ્ય આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠને સમર્પણ થયું હતું પછી તો એવી પ્રથા જ પડી ગઈ કે જે કોઈ નિર્વંશ જાય, કોઈને દાનપુણ્ય કરવું હોય તો તે દેશના હુન્નરઉદ્યોગ ખીલવતી સંસ્થાઓને જ પોતાની મિલકત આપે જૂના જમાનાની માફક આજે કોઈ સાધુબાવો રખડતો નજરે ચડે તો પોલિસ તેને ઝડપી લઈ કામધંધે વળગાડી દે છે. આજે કોઈ અનાથ અંગ છે જ નહિ એટલે બધાની લાગણીઓનો પ્રવાહ વિદ્યાલયો તરફ વહે છે

વિદ્યાલયના સારાં અને ભવ્ય મકાન નવી દિલ્હીથી થોડે દૂર આવેલાં છે એક હજાર વિદ્યાર્થી ભાઈબહેનો વિદ્યાપીઠના છાત્રાલયમાં વસે છે સામસામા આલિશાન વસતિગૃહો આવેલાં છે એકમાં વિદ્યાર્થીઓ રહે છે, બીજામાં વિદ્યાર્થિનીઓ ભણવાનું જમવાનું, રમવાનું સૌને સાથે જ હોય છે બ્રાહ્મણ, ઢેડ, કોળી કુંભાર એવા નાતજાતના ભેદ ગરુડપુરાણની વાતો જેવા લાગે છે હિંદુ મુસ્લિમ, પારસી, ઈસાઈ જેવા ધાર્મિક ભેદને કોઈ જાણતું નથી—માત્ર ઇતિહાસને પાને ભણે ત્યારે જ ખબર પડે યુરોપિયન આફ્રિકન જેવા ભેદ ચામડી અને ભાષા પૂરતા જ રહ્યા છે, દિલમાં એવો ભેદભાવ કોઈને નથી આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય આ રીતે જગતમાં માનવસમાનતાનાં મૂળ ઊંડાં નાખી રહ્યું હતું

પૂનમની ચાંદની વિદ્યાપીઠ ઉપર અમી વરસાવી રહી છે બે વસતિગૃહો વચ્ચેના ચોગાનમાં ચિનાઈ અને જગમારી સાદડીઓ બિછાવેલી છે હજાર કુમારકુમારિકાઓ હારબંધ બેસી ગયાં છે. સામેના મધ્ય ભાગમાં અધ્યાપકવર્ગ બેઠો છે માત્ર સફેદ પહેરણ પહેરીને જિતેંદ્રનાથ વચ્ચે બેઠા છે આફ્રિકન અધ્યાપક બાના

જુમ્માએ એમને આજે ખાસ નિમંત્રણ આપ્યું હતું ચર્ચાનો વિષય છે "આફ્રિકન સ્વાતંત્ર્ય" આજની બેઠક એટલા માટે અગત્યની છે કે આ સભામાં જે નિર્ણય થાય તે પ્રમાણે આચરવાનો સૌનો નિરધાર છે બાના જુમ્માએ દર્દભરી વાણીમાં વિષયની શરૂઆત કરી તેમણે છેલ્લાં સો વર્ષનો કરુણ ઇતિહાસ રજૂ કર્યો, જગતે આફ્રિકા તરફ દર્શાવેલી બેદરમરીનું હૃદયદ્રાવક ચિત્ર રજૂ કર્યું અને છેવટે કહ્યું

'આફ્રિકાનો આ પ્રશ્ન એ કોઈ એક કોમનો, દેશનો કે ખંડનો આ પ્રશ્ન નથી, એ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન છે સૈકાઓ વર્ષોથી ઉજળી ગણાતી પ્રજાઓ આફ્રિકાને દબાવતી આવે છે ઇંગ્લાંડ, જર્મની, ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ એને 'સાપુકો માલ' ગણે છે અમેરિકાએ એને પોતાનું બજાર બનાવ્યું છે અને જાપાનની ઘૂસણિયા નીતિ તો જગમશહૂર છે રશિયા આમાંથી બાદ છે હિંદુસ્તાનના કેટલાક સ્વાર્થપટુઓ હજી એને ચૂસી રહ્યા છે અમને અહીં આવવાની પરવાનગી મેળવતાં કેટલી વીસે સો થાય છે તે અમે અને અમારો ખુદા જ જાણીએ છીએ' આફ્રિકામાં અત્યારે કેટલાક જુવાનો અધીરા થઈ ગયા છે તે વાજબી છે ગુનામી એવી અકારી છે એની તમને એશિયા-યુરોપવાસીઓને ખબર નહિ પડે–તમારા બાપદાદાને હતી હમણાં એમણે પૂર્વ આફ્રિકાની સ્વાધીનતા ઘેર કરવાનો મક્કમ નિરધાર કર્યો છે ને હિંસાનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે હું પોતે અહિંસામાં અચળ શ્રદ્ધા ધરાવું છું ..મે નિર્ણય કર્યો છે કે મારી જાતનો ભોગ આપીને પણ મારે મારા દેશને સાચે માર્ગે વાળવો મને ખાતરી છે કે મારા આફ્રિકન ભાઈબહેનો વિદ્યાલયની શીળી છાય કરતાં પોતાના અધ્યાપક સાથે સ્વતંત્ર્યની રણભૂમિ ઉપર કૂદી પડવાનું વધારે પસંદ કરશે આમીન."

જુમ્મા સાહેબે બોલવાનું પૂરુ કર્યું તે પહેલાં જ આફ્રિકન યુવક-યુવતીઓએ ગણુમેદાને ઉતરી પડવાનો મનથી નિર્ધાર કરી લીધો હતો.

જિતેંદ્રનાથ કાંઈક બોલવા જતા હતા ત્યાં એક નવજુવાન ઊઠયો લાંબા સુંવાળા રેશમ જેવા ચળકતા વાળવાળો એ જુવાન સૌથી જુદો તરી આવતો હતો એની આંખમાં ખુમારી હતી એ ચાર્જિને ભેગી થઈ ગયેલી ભમ્મર એનો દૃઢનિશ્ચયી સ્વભાવ દેખાડતી હતી પોતાની હમેશની રીત મુજબ એ કૂદીને આગળ આવ્યો જિતેંદ્રનાથે ઊંચે જોયુ, પૂછયુ "શરતકુમાર ! તમારે બોલવુ છે ?"

"હાજી, મારે બે શબ્દ કહેવાના છે" એટલુ કહીને એણે ખોંખારો કર્યો, બાના જુમ્મા સામે એક નજર ફેંકી અને બોલવાનુ શરૂ કર્યું સૌ એકી ટશે એના કાંતિમાન મુખ સામે જોઈ રહ્યા

'પ્યારા દોસ્તો'

આ બધા ડાહ્યા લોકો તમારી આગળ અહિંસાની ડાહી ડાહી વાતો કરે છે હુ પણ અહિંસાનો પૂજક છુ આદર્શ તરીકે હું એ વસ્તુ સ્વીકારુ છુ, એટલુ જ નહિ પણ અહિંસાને વ્યવહારુ બનાવનાર મહાત્મા ગાંધીજીનુ નામ લેતા મારુ હૃદય ભક્તિભીનુ થાય છે હું કબૂલ કરુ છુ કે યુરોપમા છૂટાછવાયા અહિંસાના અખતરા સફળ થયા છે પરંતુ પૂર્વ આફ્રિકાની વાત નિરાળી છે એ માલ સવાર સુધી હજી જંગલી દશામા હતો એને અહિંસા શી ચીજ છે એની સમજણ નથી આજે જ્યારે મારા પરમ મુરબ્બી બાના ઉમારી માથુ હાથમા રાખી દેશકાજે રણસંગ્રામમા ઘૂમી રહ્યા છે, જ્યારે શ્રીમતી કૃષ્ણામ્મા જેવી બહાદુર યુવતી

એની મદદે જઈ પહોંચી છે, ત્યારે અહીં પરદેશમાં પડેલા ઉમારીના જ દેશભાઈઓ એ સ્વાતંત્ર્યવીરની અવહેલના કરી રહ્યા છે અને શિખામણ આપવાની વાતો કરી રહ્યા છે ! આવી નાખી દેવા જેવી વાતો કરવાનો કાંઈ અર્થ નથી એ કરતા બહેતર છે કે તમે જ્યાં છો ત્યાં જ, વિદ્યાલયની શીતળ છાયામાં જ, બેઠા રહો ધર્મતત્ત્વ અને વિજ્ઞાન શીખ્યા-શીખવ્યા કરો મારે આથી વિશેષ કશુ કહેવુ નથી '

શરતના બોલવાથી વાતાવરણ ઉગ્ર બની ગયુ આફ્રિકન યુવક-યુવતીઓમાં ઘડીભર જુસ્સો અને હિંસા રેડાઈ ગયા એક બે બીજા જુવાનોએ શરતના બોલને ટેકો આપ્યો એટલે જિતેન્દ્રનાથ બોલવા ઊઠ્યા ચોમેર ગભીરતા છવાઈ રહી બરાબર સાભળી શકાય માટે સૌ ખસી ખસીને આગળ આવ્યા જિતેન્દ્રનાથે સાફ બુલંદ અવાજે બોલવુ શરૂ કર્યું

' શરતકુમારે જુસ્સાથી છટાદાર ભાષણ કર્યું છે પણ એ ભણેલો ઇતિહાસ ભૂલી ગયો છે આપણા દેશની તેત્રીસ કરોડ પ્રજા નિઃશસ્ત્ર અને રાકડી હતી તેવી પ્રજા માત્ર અહિંસાને બળે, અંગ્રેજ જેવી પશુબળમાં અજેય મનાતી સલ્તનત સામે ઝૂઝી અને સલ્તનતનો નાશ કર્યો અહિંસાના અકસીરપણાના આથી વિશેષ પુરાવો કયો હોઈ શકે ? આજે જગતભરના નેતા પુરુષો, તત્ત્વચિંતકો એ જ વિચારણા ચલાવી રહ્યા છે, અને તે જગતની શાંતિને અર્થે અહિંસાને સર્વવ્યાપી બનાવવાની આજે જૂના જમાનાની માફક સાબિત કરવુ પડે તેમ નથી કે અહિંસામા હિંસા કરતા મોંઘણી ક્ષમતા છે, હિંસા કરતાં શતગણું બળ અને તેજ એમાં રહેલું છે, શત્રુને સદાને માટે અપનાવી લેવાની અમોઘ શક્તિ તો કેવળ અહિંસામાં જ છે અહિંસા વેવલાપણું નથી. અહિંસા કાયરને પડખે ચડતી નથી.

અહિંસાના તેજે સારી દુનિયાનાં ચક્ષુઓ ઝાંખાં પાડયાં છે. ત્રણ સાલ પહેલાં યુરોપના સામ્યવાદીઓએ ઉઠાવેલો અહિંસક બળવો એની શાખ પૂરે છે. વળી હિંસાથી મેળવેલું સ્વરાજ રાષ્ટ્રને માટે આપઘાતરૂપ નીવડે છે એ વાત આપણે ભૂલવી ન જોઈએ. પૂર્વ આફ્રિકાને માટે અત્યારે અહિંસા એ જ એક સોનેરી માર્ગ છે, જે એને સ્વાધીનતાના ધોગે ઓછામાં ઓછા ભોગે વહેલામાં વહેલો પહોંચાડી શકે. વળી આફ્રિકાવાસીઓનો ઘણો ભાગ જંગલી હોય તો તો કુદરતની નજીક રહેલા એ લોકોને અહિંસાને સમજતાં વાર નહિ લાગે.

"પૂર્વ આફ્રિકાની મુક્તિ માટે આફ્રિકન ભાઈબહેનો તો જશે જ, પણ આપણા ગુલામીમાં પડેલા માનવમિત્રોને સાચે રસ્તે સ્વાધીન બનાવવા એ આપણો સૌનો ધર્મ છે. અમેરિકાવાસી, યુરોપીય કે એશિયાવાસી–ગમે તે હોય, સૌ કોઇનો ધર્મ મનુષ્યમાત્રને અહિંસાને પથે આઝાદ બનાવવાનો છે. જે જુવાનોને સત્યને માટે, માનવકલ્યાણને માટે ધગશ હોય તેમણે પૂર્વ આફ્રિકાને અહિંસાના ટૂંકા, સીધા અને સરળ માર્ગે દોરવા આવતી કાલે વિમાનમાં ચડી બેસવુ જોઇએ."

જિતેંદ્રનાથે બેસતાં જ બાના જુમ્માને પૂછ્યું: "કેમ, તમે જવાની તૈયારી કરો છો કે?"

"હા જી."

"બાના જુમ્મા સાથે કોણ કોણ જવા તૈયાર છે?" બેઠાં બેઠાંજ જિતેંદ્રે પૂછ્યુ.

આફ્રિકાવાસી યુવક–યુવતીઓ તમામ તૈયાર થયાં. અમેરિકન, યુરોપિયન અને એશિયાવાસી પચાસેક ભાઇબહેનોએ જવા

કબૂલ્યુ એક આખુ વિમાન તૈયાર કરવાનુ કહી જિતેંદ્રનાથ ઊઠ્યા શરતને ખભે હાથ મૂકી દરવાજા તરફ ચાલતા જિતેંદ્રે પૂછ્યુ "બધાએ નામ લખાવ્યા, તે કેમ નહિ લખાવ્યુ શરત ?"

"આફ્રિકવાસી કયા નમાલા અને શક્તિહીન છે કે અહિંસાનો આશ્રય લઈ વિના કારણ દુખ વહોરે ?' તલવારનો ઘા કરે તેટલી ઉગ્રતાથી શરતે જવાબ આપ્યો એના હોઠ કંપવા લાગ્યા

જિતેંદ્ર સાંભળી રહ્યો શરતનો સ્વભાવ એ જાણતો હતો. શરતની સ્વાતંત્ર્યભાવના ઉપર તે આફરીન હતા, એટલુ જ નહિ પણ જગતની પરાધીન પ્રજાને સ્વાધીન બનાવવાની શરતની ધૂન માટે એ મગરૂર હતો. દરવાજે આવ્યો એટલે જિતેંદ્રે વહાલથી કહ્યુ, "શરત, કાલે ઘેર આવજે મારે તારું થોડુ કામ છે ઘણા દિવસથી તુ નથી આવ્યો એટલે વાસતી પણ યાદ કરતી હતી "

' બનશે તો આવીશ" શરતે લુખ્ખો જવાબ દીધો

"બનશે તો નહિ ચોક્કસ આવજે આ બાબતનો આપણે નિકાલ લાવવો છે '

"એ નિકાલ નહિ આવે "

"કારણ ?"

"મે પ્રતિજ્ઞા કરી છે "

"કે ?"

"જ્યાં સુધી પૂર્વ આફ્રિકાને સ્વાધીન ન બનાવુ ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીપણું પણ હરામ છે !"

"બહુ સારું કર્યુ ' જરાય સમજ્યા વિના જિતેંદ્રે કહ્યુ "

તારી પ્રતિજ્ઞા નહિ તોડાવું, ઊલટો એથી હું રાજી થયો છું. કાલે ઘેર જરૂર આવજે. અત્યારે તો વિદ્યાલયમાં જ છો ને!"

"ના જી, હમણાં જ મારું વિમાન તૈયાર કરી ઉપડી જવાનો છું."

"એવી ઉતાવળ શા કામની? એક રાતમાં શું બગડી જવાનું છે!" જિતેંદ્રે ઠપકાભર્યા અવાજે કહ્યું.

"પણ મેં વિદ્યાલયનું પાણી હરામ કર્યું છે તેનું શું!"

"મારા ઘરનું તો નથી કર્યું ને! અત્યારે આપણે ઘેર ચાલ."

જિતેંદ્રના માયાળુ શબ્દે શરત કબૂલ થયો. બંને જિતેંદ્રના આવાસ તરફ રવાના થયા

૬

શરતકુમાર

કાઠિયાવાડની સંસ્કૃતિનું કેંદ્ર ભાવનગર. ભાવનગરમાં થયેલી નવરચનાને એ પહોંચી ગયું. હિંદુસ્તાનનાં પુનર્જીવિત થયેલાં ગામડાંઓને આંટી મારે તેવાં ગામડાં ભાવનગર આસપાસ હતાં. જોનારને ખ્યાલ સુદ્ધાં ન આવે કે ચાલીસ વર્ષ પહેલાં અહીં દેશી રજવાડો હતો. આ બધું ભાવનગરની જાગ્રત થયેલી પ્રજાને આભારી હતું.

જૂના જમાનાના અવશેષોમાં જગદીશ શાસ્ત્રી શુદ્ધ બ્રાહ્મણ મનાતા. એમના ત્રણે દીકરા 'સુધરેલ' થઈ ગયા. દેશભરમાં મહાવિપ્લવ થયો, પરંતુ જગદીશ શાસ્ત્રીએ કપાળનાં ત્રિપુંડને કે ખભાની જનોઈને ન છોડ્યાં. મરતાં મરતાં પણ એમણે માન્યું કે 'મારા રજનીકાંતનો શરત મોટો થશે ત્યારે સનાતન ધર્મનો ઉદ્ધાર કરશે. દેશ પર ફરી વળેલાં ક્રાન્તિનાં વાદળને વિખેરી નાખશે' આવી ઝાંઝવાનાં નીર જેવી મિથ્યા આશા સાથે જગદીશ શાસ્ત્રીએ દેહ છોડ્યો ત્યારે શરત પાંચ વર્ષનો હતો.

શરતની માતા યૌવનકાળમાં સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં ઝઝૂમ્યાં હતાં. શરતની માતા સરકારી અને ખાનદાન કુટુંબની હતી. શરતના [illegible] માટે એ જાતે કાળજી રાખતી. એ માટે એણે ગુજરાતી

હિંદી અને અગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં શિક્ષણશાસ્ત્રનાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચી લીધાં હતાં. ઊંડાં ધર્મયુદ્ધનાં સ્મરણો એના સ્મૃતિ-પટ ઉપર તાજાં જ હતાં પોતાનો લાડકવાયો શરત ગાંધી–જવાહર જેવા મહાન થાય એવા એના મનોરથ હતા. બાળ-પણથી જ ગાંધી–જવાહરની વાતો શરતને કાને પડતી હતી-માતાના ખોળામા સૂતો સૂતો શરત મધરાત સુધી વાતો સાંભળ્યા કરતો મહાત્મા ગાંધીની ઐતિહાસિક કૂચનુ વર્ણન સાંભળતાં એની આંખ ચમકવા માંડતી ધારાસણાની ધાડ, પેશાવરના હત્યાકાંડ અને એને ભુલાવે તેવા અત્યાચારો સાંભળતાં એ માતાની સામે ઊંચું માથું કરી જોયા કરતો. એમાં જ્યારે સરદાર ભગતસિંહની ફાંસીની વીરોચિત, હૃદયદ્રાવક કથા આવતી ત્યારે એ બેઠો થઈ જતો જગતભરના ગુલામોને બંધનમુક્ત કરાવવા જન્મ્યો હોય તેમ શરત સ્વાતંત્ર્યપ્રેમીઓની કથાઓ સાંભળતા ધરાતો નહિ. આઝાદીના આશકોનાં બલિદાન સાંભળતાં એની ભૂખ–તરસ ઊડી જતા શરતની બા પણ દીકરાને પાણી પાવાનુ ભૂલીને વાતો કહ્યા જ કરતી. પાડોશો આ પાગલ મા–દીકરાને જોઈને પ્રશંસાના શબ્દો ઉચ્ચારતી. "આ કમળા તો જાણે જીજીબાઈ, એનો શરત જાણે બીજો શિવાજી." સાંભળીને કમળા પ્યારા શરતને છાતીએ ચાંપતી.

શરત સમજણો થયો ત્યારે શિક્ષક સાથે એને બે ત્રણ વાતમાં બહુ ઝઘડો થયો હતો. શરતના શિક્ષક કહેતા. "પહેલા આટ-લામાં છસો ગામનું એક રાજ્ય હતુ એનો એક રાજા પણ હતો."

શરત આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછતોઃ "છસો ગામનો એક રાજા! જાઓ જાઓ, એટલા બધા માણસ ઉપર એક જણ શી રીતે રાજ કરે?"

"ખરી વાત કહુ છુ એટલા માણસોનો એક જ ધણી હતો."

શરત ખિજાઈને કહેતો "તો એ નાણુસો નહિ હોય, મેઢા હશે "

શરત બિચારો શુ જાણે કે જૂના જમાનામા એક કાઠિયાવાડમાં સેકડો રાજા હતા શરતના શિક્ષક કહેતા, "ભાઈ, હજી પણ એના અવશેષરૂપ હિંદી પ્રજામત્તાક તરફથી થોડા ન નમે વર્ષાસન ખાય છે" તો પણ શરતને આ વાત માન્યામાં ન આવતી

શરતનું બીજુ આશ્ચર્ય રેલગાડી વિષે હતું એક દિવસ શરતના શિક્ષકે કહ્યુ "પહેલા રેલગાડીને આગળ એન્જિન જોડવામા આવતું તેમા પહેલો, બીજો, ત્રીજો એવા વર્ગભેદ પાડવામા આવતા સ્ત્રી પુરુષના ડબ્બા જુદા, ડબ્બામા જુદીજુદી આગમખુરશીઓને બદલે લાંબાં સળગ પાટિયા હતા એક પાટિયા ઉપર પાંચ પાચ સાત સાત માણસ સાથે બેસતા" એક પાટિયા ઉપર સાત સાત માણસ બેસવાની વાત સાભળી શરત હસીને બેવડ વળી ગયો કલાઆગળ એન્જીન નાખતા હશે તે માની શકાય પહેલા બીજા વર્ગનું કોણ જાણે પણ એક સળગ પાટિયુ એના ઉપર સાત માણસ ખડાય, એ વાત કેમે કરી શરતને ગળે ઊતરે નહિ. પરતુ જ્યારે તે ચોપડીઓ વાચતો થયો ત્યારે જૂના જમાનાનો એને ખ્યાલ આવ્યો એ સડેલા જમાના તરફ એને તિરસ્કાર છૂટ્યો એમા જ્યારે એને ખબર પડી કે હજી આફ્રિકા વગેરે દેશોમા એવુ જ ચાલે છે ત્યારે એની આખમાથી અગારા ખર્યા, એનુ ખાનુપીનુ ઝેર થઈ ગયુ વિનીતની પરીક્ષા મ ક પસાર કરી અને દિલ્હી જઈ આતર રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયમાં દાખલ થયો.

બે વરસમા શરત આખા મહાવિદ્યાલયમા માનીતો થઈ પડયો. પરદેશીઓ ઉપર એને ખાસ પ્રેમ બહારથી કોઈ અજાણ્યો વિદ્યાર્થી આવ તેને જાણીતો કરી દેવો, અધ્યાપકોની ઓળખાણ

કરાવી આપવી વગેરે કામ શરતનું. અભ્યાસમાં એક્કો. જે વિષય હાથમાં લે તે પૂરો શીખી લે. વિમાન ચલાવવાનું એણે શોખ ખાતર શીખી લીધું હતું. અમેરિકા પાછા ફરેલા વિમાની અધ્યાપક શરતની હોશિયારી ઉપર ફિદા થઈને એને એક વિમાન બક્ષિસ આપ્યું હતું, વિદ્યાલયમાં શરત સર્વત્ર દેખાતો તેમ છાત્રાલયમાં પણ એ આપળ પડતો કાર્યકર્તા હતો. ભોજનાલયની વ્યવસ્થા, ચર્ચાસંઘ, સંમેલનો વગેરેમાં શરતકુમારનું નામ હોય જ. વિદ્યાર્થી મંડળનો શરત પ્રમુખ હતો.

છેલ્લા આઠ દિવસથી શરતનું ચક્કર ફર્યું હતું. જ્યારે ઈસ્માઈલ ઉપર નઈરાબીથી એના મિત્રનો પત્ર આવ્યો ત્યારે શરતે એને કહ્યું: "તારી જગ્યાએ હુ હોત તો ઊડીને આફ્રિકા પહોંચી જાત!" શરતે આફ્રિકન વિદ્યાર્થી ઉમારીની ઘણી વાતો સાંભળી હતી, છાપામાં બળવાના સમાચાર એ ચીવટથી વાંચતો, આફ્રિકન પ્રશ્ન ઉપર વિદ્યાલયનુ સંમેલન ગોઠવનાર શરત હતો. આફ્રિકાના પ્રશ્નમાં એણે ઊંડો રસ લેવા માંડ્યો. અને છેવટનો નિશ્ચય આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા.

*

૭

ઉમાગીની મદદે

જિતેંદ્ર અને શરત પાછા ફર્યા ત્યારે મધરાત થવા આવી હતી. જિતેંદ્રની ગેરહાજરીમાં જરૂરી કામ લઈ વાસંતી દીવો જાગતી બેઠી હતી એ જણાનો અવાજ સાંભળી એણે બહાર જોયું જિતેંદ્ર સાથે શરતને આવતો જોઈ એ બારણા સુધી સામે આવી શરત ઉતાવળે પગને આગળ આવ્યો અને વાસંતીને વિનયથી નમન કર્યું

'આજ તું ક્યાંથી ભૂલો પડ્યો શરત ?'

"જિતુભાઈ લઈ આવ્યા

"સારું કર્યું સૂવાનું અહીં જ રાખીશ છે ને !'

'અરે ! એણે તો વિદ્યાર્થનું પાણી, હરામ કર્યું છે !"
જિતેંદ્રે વચ્ચે જ કહ્યું

'હોય નહિ કેમ કંઈ વાંધો પડ્યો ? આવ, અંદર આવ, નિરાંતે વાત કર શું થયું ?' ઓરડામાં પાથરેલી ગાદી ઉપર જિતેંદ્ર અને વાસંતી બેઠાં શરત ગાદી નજીક જમીન પર બેઠો

'વાત કર શું થયું ! વાસંતીએ અધીરાઈ બતાવી

"એ વાત લાંબી છે"

"તો રાત ક્યાં ટૂંકી છે ?"

"એવી નજીવી બાબતમાં તમારો વખત બગાડવાથી શો લાભ ?" શરતે ચર્ચામાંથી બચવા પ્રયત્ન કર્યો.

"નજીવી બાબત ? મારે મન શરતના જીવનનો પ્રશ્ન સૌથી મહત્ત્વનો છે ચાલ, મોંઘો થયા વિના વાત શરૂ કર"

"જિતુભાઇ બધું જાણે છે, તેઓ કહેશે'

"મારે તો તારે મોઢેથી જ સાંભળવું છે" વાસંતીએ હઠ પકડી

"સાંભળો ત્યારે," શરતે ન છૂટકે કહેવા માંડયું "આજે આફ્રિકન પ્રશ્ન ઉપર વિદ્યાર્થીસંમેલન ભરાયું હતું"

"હું જાણું છું કામને લીધે ન આવી શકી '

"બાના જુમ્માએ અને આફ્રિકાવાસી યુવક-યુવતીઓએ પૂર્વ આફ્રિકા જવાનો નિર્ણય કર્યો પચાસેક બીજા જુવાનો પણ જશે" શરતે તટસ્થ ભાવે સંમેલનનો અહેવાલ સંભળાવ્યો.

"તેં શો વિચાર રાખ્યો છે ?" વાસંતીએ સીધો સવાલ પૂછ્યો.

"બાના ઉમારીને મદદ કરવાનો," શરતે ટૂંકું પતાવ્યું

"હું પણ ઉમારીને મદદ કરવાની છું"

"તમે શરતનું કહેવું બરાબર ન સમજ્યા" જિતેંદ્રે કહ્યું

"સમજી છું. બાના જુમ્માની મંડળી અહિંસક છે. ઉમારી હિંસક છે. આ ભાઇસાહેબ હિંસાવાદમાં માને છે, એટલે આમ બોલે છે. કેમ ખરું કે શરત ?"

"બરાબર છે" શરતે બેધડક કબૂલ કર્યું.

"સભામાં જિતુભાઇ કાંઇ બોલ્યા હતા ?" વાસંતીએ પૂછ્યું.

"જિતુભાઇએ અહિંસાના ઝંડાધારીને છાજે તેવું ગંભીર અને અસરકારક પ્રવચન કર્યું હતું."

"છતાં તારે ગળે વાત ન ઊતરી !" વાસંતીએ કટાક્ષમાં કહ્યું.

"હા, મારે ગળે ન ઊતરી"

"તું બહુ હઠીલો છે શરત, લીધી વાત મૂક નહિ. તને ખબર છે ? હિંસાથી સ્વરાજ મેળવવાનાં ચીન ઘણું થઇ ગયું છું. હિંસાની બદીમાં યુરોપ ભૂખે મરતું થયું. તું તો હજી બાળક છે. આ છેલ્લા પચીસ વરસમાં એવો એક પણ રાજપુરુષ નથી રહ્યો જેને હિંસામાં શ્રદ્ધા રહી હોય, પરંતુ તું અહિંસાને પૂજનારો છે. તને એ વાત નવી શીખવવી પડે તેમ નથી. માત્ર ઉમારી તરફના પૂજ્યભાવને લીધે જ તું હિંસા તરફ ખેંચાયો છે."

"એ વાત ખરી છે."

"ત્યારે ઊઠ. તને એક ખાનગી વસ્તુ બતાવું, જે હજી જિતુભાઇ પણ નથી જાણતા."

શરત ઊઠ્યો; વાસંતી તેને પડખેના ઓરડામાં લઇ ગઇ. કબાટ ખોલી પેટીમાંથી ઉમારીનો પત્ર કાઢ્યો. પત્ર શરતના હાથમાં મૂકી કહ્યું: "વાંચ."

કાગળ વાચીને શરતે આશ્ચર્યથી પૂછ્યુ, "આના ઉમારી આપના દોસ્ત છે ?"

"ના, ના, તુ એક્વો એને ઓળખે છે !"

"વિદ્યાલયમાં ભણતા એટલે કાંચ ઓળખતા હોય, પણ આટલી મિત્રતા કયથી ?"

"એ બધુ પછી કહીશ. હુ ઉમારીને મદદ કરવા માગુ છુ. એ વાતની તને ખાતરી થઇ કે નહિ ?"

"હાજી, હવે ખાતરી થઇ"

"જો ત્યારે, ઇશ્વરે તને એ માટે જ અહીં મોકલ્યો છે મારે માથે ભારે જવાબદારી ન હોત તો હું જાતે ઉમારીની મદદે પહોચી ગય હોત પરતુ આજે મારાથી હિંદનો કિનારો છોડાય તેમ નથી, પણ મારા બાલમિત્રને એના મહાન કાર્યમા સહાય કરવાનું ભગીરથ કામ હુ મારા નાના ભાઈ શરતને સોપવા માગું છુ શરત એ કામ કરશે કે ?"

"જરૂર કરશે"

"પણ એક શરતે ત્યા જઇ તારે મારફોડ નથી કરવાની. વિનાશના ઘોર પથેથી ઉમારીને તું પાછો વાળી શકીશ એવી શ્રદ્ધાથી તને મોકલુ છુ, તારામા મને સપૂર્ણ વિશ્વાસ છે"

શરતે ઊચે જોયુ વાસતી આતુરતાથી જવાબની રાહ જોતી હતી શરત ઘડીભર મૂગો રહ્યો પછી પોતાનો આખરી નિર્ણય સભળાવી દીધો "તમારી આજ્ઞા છે તો હું અહિસક રહીને આના ઉમારીને મદદ કરીશ."

"બસ જીવતો રહે. હવે મને નિરાંત વળી. તું ક્યારે નીકળીશ?"

"આપ કહો તો અત્યારે."

"ના, અત્યારે નહિ. કાલે સવારે જજે."

શરતનો શુભ નિર્ણય સાંભળીને જિતેંદ્રનાથને સંતોષ થયો. મડિયાળમાં અઢી થયા હતા. જિતેંદ્રે કહ્યું:

"શરત! ઊઠો હવે, સૂઈ જાઓ. આ ઓરડામાં તારી પથારી કરી રાખી છે."

"કોણે કરી!"

"મેં કરી. તમે વાતો કરતાં હતાં, મેં કામ પતાવ્યું."

"તમે પણ જબરા છો" વાસંતીએ પ્રશંસાના ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

"આપની પથારી?"

"આ રહી"

એક શેતરંજી ઉપર પોતાને હાથે ધોયેલાં કપડાંની ગડી કરી તેનું ઓશીકું બનાવ્યું હતું અને એક પાનળી શાલ ઓઢવા રાખી હતી.

શરતે પોતાના માટે પાથરેલું ગાદલું કાઢી નાખ્યું અને જિતેંદ્રનાથની પાસે ઓશીકાભર તે સૂઈ રહ્યો

•

૮

સ્વમાની છોકરો

દુસ્થિયાની સપાટીથી નવ હજાર ફૂટ ઉંચે ટિંબોરવા નામનું રેલવે-સ્ટેશન આવેલું છે. સ્ટેશન માસ્તર હુસેન×શાંત અને ભલા આફ્રિકન હતા, સુધરેલ જમાના પ્રમાણે તેમણે એક જ બીબી રાખી હતી. સાત ખોટનો ઉમારી બાપનું નામ રાખે તેવો થયો હતો. ઉમારીને ભારે ખર્ચ કરી નઈરોબી ભણવા મોકલ્યો હતો. હમણાં રજાઓમાં ઉમારી ઘેર આવ્યો છે.

માપીને ઘડ્યું હોય તેવું ઘાટીલું સુંદર અને સુદૃઢ શરીરઃ સીસમ જેવો ચળકતો કાળો ભન્મર વાન રૂપાળા વાંકડિયા વાળઃ તેજસ્વી આંખોઃ ફૂલેલાં નસકોરાં. સહેજ આગળ પડતા હોઠઃ દાડમની કળી જેવા સફેદ દાતઃ બાર વર્ષનો ઉમારી જુવાનજોધ દેખાતો. હસમુખો અને મળતાવડો, નિર્દોષ અને આનંદી ઉમારી સૌને પરાણે વહાલો લાગતો, હુસેનનો શાંત અને ભલો સ્વભાવ ઉમારીમાં દેખાતો ન હતો, પરંતુ હુસેનનું દેશાભિમાન ઉમારીમાં મોટે કળાએ પ્રકટી

× પૂર્વ આફ્રિકાના મૂળ ધર્મીઓના નામ અપભ્રષ્ટ થયેલા છે. / દાખલા તરીકે કાસમનું કાસીસું. ઉમરનું ઉમારી સાલમનું સલિયું. આ પુસ્તકમાં સુધરેલા જમાના પ્રમાણે ઘણાના મૂળ નામ રાખવામાં આવ્યા છે.

નીકળ્યુ હતું હુસેનની દેશપ્રીતિ પ્રસિદ્ધ હતી એણે કુદરતી ખોરાક છોડ્યો ન હતો સ્ટેશનમાં જવા પૂરતાં જ એ કોટ-પાટલૂન પહેરતો, ઉમારીનું તોફાન હજબહારનું નહોતું, જનાં લોકો કટાળી જઈને કહેતા "આ છોકરો હુસેનની કીર્તિ ધુળ મેળવશે."

એક તાજો દાખલો બન્યો

નકુરૂથી નીકળેલ યુગાન્ડા-મેલ સવારના ૭ વાગે ટિમોરવા આવી પહોચ્યો. ગાડીનો અવાજ સાંભળી ઉમારી જાગી ત્યો પથારીમાંથી ઊઠીને આંખો ચોળતો બારણામાં ઊભો હતો એવામા એમએક એની નજર પાણીના નળ ઉપર પડી એક આફ્રિકન બહેન કાખમા તેડેલા બાળકને પાણી પાતી હતી ત્યા એક હિંદી જુવાન દોડતો આવ્યો, બાઇને ધક્કો મારી એક તરફ ખસેડી નાખી, પોતાનો લોટો નળ આગળ ધર્યો બાઇ બિચારી પડતી પડતી રહી ગઈ બાળક માંડ હાથમાં રહ્યુ ડબ્બામાં બેઠેલા લોકો ખડખડાટ હસી પડયા!

આ બધુ એક પળમા બની ગયુ

સામે ઊભેલા ઉમારીનુ માથુ ફાટ ફાટ થવા લાગ્યુ એને પગથી માથા સુધી ઝાળ લાગી એની કાળી ભમ્મર કાયા ઉપર બત્રીસ કરોડ રૂવાડા અવળા થઈ ગયા એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યો વિના એણે દોટ મૂકી ચપ્પડ મારીને પેલા જુવાનને હડસેલી દીધો લોટો એક કોર ઊડી પડયો એક કાળા માણસને હાથે થતુ અપમાન જોઇ હિંદી જુવાન ખિજાઇ ગયો, ઉમારીને એણે લાત લગાવી ઉમારીએ સામી આપવી જોતજોતામાં વાત વધી પડી ડબ્બો આખો ખાલી થઇ ગયો, ગાર્ડ અને પોલીસ દોડયા આવ્યા હુસેન આવીને જુએ તો ટોળાની વચ્ચોવચ ઉમારી કાળભૈરવ

જેવો ઊભો છે, પહેરણની બાંયો ચડાવીને હાથની મુઠ્ઠીઓ વાળી દીધી છે ઉમારીની આખમાથી ખૂન વરસે છે મહામુસીબતે પોલીસ ઉમારીને સમજાવી એક તરફ લઈ ગયો ગાડી ઊપડી ગઈ પણ ઉમારીની રીસ ઊતરી નહિ હુસેન બેગ આવ્યો ત્યારે ઉમારી ગાદલામા ઊધુ માથુ નાખી ડૂસકે ડૂસકે રોતો હતો!

*

૯

'મારું નામ ઉમારી નહિ'

નૈરોબીના બજારમાં ઉમારી એક દોસ્ત સાથે ચાલ્યો જાય છે. હાથમાં રૂમાલની અંદર ફળાં છે. બન્ને દોસ્તો ગામગપાટા લગાવતા ચાલ્યા જાય છે. એમાં પાછળથી એક અંગ્રેજ કારકુન, મારતી સાઇકલે નીકળ્યો. ઘંટડી વગાડી નહિ હોય કે બે દોસ્તોએ વાતોમાં સાંભળી નહિ હોય, ગમે તેમ પણ સાયકલ ઉમારી સાથે ભટકાઈ અને અંગ્રેજ જુવાન એક તરફ ગબડી પડ્યો. બહુ વાગ્યું તો નહિ, પણ રસ્તો તાજો છંટાયેલો હોવાથી પાટલૂન ખરડાયું. અંગ્રેજ રીસમાં ઊઠ્યો: 'યૂ શૅન્ઝી[1]' કહીને ઉમારીના પડખામાં ઠોસો લગાવી દીધો. તરત જ ઉમારીનો પિત્તો ગયો. સાઇકલના પેડલથી એની પિંડીમાંથી લોહી નીકળ્યું હતું. માફી માગવાને બદલે ગોરાએ ઠોસો માર્યો ત્યારે ઉમારીનો મિજાજ હાથથી ગયો. આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના 'શૅન્ઝી બાવા યાકો[2]' કહીને હાથમાંનો કિમોકો[3] ગોરાના બરડામાં ફટકાર્યો! બસ ખલાસ! એક તો ગોરો અને એમાં અંગ્રેજ, ધુંવાંપૂંવાં થઈ ગયો. ઉમારીને બોચીએ ઝાલ્યો. મુક્કા અને લાતો લગાવવા માંડ્યો. માણસનું મોટું ટોળું જમા થઈ ગયું. ઉમારી યથાશક્તિ

૧ જંગલી ૨ જંગલી તારો બાપ. ૩ ગેંડાની ચામડીની સોટી.

જવાબ આપતો હતો. બે ત્રણ પોલિસ દોડયા આવ્યા. ઉમારીને પકડીને પોલિસ-થાણે લઈ ગયા. ગોરા કારકુને ઉમારી વિરુદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવી, ઉમારીને અટકમાં રાખ્યો.

છાત્રાલયના ગૃહપતિને ખબર પડી એટલે એ બબડયા: "એ હરામખોર એ જ લાગતો હતો."

ગોરા ઉપર ભરબજારમાં હાથ ઉપાડવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. અજ્ઞાન આફ્રિકનો અંદર અંદર વાતો કરવા લાગ્યા: "પાંચ વરસની જેલ મળશે"

નઈરોબીમાં ઈસ્માઈલ કરીને એક આફ્રિકન બેરિસ્ટર હતા. તાજા જ વિલાયતથી આવેલા. તેમને ખબર મળ્યા. તરત પોલિસચોકીએ આવ્યા. ફોજદાર આફ્રિકાવાસી હતો. બેરિસ્ટરને સલામ કરી એણે ખુરશી આપી.

"કેમ પધારવું થયું બાના?" ફોજદારે વિનયથી પૂછ્યું.

"આજે તમે એક છોકરાને અટકમાં લીધો છે?"

"હા, કેમ?"

"એને છોડાવવા આવ્યો છું."

"અરે જવા દો બાના, એ તો બહુ તોફાની છે, આખા શહેરમાં એના જેવો હરામખોર કોઈ નથી. આપ વિચાર તો કરો, નહિતર ગોરા ઉપર હાથ ઉપાડે?" ફોજદારે ખૂણામાં બેઠેલા ઉમારી તરફ તિરસ્કારભરી નજર ફેંકી.

"હશે, જે થયું તે થયું આ વખતે છોડી મૂકો."

"મને ઉપરી તરફથી ઠપકો મળે."

"હું તમારા ઉમરીને વાત કરવા આવ્યો છું એણે કહ્યું કે ફોજદારને ઠીક લાગે તો છોડી મૂકે આ વખતે આટલી દયા કરો, ફરી આવું નહિ કરે "

ફોજદાર પીગળતો લાગ્યો ઇસ્માઇલે ચોમેર નજર ફેરવી, ઉમારી ખૂણામાં બેઠો હતો ફોજદારને સારું લગાડવા ઇસ્માઇને ઉમારીને કહ્યું " છોકરા ! આમ આવ, જો, તારી વતી હું માફી માગું છું ફોજદાર સાહેબ દયા કરીને આ વખતે છોડી મૂકે છે, ફરી આવું કરીશ નહિ '

શબ્દે શબ્દે ઉમારીની છાતીમાં તીર ભોંકાયાં એનું માથું ભમવા લાગ્યું એને થયું 'આ મારા દેશભાઇઓ ! આટલા ક્ષુદ્ર ! પેલો ગોરો વિના કારણ મને મારી ગયો, ઉપરાંત મને અટકમાં રાખ્યો અને આ ભાઇસાહેબ જાણે વાંક મારો હોય તેમ મારા વતી માફી માગવા આવ્યા છે !' ઉમારીથી આ ન સખાયું એ ગરજી ઊઠ્યો 'તમને બીજાની વાતમાં ડહાપણ કરવા કોણે બોલાવ્યા છે ? એક ગોરો કારકુન ભરબજારમાં તમારા ભાઇને મારે, કેદ પુરાવે, તમારે એને છોડાવવા દયાની ભીખ માગવી પડે ! તમને સ્વમાન છે કે નહિ ? મહેરબાની કરીને ઘર ભેગા થઈ જાઓ મારા વતી કોઇને માફી માગવાની જરૂર નથી "

બેરિસ્ટર સાંભળી રહ્યો ફોજદારે હસીને કહ્યું "હું નહોતો કહેતો કે એ છોકરો એ જ લાગનો છે' સાંભળી ઉમારી ફરી તડૂક્યો "હા, હા, એ જ લાગનો છે તારું ચાલે તો ફાંસીએ લટકાવજે "

ભલા બેરિસ્ટરે ઉમારીને બાળક ગણી એની વાત કાને ધરી નહિ ફોજદારને કહ્યું "એના બોલવા સામે ન જોતાં આ એક

વાર મારી ખાતર છોડી મૂકો." ઉમારી કંઈક બોલવા જતો હતો પણ આ ભલા માણસની લાગણી ન દુભવવા મૂંગો રહ્યો.

ફોજદારે પોલીસને હુકમ કર્યો: 'છોડી મૂકો એ હરામખોરોને! ખબરદાર હવે ગોરા ઉપર હાથ ઉપાડ્યો 'તો.'

'ગોરો' શબ્દ સાંભળીને ઉમારી ઊછળી પડ્યો:

'હાથ નહિ ઉપાડું, હવે કિઓકોયે નહિ મારું, પણ ફરી કોઇ આવી તુમાખી કરવા આવશે તો ચામડી ઊતરડી નાખીશ. તમારે એનો રોટલો ખાવો છે, મારે નથી ખાવો તમને મારા દેશનું અભિમાન નથી, મને છે. આ ગોરા આપણા જ દેશની અંદર આપણી જ કાંધ ઉપર ચઢી બેઠા છે. રાતદિવસ એ આપણાં લોહી ચૂસી રહ્યા છે. અરે! આપણને પશુ સમાન ગુલામ ગણે છે. પણ હું સોગન ખાઇને કહું છું..." ઉમારી ટટ્ટાર થયો, છાતી સહેજ આગળ આવી, હાથની મુઠ્ઠીઓ વળાઈ ગઈ, ચહેરા ઉપર ખુદાઇ નૂર આવ્યું. એણે જુસ્સાથી વાક્ય પૂરું કર્યું: "કે સત્તાના મદમાં છકી ગયેલા આ ગોરાઓને આફ્રિકાનો કિનારો છોડાવી ન દઉં તો મારું નામ ઉમારી નહિ."

બૅરિસ્ટર અને ફોજદાર દિગ્મૂઢ બની તેના પ્રતિમાન ચહેરા તરફ જોઈ રહ્યા, બૅરિસ્ટરને સલામ કરી ઉમારી ચાલ્યો ગયો.

"છોકરો જોબરો છે!" બન્નેના મુખમાંથી એક સાથે ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા.

૧૦

છાત્રાલયમાંથી કાઢી મૂક્યો

"બાના, ઉમારી આવ્યો લાગે છે" ઉમારીના દોસ્તે ગૃહપતિને કહ્યું.

"ભલે આવ્યો, બારણું ઉઘાડશો નહિ." ગૃહપતિએ ગુસ્સામાં જવાબ વાળ્યો.

"પણ બિચારો સવારનો ભૂખ્યો છે."

"ભલે રહ્યો ભૂખ્યો. એ એ જ લાગનો છે. આ માટે નકામી તકરારો શેની કરે છે! ભણવું નહિ, ગણવું નહિ અને આખો દિવસ તોફાન! આપણે ત્યાં નહિ ચાલે!" ગૃહપતિએ ખંતીલાપણું બનાવવા માંડયું.

"બાના, ખોલો" ઉમારીનો અવાજ સંભળાયો.

"ચાલ્યો જા ગમે ત્યાં, તારે માટે અહીં જગ્યા નથી."

"મારાં કપડાં અંદર છે."

"કપડાં તારા બાપાને મોકલી આપીશ."

ઉમારીએ ઘડીભર વિચાર કર્યો 'આવું અપમાન કેમ સહન થાય? અહીં રહેવાથી શો ફાયદો? ગતે ગમે ત્યાં પડયો રહીશ. સવારમાં પગે ચાલીને ટિમોરવા જઈશ' ઉમારી પાછો ફરવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં અંદર ઉમારીના મિત્રોએ ગૃહપતિને મન વીને બારણું ખોલ્યું. ઉમારી સીધો પોતાની ઓરડીમાં ચાલ્યો ગયો. બેચાર ભાઈબંધ ઉમારી તરફ વીંટળાઈ વળ્યા. ઉમારીએ બધી વાત બની હતી એટલા જ જુસ્સાથી કહી સંભળાવી. સૌના મનમાં ઉમારી માટે માન પ્રગટ્યું. માત્ર દૂર બેઠેલા ગૃહપતિ તિરસ્કારથી હસતા હતા.

'તને બોલાવવા ઈન્માઈન બૅરિસ્ટર આવ્યા હતા?" એક વિદ્યાર્થીએ આશ્ચર્યચકિત થઈ પૂછ્યું.

'હા, આવ્યા 'તા, એ બિચારા બહુ ભલા માણસ છે પણ ન આવ્યા હોત તો સારું. જરા મજા પડત, જેલ જોઈ આવત."

'જા જા, તારાથી તે જેલમાં જવાય? તારા બાપા સ્ટેશન–માસ્તર કહેવાય. બિચારા લાજી મરે ને!"

"મારા બાપુ લાજે એવા નથી. ઊલટા ગજી થઈને કહેત કે મારા બેટે ખરો વડાદુર ગોરાને કિમોકો ફટકાર્યો'"

'તું આવો વિચિત્ર કેમ છે ઉમારી?" એક નાનકડા વિદ્યાર્થીએ પૂછ્યું.

"વિચિત્ર શેનો? મોટા થશો ત્યારે તમે પણ એવા જ થઈ જશો. હજી તમને ખબર નથી આપણા દેશમાં કોનું રાજ્ય ચાલે છે?' પોતે મોટો પીઢ માણસ હોય તેમ પંદર વર્ષનો ઉમારી બોલ્યો.

"ઉમારીભાઇ, તું અંગ્રેજ સરકારને ગાળો દે છે તે તને મારી નહિ નાખે ?" એક વિદ્યાર્થીએ પ્રશ્ન કર્યો

"અરે ! કોની માએ સવાશેર સૂંઠ ખાધી છે કે મારો વાળ વાંકો કરી શકે ? અને તેમ છતા દેશને ખાતર જાન જાય એ તો મોટુ ભાગ્ય ગણાય '" બોલતા બોલતા ઉમારીના મુખ પરની નમો તરી આવી

નાના મોગ બધા છોકરાઓને દેશને નામે મરી ફીટવાનું મન થઇ આવ્યું

મધરાત વીતી ગઈ છતા કોઇને સૂવાનું મન થતું નથી. ગૃહપતિ જ્યા બેઠા હતા ત્યા જ જામી ગયા ઉમારીની આખમા તો ઊંઘ ડે જ નહિ એને તો એમ થાય છે કે કાલ સવારે આ ગોરાઓને દેશપાર કરી દઉ ! થોડીવાર કોઈ બોલ્યુ નહિ, પછી એક સાત વરસના છોકરાએ સવાલ કર્યો "હેં ઉમારીભાઈ ! તમે આવુ તોફાન કરો તો તે તમારા બાપુ તમને વઢે નહિ ?"

' મારા બાપા વઢે જ નહિ વઢે તો હુ ઘેર ન જાઉ."

"શાબાશ, એ બહુ મજાનુ"

વાતો કરતાં સૌ ઊંઘી ગયા ઉમા ીને ગાગી રાત નીદ ન આવી સવારની બદગીનો ઘટ વાગ્યો ત્યારે તે જાગતો બેઠો હતો નમાજ પૂરી થઇ એટલે ગૃહપતિએ ઉમારીને બોલાવ્યો.

"જો ઉમારી, તારે રજાએ અહીં જમવાનું નથી," ગૃહપતિએ કડકાઇથી કહ્યુ

"તે નહિ જમીએ" રૂઆબથી અને ખુમારીથી ઉમારીએ જવાબ વાળ્યો.

ગૃહપતિએ ઉમારીનો જવાબ ન સાંભળ્યો હોય તેમ આગળ ચલાવ્યું: " એટલું જ નહિ પણ તારાં કપડાંલત્તાં, ચીજવસ્તુ લઈને છાત્રાલયમાંથી હમણાં ને હમણાં ચાલ્યો જા. "

" ચાલ્યો જઈશ. પહેલાં મારા અનામતના પૈસા લાવો."

" પૈસા તને નહિ મળે. "

" કેમ નહિ મળે ? મારા પૈસા મને નહિ મળે ! "

" હા તને નહિ મળે. મને તારા પર ભરોસો નથી. તારા બાપાને સીધા મોકલી આપીશ."

કાંઈ વાંધો નહિ. પૈસા વગર મરી નહિ જાઉં. પગે પગે ચાલીને ટિંબોરવા જઈશ." ઉમારી ગુસ્સે થઈ ગયો.

" જોઈ લેજો આ રોડમો માઈલ ચાલનારની મોઢી ! " ગૃહપતિએ માંકડા જેવું મોઢું કરી તરફટ મશ્કરી કરી.

"તમને હસવું આવે છે પણ યાદ રાખજો, ટિંબોરવા ગયા પછી તમારી વાત છે." ઉમારીએ દમ છાંટ્યો.

ગૃહપતિને આથી વધારે ચેતવણીની જરૂર ન હતી. તરત જ એમણે ફેરવી વાળ્યું : " બસ ઉમારી, ડરી ગયો ? હું તો તારી પરીક્ષા કરતો હતો. જોતો હતો કે ઉમારી કેવોક બહાદુર છે. તું તારે ખુશીથી ભાડાના પૈસા લઈ જજે રસ્તામાં નાસ્તાપાણી માટે જોઈએ તો પણ લઈ જજે. ''

બધા વિદ્યાર્થીઓ આ અચાનક ફેરફાર જોઈ નવાઈ પામ્યા. રેલભાડું લઈ ઉમારીએ છાત્રાલયને છેલ્લા સલામ કર્યા.

૧૧

પ્રેમળ માતાપિતા

ઉમારીને પડખામાં બેસાડીને એની અમ્મા વહાલથી સમજાવે છે " બેટા, તું આવો મોટો કેમ થયો ? તારા બાપુ લોહીનું પાણી કરીને કમાયેલા પૈસા તારા ભણતર માટે ખરચે છે. કેટલા બધા પૈસા નઈરોબી મોકલતા ! હજી મોકલત. તું શા માટે નાસી આવ્યો, બચ્ચા ! "

આવી હેતાળ પણ અણસમજુ માને શો ઉત્તર આપવો તે ન સમજતાં, માની અને લાગણીપ્રધાન ઉમારી અમ્માના ખોળામાં માથું મૂકીને રોઈ પડ્યો—પશ્ચાતાપથી નહિ પણ પોતાની ઉચ્ચ ભાવના અને લાગણીઓને દુનિયા સમજતી નથી તેથી. હુસેન ઘેર આવ્યો ને જુએ તો ઉમારી માતાના ખોળામાં માથું નાખીને પડ્યો છે. ભલા અને પ્રેમાળ હુસેનને ઉમારી પાછો આવ્યો તેનું કાંઈ નથી. એણે પૂછ્યું પણ નથી કે 'તું શા માટે ચાલ્યો આવ્યો ?' હુસેને ઉમારીનો હાથ પકડી સ્નેહથી કહ્યું : " કાંઈ નહિ બેટા, ન ગમ્યું અને ચાલ્યો આવ્યો તેમાં શું બગડી ગયું ? હું તને ઘેર ભણાવીશ મારા ભાઈબંધ પાસે કંપાલા મોકલીશ."

પણ અંતરની વરાળ એ કોની પાસે જઈ ઠાલવે ! એ કોની પાસે જઈને કહે કે 'ગોરાને કિબાકો મારવા બદલ છાત્રાલય છોડવું પડયું !' થોડી વાર એ ધરતી સામે જોઈ રહ્યો ઉમારીને આમ ઉદાસ જોઈ અમ્માએ તેના વાસા પર હાથ ફેરવ્યો, દિલાસો આપતી હોય તેમ રાજી કરવા પૂછ્યું: "બેટા ! આજે કેળાનું શાક કરું ને ? તને બહુ ભાવે છે"

ઉમારીએ માને ખુશ કરવા કહ્યું: "હા, અમ્મા"

ઉમારીની અમ્માને જાણે બારે મેઘ ખાંગા થઈ ગયા.

ગાડી ગયા પછી ઉમારી સ્ટેશનમા ગયો, હુસેન ટિકિટનો હિસાબ કરતો હતો. ઉમારીને દેખીને ચોપડો બંધ કર્યો ટેબલ પાસે લાવીને કહ્યું : "આવ, બેસ બેટા !" ઉમારો બેઠો. એનું હૈયું ભારે હતું હુસેને એનું દિલ બદલાવતા પૂછ્યુ:

"તેં જીંજા-કંપાલા જોયુ છે કે ?"

"નથી જોયુ."

"મને લાગે છે, તને ત્યા બહુ મજા પડશે. ત્યાનુ સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય જોઈને જ તારુ દિલ લલચાશે. વિક્ટોરિયા ન્યાઝા અને નાઈલનું મૂળ જોઈને તુ ખુશ ખુશ થઈ જઈશ"

"જીંજા-કંપાલામાં ગોરા રહે છે કે નહિ ?"

"ઘણા" હુસેને સહર્ષ કહ્યુ

"તો મારે ત્યા નથી જવુ"

"કેમ એમ ?"

"આ બધી મોકાણ એમાં જ થઈ છે" કહીને ઉમારીએ નઈરોબી છોડયાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો.

"ઓહો! એમાં તું આટલો બધો રાતો પીળો થઈ ગયો છે! અમારે તો રોજ એવાં અપમાન સહેવાં પડે છે; આમાં તે શું મોટું અપમાન થયું છે?"

"પણ આપણને ઢોરથી હલકાં ગણે છે!"

"ગણે છે ને!"

"તે શેના ગણે?"

"આપણે અહીં પેસવા દીધા એટલે."

"તમે પણ આવું શું બોલો છો બાપુ, મને તો એના ઉપર ઝાળ ચડે છે." ઉમારીએ રીસમાં કહ્યું.

"ચડે કે ન ચડે, એ આપણા દેશમાંથી નીકળવાના નથી."

"એને દેશપાર કરવાનો કોઈ ઉપાય નથી?"

"નથી રસ્તો. આપણો દેશ અજ્ઞાન અને જંગલી છે. ગોરાઓ ભણેલા અને પહોંચેલ છે, એટલે આપણને દબાવી રાખે છે."

"ગોરાઓને હાંકી કાઢે તો તમે રાજી થાઓ કે નહિ, બાપુ!"

"જરૂર થાઉં, પણ એવો કોઈ દેખાતો નથી."

"મને દેખાય છે"

"કોણ?"

"તમારો ઉમારી!"

"ઉમારીનું એ ગજું નહિ. ગોરા પાસે લાવ-લશ્કર, તોપ

ગોળા એ કોઈ જેવો તેવો છે? હા એવો કોઈ જાગે જે પૂર્વ આફ્રિકાની પ્રજાને જગાડે, જન્મભૂમિ પ્રાણ થકી પ્યારી છે એવું શીખવે, માતૃભૂમિ ખાતર મરી ફીટવાનું શીખવે, એને માટે કુટુંબકબીલો બધું છોડવાનું સમજાવે તો કાંઈક વળે.. પણ એ બહુ મુશ્કેલ છે એમાં ડગલે ને પગલે ભયંકર જોખમ ખેડવા પડે અસાધારણ સાહસ ખેડવાં પડે. એ કાંઇ બાળકના ખેલ નથી' હુસેન શ્વાસ ખાવા રોકાયો થોડી વાર રહી તેણે આગળ ચલાવ્યું. "તેં હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ નહિ વાંચ્યો હોય એ લોકો પચાસ વરસ પહેલાં આપણા જેવા જ ગુલામ હતા આ ગોરા અંગ્રેજ ત્યાં પણ ઘૂસી ગયેલા કેમે કર્યે નીકળે નહિ પરંતુ એક બાપુ ગાંધી જાગ્યો એણે આખા દેશને જગાડ્યો હિંદ સ્વતંત્ર થયું એની પાસે તો હથિયાર પણ નહોતા અંગ્રેજોએ લઇ લીધેલા આપણી પાસે તો તૈયાર પડેલાં છે માત્ર એવો કોઇ 'બાપુ ગાંધી' જાગવો જોઇએ, જે ખોગી પવનના વંટોળ જેવી જબરદસ્ત ચળવળ ઊભી કરે અને ઊથલપાથલ કરી નાખે એવો કોઈ પાકશે ત્યારે બધું થઇ રહેશે હમણાં તો ખુદાને મદદગીરી કરવી" હુસેને ઠંડા પડી જઇ કહ્યું

ઉમારીએ બધું એકચિત્તે સાંભળી લીધું એના મગજમાં વિચારો ઘૂમરી ખાતા હતા ખુદાની મદદગી ક્યેં શી હિં વળે? આફ્રિકામાં બાપુ ગાંધી કેમ ન પાકે?' એક પછી એક વિચારો આવતા હતા ઉમારીને ઊંડા વિચારમાં પડી ગયેલો જોઇને હુસેને કહ્યું 'ઉમારી, આજ તો તારે માટે ખોસગી મગાવું"

"ના બાપુ, કાંઈ જરૂર નથી"

"એમ થાય બેટા, આજ કેટલે દિવસે ઘેર આવ્યો?"

ઉમારી મનમાં સમજતો હતો કે 'મારી દિલગીરી મટાડવા મારાં વહાલસોયાં માબાપ આભપાતાળ એક કરી રહ્યાં છે.' ઉમારીને લાગ્યું કે બીજા કશાની ખાતર નહિ તો આ પ્રેમળ માતપિતાની ખાતર મારે મારાં ઉદાસીનતા અને રોષ દબાવવાં જોઈએ.' એટલે ઉમારીએ કૃત્રિમ રીતે હસીને કહ્યું :

"ઠીક, મોસંબી મંગાવો ત્યારે."

હુસેને સાંધાવાળાને દોડાવ્યો. મોસંબી આણી. ઉમારીએ પોતે ખાધી, બાપુને પણ ખવરાવી.

રાતે બાપ-દીકરો વાળુ કરવા બેઠા. ઉમારીએ કહ્યું: "અમ્મા! આજ તુયે સાથે બેસી જા."

"ના, એમ ન બેસાય."

"મારા સોગન અમ્મા."

લાડકવાયા ઉમારીના સોગન પાછા કેમ ઠેલાય? અમ્માએ ભાણુ પીરસ્યું. થોડી વાર માટે પણ માબાપને રાજી થયેલાં જોઈને ઉમારી સંતોષ પામ્યો.

*

१२

બેઠી મુલાકાત

"**આફ્રિદી** જરગાના પ્રમુખ ખાન ઝાફરખાન આપની મુલાકાતે પધાર્યા છે."

"હા, ખુશીથી અંદર લઇ આવો" વાસંતીદેવી ખુરશી પરથી ઊતરીને નીચે ગાદીએ બેઠી

ખાન આવ્યા. સલામ કરી બેઠા વાસંતીએ વિવેક કર્યો: 'આજ આપે અમારું આંગણું પાવન કર્યું'"

"મને આપનો મુલ્ક જોવાની ઘણી ખ્વાહેશ હતી આપ લોકોએ પચાસ વરસમાં દેશની સારી સિકલ ફેરવી નાખી છે. ખેડૂતોની આબાદી જોઇને હું છક થઇ ગયો છું' ખાને પોતાની ટેવ પ્રમાણે ભાષણ ચલાવ્યું

"આપને અહીંના હવાપાણી અનુકૂળ આવે છે ને?" ખાને કરેલી પ્રશંસાનો સ્વીકાર કરતી હોય તેમ વાસંતીએ પૂછ્યું.

હિંદુસ્તાનના હવાપાણીમાં પૂછવાનું શું? અને શાહઆલમની મહેમાનગતિમાં ખામી કેવી?"

"આપે કેટલાં શહેર જોયાં?"

"અયોધ્યા, કાનપુર, લખનૌ..."

"ગામડાં નહિ જોયાં હોય ?"

"જોયાં છે. ગામડિયાઓ સાથે રાતો ગાળી છે. આવું સાદું અને સુખી જીવન મેં તુર્કસ્તાન અને રશિયામાં પણ નથી જોયું."

"એટલી અમારા પર ખુદાની મહેરબાની છે."

"હું આપની પાસે એક અરજ ગુજારવા આવ્યો છું." ખાને મુદ્દાની વાત ઉપાડી.

"કહો, શો હુકમ છે ?"

"અમારે આફ્રિદી જીરગા તરફથી બાનુઓની ખાસ કેળવણી માટે એક હોશિયાર બાનુ જોઈએ"

"મોકલી આપશું કહો, બીજું કાંઈ ?" વાસંતીદેવીને ખાનના ચહેરા પરથી લાગ્યું કે ખાન હજી કાંઈ મહત્ત્વની વાત કહેવા માગે છે, પણ કઈ રીતે પૂછવું એની ધડ બેસતી નથી. ઉપરનો પ્રશ્ન કરીને વાસંતીએ ખાનની મૂંઝવણ ટાળી દીધી.

"બીજું ખાસ કામ તો નથી. પણ તમારા સેનાપતિ કહેતા હતા કે સરહદનું લશ્કર ઉઠાવી લેવાનો તમારો ઈરાદો છે અને એ કામમાં મારી મદદની જરૂર છે."

"હા, એવો અમારો વિચાર છે ખરો." ખાનની વાત સ્પષ્ટ જાણવા વાસંતીએ કહ્યું.

"પણ હું બહુ મૂંઝાયો છું. આ કદી જેવી જંગલી અને ઝનૂની કોમ તરફથી મારે તમને કેવી રીતે વિશ્વાસ આપવો !"

"શેનો વિશ્વાસ ?"

"હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરવાનો." ખાને ઈરાદાપૂર્વક 'રક્ષણ' શબ્દ ઉપર ભાર મૂકયો.

"એવું કાણ કહે છે ? હિંદુસ્તાન પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે, તમારા જિલ્લામાં અમે કેળવણીપ્રચાર કરીએ છીએ તે એટલા માટે કે અમારા પડોશીઓ સુખી થાય, નહિ. કે અમારું રક્ષણ કરે." વાસંતીએ ચોખવટ કરી.

"એ વાત ખરી. પણ કોઈ પરદેશી ચડી આવે ત્યારે અમારે તો કપાઈ મરવું પડે ને ?"

"ખાનસાહેબ ! તમે અમારી વાત સમજ્યા લાગતા નથી." વાસંતીએ તકિયાનો ટેકો છોડયો, એ આગળ આવી: "સેનાપતિએ તમને ગમે તે કહ્યું હોય, સરહદના લશ્કરની વાત કરી હોય તે એ એટલા જ માટે કે જેમ હિંદની તેત્રીસ કરોડની વ્યવસ્થિત અને જાગ્રત પ્રજા પોતાના અહિંસક શૌર્ય પર મુસ્તાક બનીને જગતના કોઈ પણ પાશવી બળની દરકાર કર્યા વિના નિર્ભય થઇ શકી છે, તેમ આફ્રિદી પ્રજા પણ થાય. તમારી કોમ નાનકડી છે, બહાદુર છે, સંપીલી છે. તેમાં થોડો ઘણો શિક્ષણ પ્રચાર થશે તો તમારે ત્યાં સદાને માટે શાંતિ થઇ જશે"

"ત્યારે મારી કાંઈક સમજફેર થઈ હશે" ખાને બીનુ સંકેલ્યું

"એમ જ. કહો, બીજું કાંઈ ?" વાસંતીએ જુસ્સો શમતાં નમ્રતાથી પૂછ્યું

"મારો વિચાર સરહદની છાવણીઓ જોવાનો છે. ત્યાં કેટલાંક સાધન ઉભલો કરવાનાં આવ્યાં છે."

" એ બધા નકામાં છે જોઇને શું કરશે ? છતાં તમારું મન હોય તો સેનાપતિને મળજો. પરવાનગી આપશે "

" ત્યારે અમારી છુરગા માટે એક બાનુને મોકલી આપશો ને?"

" જરૂર મોકલી આપીશ "

" અમારે ત્યાંથી હજી બુરખો પણ ગયો નથી," બાને દર્દભરી રીતે કહ્યું

" એમ કે ? એ રાક્ષસી રૂઢિ હજી છે ? અમારા સરહદના પ્રાંતોમાં અમે બુરખાનો નાશ કરી નાખ્યો—જો કે મહેનત ઘણી પડી. ખુદાઇ ખિદમતગારના બે સ્વયંસેવકોના એ માટે જાન ગયા "

" ક્યા બાત ? "

" નિર્દોષના લોહી પીધા વિના દુષ્ટ રૂઢિઓ જતી નથી " વાસંતીએ કહ્યું

" યે સચ હૈ ત્યારે હું રજા લઉં. સરહદની છાવણીની પરવાનગી મારે સેનાપતિ અત્યારે મળશે કે ? "

"આયમશાહ તમને મુલાકાત અથવા મંદીમસ્ત કરાવી આપશે."

" અચ્છા, સલામ." બાન ઊઠયો. વાસંતીએ નમસ્કાર કરી બાનને વિદાય આપી

✢

૧૩

છૂપો જાસૂસ

ખાન ગયા પછી ઘણી વાર વાસંતીદેવી જમીન પર નજર રાખી બેસી રહી એને ખાનની મુલાકાતમા ઊડો ભેદ લાગ્યો 'ઓરત લોગ'ની કેળવણી માટે ખાને મુલાકાત માગી હતી, પરંતુ વાત કરી સરહદના લશ્કરની જતા જતા પણ એ જ વાત પૂછી વાસંતીદેવીએ જગતના રાજકારણનો અભ્યાસ કર્યો હતો રાજખટપટીઓની મુસદ્દીગીરી એ જાણતી હતી પોતાની યુરોપ અમેરિકાની મુસાફરીમાં એણે એવા કેટલાક ચાણક્યોના દર્શન કર્યાં હતા ખાન એમની નાતનો હોય તો ના નહિ વાસંતીને પૂરી શંકા ગઈ. સરહદ પરના મુલકોનો વિચાર કરવો તે પરરાષ્ટ્રમંત્રીનું કામ હતુ, પરંતુ પોતાના સ્વભાવ મુજબ આ વાતનો તાગ લેવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો પોતાના રહસ્યમંત્રીને તેણે કહ્યું

'નલિન' કરતારને ફોન કરી બોલાવો."

અર્ધી કલાકમાં કરતાર હાજર થયો એ બાવીસ વર્ષનો કાકડો જુવાન હતો બગલાની પાંખ જેવા કડકડના કપડાં, કનોકો સુધી અરીસા સામે ઊભા રહી કાળજીપૂર્વક ઓળેલા વાળ, સહેજ વાંકી ટોપી, હાથમા પાતળી નેતરની સોટી દિલ્હી શહેરમા કરતાર

રંગીલો ગણાતો. કેટલાક હિતૈષીઓ એને વહેલ માનતા. સાદાઈ અને ઉદ્યમના જમાનામાં કરતાર જ માત્ર વરણાગીઓ અને નિરુદ્યમી હતો. આખો દિવસ બજારમાં આંટા મારવા, દુકાનદારો સાથે તડાકા લગાવવા, પાનપટ્ટીઓ ચાવ્યા કરવી, એ જ કરતારનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. પણ છેલ્લા ત્રણ માસથી કરતાર નોકરીમાં રહ્યો હતો. બાપની કમાણી પર નભવું તેને ગમ્યુ નહિ વહીવટી કચેરીના કાગળો મુખ્ય કાર્યાલયે પહોંચાડવાનું કામ તે કરતો. સાઇકલ પર ફરવું અને પગાર મળે. કરતારને એ ફાવી ગયું એક દિવસ વાસંતીની નજર કરતાર પર પડી. મોટો લાલ પટ્ટો એની પટાવાળાની નોકરીની જાહેરાત કરતો હતો. કરતારની ઊભા રહેવાની, નમસ્કાર કરવાની અને વાત કરવાની ખાસ ઢબ, વાસંતીને આકર્ષક લાગી. બે ત્રણ વાર કરતાર સાથે એણે વાત કરી જોઇ હતી. કરતાર જેવા પાણીદાર અને ચાલાક છોકરાનો ઉપયોગ કરવાનું વાસંતીને મન થયુ હતું. મોકો નહોતો મળતો. ખાનની મુલાકાતે કરતારના ભાગ્યનો દરવાજો ખોલી નાખ્યો.

પોતાની લાક્ષણિક ઢબે નમસ્કાર કરી કરતાર ઊભો રહ્યો. વાસંતીદેવીએ આંખને ઇશારે નલિનીકાંતને બહાર જવા સૂચવ્યું ધીરે અવાજે કરતાર સાથે વાત શરૂ કરી:

"આજ સુધી તું મોકાની બગાડ કાંકનો હતો. હવે તારી પરીક્ષા થવાની છે. હું તને એક અગત્યનું કામ સોંપવા માગું છું."

"ઘણી જ ખુશીથી સોંપો."

"આપણા પરરાષ્ટ્રમંત્રીને ત્યાં એક પરોણા આવ્યા છે."

"ખાન ઝાફરખાન?"

"તું જાણે છે કે?"

"કેમ નહિ? હમણાં જ આપને મળી ગયા તે."

"બરાબર, તે જ સરહદની પેલી પાર આવેલા આફ્રિદી મુલકની જીરગાના તેઓ પ્રમુખ છે. બહુ ચાલાક અને વફાદાર માણસ છે."

"જી."

"તેઓ ક્યાં જાય છે, શું કરે છે તેની તારે તપાસ રાખવી. મને સમાચાર મોકલ્યા કરવા. જોજે, બહુ સંભાળીને કામ લેજે, નહિતર જાન ગુમાવી બેસીશ. આ ચિઠ્ઠી લેતો જા. તને ચોવીસ કલાકમાં તારા કામમાંથી છૂટો કરશે."

કરતાર ચિઠ્ઠી લઈ નમસ્કાર કરી ચાલ્યો ગયો.

+

૧૪

માલની સ્ટીમરમાં

અમાસની મધરાત કેનિયાની પહાડીમાં ઘોર અંધારાં વરસાવી રહી છે. સાગઆરની ઝાડીનો પાવો સાંભળી ઉમારી જાગી ઊઠ્યો. આજ ત્રણ રાતના એને ઉજાગરા છે. મગજમાં એક જ ધૂન છેઃ 'આફ્રિકાને સ્વાધીન કરું, મારી પ્યારી માતૃભૂમિને જાલીમના પાશમાંથી છોડાવું' પણ તે કેમ બને? નાનકડા ઉમારીને એની સૂઝ પડતી નથી. તે ઊઠ્યો, ખભે બે કામળ નાખી, પીઠે પાણીની મસક બાંધી અને રાતના અંધારામાં તે બહાર નીકળી પડ્યો. અમ્મા ભરઊંઘમાં પડી છે, બાપુ સ્ટેશનમાં છે. ઘોર જંગલમાં થઈ ખુદાને આધારે તે આગળ ધપ્યો. આઝાદીના આશકનું આ દીવાનાપણું જોઈ તારાઓ હસવા લાગ્યા. વાઘ-ચિત્તાથી ભરપૂર જંગલમાં ઉમારી એકલો ચાલ્યો જતો હતો. એના હૃદયની જાગેલી સ્વાતંત્ર્ય-જ્યોતમાં ભયરૂપી પતંગિયું ભસ્મ થઈ ગયું હતું. ભૂખ, તરસ કે ઊંઘ એની પાસે આવે તેમ ન હતું. ઉમારીએ આખી ગત ચાલ્યા કર્યું. એને માત્ર એટલો જ ખ્યાલ હતોઃ પોતે નઈરોબી તરફ ચાલ્યો જાય છે. રેલને પાટે ચાલતાં ઓળખીતો માસ્તર કે સાંધાવાળો મળે તો પકડાઈ જવાનો ડર હતો, એટલે જંગલનો ભયાનક માર્ગ એણે પસંદ કર્યો.

સવાર પડી ત્યારે એક *જુમ્મો દેખાયો. અંદર જઈ જુએ છે તો એક ડોશીમા બેઠેલા. ઉમારીએ પૂછ્યું · "નકુરૂનો રસ્તો કયો ?" ડોશીમાએ ઊંચે જોયું. થાકેલો, આંખમાં ઊંઘ ભરેલો ઉમારી જવાબની ગહ જોતો ઊભો હતો. ઉમારીનાં કોટ–પાટલૂન જોઈને ડોશીમાએ ઉત્તર વાળ્યો :

"તારી પાસે પૈસા હોય તો અહીંથી બે માઈલ દૂર સ્ટેશન છે ત્યાંથી નકુરુની ગાડી મળશે."

"તો બહુ સારું."

ઉમારી સ્ટેશને પહોંચ્યો. હવે કોઈ ઓળખીતાનો ડર નહોતો મા । ગાર્ડની નજર રાખવી પડે તેમ હતુ ઉમારીના ખિસ્સામા પાચ શિલિંગ હતા. એટલામા નઈરોબી ન પહોંચાય. વળી ઉમારીનો વિચાર સીધા મોમ્બાસા જવાનો હતો. મોમ્બાસાથી પરદેશમા ઊપડવાની સગવડ મળી રહેશે એવો એનો ખ્યાલ હતો વિચાર કરે છે ત્યા ગાડી આવી. તેમાં એ ચડી બેઠો. માથે કામળ ઓઢીને સૂઈ ગયો. ટિકિટ તપાસનારની નજર ચુકાવવામા ઉમારી કુશળ હતો મોમ્બાસા આવ્યું ત્યા સુધીમા ઉમારીનું નામ ન લીધુ સ્ટેશનમાથી એ કયારે બહાર નીકળી ગયો તે કોઈને ખબર ન પડી

ઉમારી ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે મોમ્બાસા થઈ પરદેશ જવાનો તેનો વિચાર હતો. "મોમ્બાસા તો આવ્યું, હવે કયા જવુ ? દારેસલામ ? મોઝાંબિક ? એ બધા પરતંત્ર દેશો. 'બાના ગાંધી'ના દેશમાં જાઉં ? જોઉ તો ખરો, એજે સ્વાધીન

* ઢોળ, ઝુપડું ઘર

બનાવેલો દેશ કેવોક છે ?" ઉમારીએ હિંદ જવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ જવું કેવી રીતે ? મોમ્બાસાથી મુંબઈ સુધી ઊપડતા હિંદી વિમાનમાં મફત કોણ બેસવા દે ? એ તો અશક્ય! કોઈ માલની સ્ટીમર મુંબઈ જતી હોય તો તપાસ કરવા ઉમારી બંદર પર આવ્યો. ઉતારૂઓનો બધો વ્યવહાર વિમાન મારફત થતો હોવાથી સ્ટીમરનો ઉપયોગ માલ લઈ જવા લાવવા પૂરતો જ થતો હતો. તેમાંયે દરેક દેશ પોતાને ઉપયોગી, જરૂર–પૂરતો માલ બનાવી લેતો હતો એટલે ન છૂટકે દેશમાં ન પાકતો હોય, ન બનાવી શકાતો હોય તેવો જ માલ પરદેશથી આવતો. એથી મુંબઈ જવાની માલની સ્ટીમર મળવી મુશ્કેલ હતી.

પરંતુ ઉમારીનું નસીબ જોરાવર હતું. જંગબારથી આવેલી એક સ્ટીમરે પરોઢીએ મુંબઈ માટે ઊપડવાની હતી. પરંતુ ઉમારીને સ્ટીમર પર ચડવા કોણ દે ? પાસપોર્ટ વિના મુંબઈને કિનારે પગ મૂકવા કોણ દે ? ઘડીભર ઉમારીને પોતાના હવાઈ કિલ્લા તૂટી પડતા લાગ્યા. હવે પાછા તો ફરાય જ નહિ, દરિયામાં ડૂબી મરવાનું મન થયું, પણ મરી જવાથી કાંઈ દેશ સ્વતંત્ર થાય ! ઉમારીને તો દેશ સ્વાધીન કરવો હતો. એ આગળ ચાલ્યો. માલ જોખવાના કાંટા પર એક આફ્રિકાવાસી કારકુન બેઠો હતો. ઉમારીનો પહેરવેશ જમાના પ્રમાણે સારો હતો. એને કોઈએ રોક્યો નહિ. કારકુન પાસે જઈ ઉમારીએ સલામ કરી : "જાંબો બાના."

"જાંબો ક્યાં રહેવું !"

"ટિંબોરવા."

"કેમ કંઈ કામકાજ !"

"હા, ખુદાની મરજી હોય તો મુંબઈ જવું છે."

"મુંબઈ !"

"હા જી"

"ત્યાં જઈને શું કરશો ?"

"નવો દેશ જોઈશ."

"વિમાનમાં કેમ ન ગયો ?" ઉમારીને કોઈ લાગી, રખડુ છોકરો માની કારકુને એકવચન વાપર્યું.

"પૈસા નથી"

"તો સ્ટીમરમાં કયો કાકો લઈ જવાનો હતો ?' કારકુને હદ છોડી

બીજો કોઇ પ્રસંગ હોત તો આવું બોલનારને ઉમારીએ થપ્પડ મારી નીચે નાખી દીધો હોત, પણ અત્યારે એણે ખામોશ પકડી પ્યારા દેશની ખાતર એ અપમાન ગળી ગયો; એટલું જ નહિ પણ વધારે વિનય વાપરી એણે ફરી પૂછ્યું :

"તમે કાંઇક ગોઠવણ કરી આપો તો મહેરબાની"

"તારા જેવા હજારો મવાલી રખડ્યા કરે છે. એમ મફત મોકલ્યા કરીએ તો ક્યાં પાર આવે ?" કારકુન મશ્કરીભર્યું હસ્યો.

વધારે અપમાન સહેવા ઊભા ન રહેતા ઉમારી તુરત તરફ ચાલ્યો, ત્યાં બે ચાર હિંદી વેપારીઓ સ્ટીમરમાં માલ ચડાવતા હતા. ઉમારી સલામ કરી ઊભો રહ્યો.

"કેમ કાંઈ કામ છે ?" વેપારીએ પૂછ્યું

"એક અરજ કરવી છે." નરમાશથી ઉમારીએ કહ્યું.

"શું કહેવું છે ?"

"મને આપની સ્ટીમર પર કામે રાખશો ?,'

"સ્ટીમર અમારી નથી."

"માલ તમારો છે ને ? માલ સાચવવા રાખો."

"આંડા માલ તો એની મેળે સચવાય."

"તો માલ ઉતારવા રાખો."

"માલ ઉતારનારા મજૂર મુંબઇના છે."

ઉમારી મૂંઝાયો. ઉત્તર કાંઈ ન સૂઝવાથી તેણે કહ્યું: "ગમે તેમ કરો, મને આ સ્ટીમરમાં મુંબઈ મોકલો."

આ વિચિત્ર છોકરાની આવી વિચિત્ર વાતોમાં વેપારીઓને મજા પડી. તેમને ક્યાં ખબર હતી કે આ વિચિત્ર લાગતો છોકરો પૂર્વ આફ્રિકાને વિચિત્ર બનાવી દેવાનો છે !

એક વેપારીએ તોછડાઇથી કહ્યું: "ઘેર જા ઘેર, તારાં માબાપ રાહ જોતાં હશે."

ઉમારી નિરાશ થઇ પાછો ફર્યો. સીધો મકુપા બ્રીજ તરફ ચાલ્યો. દોઢ દિવસનો ભૂખ્યો હતો, ખિસ્સામાં પાંચ શિલિંગ હતા, પણ ખાવાનું યાદ આવતું નથી, એને તો એક જ ધૂન લાગી છે "કેમ કરીને મુંબઇ પહોંચવું ?" રાત પડવા આવી, કંઇ સૂઝયું નહિ. મકુપા બ્રીજ નીચે, ખાડીને કિનારે ઉમારી બેઠો. દિવસ આખાની રખડપટ્ટીનો થાક, દોઢ દિવસની ભૂખ અને ત્રણચાર રાતના ઉજાગરા—એટલે કે તરત ઉમારી ઉંઘી ગયો. આંખ મળતાં જ એને એક મધુર સ્વપ્ન આવ્યું–બહુ મીઠું સ્વપ્ન આવ્યું, જિંદગી આખી ધન્ય થઇ જાય એવું સ્વપ્ન આવ્યું–પોતે જાણે સ્વાતંત્ર્યદેવીના દર્શને નીકળ્યો છે,

સ્વાતંત્ર્યમંદિર નીચે સાંજ સુધી બેસવા છતાં દરવાજો ખૂલ્યો નહિ. પોતે નિરાશ થઇને પાછો ફરવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં ઉપરની અટારી ખૂલી. બારીમાંથી એક દોરડું નીચે પડ્યું. કોઈએ એ દોરડું પકડી ઉપર આવવા નિશાની કરી. દોરડે લટકી પોતે ઉપર ગયો. મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો, અંદર સ્વાતંત્ર્યનું વાતાવરણ પ્રસરેલું હતું. સ્વાતંત્ર્યદેવી હાથમાં ખપ્પર લઈ ખડી હતી. ઉમારીએ પાસે જઈ પ્રણામ કર્યા, એવામાં એક ગેબી અવાજ આવ્યો: "કોને સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે ? કોને સ્વાધીનતા જોઈએ છે." ઉમારી દોડીને બહાર આવ્યો. જુએ તો કોઇ માનવી નથી. અંદર જઇ એણે અવાજ દીધો: "મારે જોઈએ છે!" સામો અવાજનો પડઘો. "માથું નમાવ." ઉમારીએ માથું નમાવ્યું. એ જ વખતે એની આંખ ઊઘડી ગઈ. આંખો ચોળીને જુએ તો પોતે ખાડીને કિનારે બેઠો છે, એના મનમાં થયું: "આવું સુંદર સ્વપ્ન નિરર્થક કેમ હોય ? એમાંથી રહસ્ય શોધવા ઉમારીએ મહેનત કરી. થોડી વારમાં એ આનંદથી નાચવા માંડ્યો. ખાડીને કિનારે તે પાછો ફર્યો. મધરાત થવા આવી હતી. સ્ટીમર હમણાં જ માલ લઈ રહી હતી. મજૂરો અને કારકુનો મીઠી નિંદર લઇ રહ્યા હતા. સ્ટીમર પરોઢિયે ઊપડવાની હતી. ઉમારો બાંધેલા કુરજાથી થોડે દૂર અટક્યો. કપડાં ઉતારી નાખ્યાં. પાણીની મસક પીઠ પર ઠીક કરી લીધી. "જય જન્મભૂમિ" કરીને તે ખાડીમાં કૂદી પડ્યો. જરાય અવાજ કર્યા વિના તરતો તરતો સ્ટીમર નજીક આવ્યો. સ્ટીમરના કુરજા સાથે બાંધેલા દોરડાં પાણીને અડકતાં હતાં. ઉમારીએ દોરડું પકડ્યું; કુશળ બજાણિયો સીધા વાંસા પર ચડી જાય તેમ, ઉમારીનું કેળવાયેલું શરીર દોરડા પર ચડ્યું. સ્ટીમરના બંડકના બારણાની સીધાણમાં આવીને અટક્યું. ત્યાં જ દોરડાનું ઘર હતું—મુખ્ય કાણું હતું. ત્યાંથી ઉપર જવું મુશ્કેલ હતું,

અશક્ય હતું. દૂર દેખાતા ભંડકનું બારણું ખુલ્લું હતું. ઉમારીએ પગનો વિચાર કર્યા વિના શરીરને હીંચકો ખવરાવ્યો, એક વાર, બે વાર ને ત્રીજી વારે દોરડું છોડી દીધું. વાંદરો ડાળ પકડે તેમ ભંડકનો કઠેડો પકડી લીધો. ધીમે રહીને તે ભંડકમાં સરકી ગયો અને માલની થપ્પીઓ વચ્ચે લપાઈને બેસી ગયો.

વહેલો પાંચ વાગે કારકુન ભંડકમાં ઊડતી નજર ફેંકી ગયો. બારણું બંધ થયું, સ્ટીમરનું ભૂંગળું વાગ્યું, લંગર ઊપડ્યું અને ઉમારીના આનંદનો પાર ન રહ્યો. ગોઠણભર પડીને એણે પરવરદિગારનો અહેસાન માન્યો.

૧૫

મુંબઇને કિનારે

આઠમે દિવસે સ્ટીમર મુંબઇ પહોંચી ભંડક ખોલીને મજૂરો અંદર આવ્યા, નવ દિવસનો ભૂખ્યો, રોજના માત્ર બે પ્યાલા પાણી ઉપર જીવ ટકાવી રહેલો ઉમારી, આગામી સંકટ સામે કઈ રીતે ઝઝૂમવુ તેની યુક્તિ તૈયાર રાખીને બેઠો હતો. આગળનો માલ ઊપડી ગયો એટલે ઉમારીની પાસેની થપ્પીનો વારો આવ્યો. જેવો મજૂર સામેથી આવ્યો તેવો ઉમારી 'હાઉક' કરી કૂદ્યોઃ 'વોય બાપ' કરીને મજૂર ત્યા ચત્તોપાટ પડી ગયો. ભૂતના વહેમને ભૂલી ગયેલા મુંબઇના મજૂરો પણ હેબતાઇને નાઠા ઉપવાસી ઉમારી માત્ર નિશ્ચયના જોરે દોડીને બહાર આવ્યો 'હાઉ હાઉ' કરતો તુરંત પર કૂદ્યો. પણ એની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી કિનારે પડતા જ એ બેભાન થઈ પડયો સ્ટીમરમા થોડા આફ્રિકન મજૂર હતા. હિંમત ધરીને એ આગળ આવ્યા ઉમારીને નાકે હાથ મૂકયો શ્વાસ ચાલતો હતો પળવારમા સૌનો ભ્રમ ભાંગી ગયો બધાની ખાતરી થઇ ગઇ કે આ ભૂત નથી, કોઈ દુખિયારો માનવી છે. એક જણે ઠડું પાણી લાવી મોઢા પર છાટયુ ઘણી વારે ઉમારી આખ ખોલીને બેઠો થયો. જુએ તો પોતે પરદેશમાં આવી પડયો છે. એને પોતાનો દેશ યાદ આવ્યો, માબાપ યાદ

આવ્યાં. એની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. દયાળુ વેપારીએ આફ્રિકન મજૂરોને કહેવા લાગ્યા: "એની સારવાર કરો, એને જે જોઇએ તે આપો."

ડ્રાઇએ થોડી મોસંબી આણી આપી. થોડો રસ પેટમાં ગયો એટલે ઉમારીને ચાલવાની શક્તિ આવી. તે પાછો સ્ટીમર પર આવ્યો. ધીરે ધીરે પોતાની બધી વાત કહી દેખાડી. સાંભળનારા દિંગ થઈ ગયા. સ્ટીમર મુંબઈ રોકાવાની હતી. ઉમારી સ્ટીમર પર જ રહ્યો. ફળ સિવાય બીજું ખાતો નહિ. ચાર દિવસ એમ ને એમ નીકળી ગયા. પાંચમે દિવસે સવારે ઉમારી શહેર જોવા નીકળ્યો. બંદરના પ્રવેશદ્વારમાં જ એને અટકાવવામાં આવ્યો. જકાતખાતાના અધિકારીએ ઉમારી સાથેના મજૂરને પૂછ્યું:

"આ ભાઈ સ્ટીમર પર કામ કરે છે?"

"ના જી, એ મારા દોસ્ત છે." વધારામાં ઉમારી કેવી બહાદુરી કરી આવ્યો હતો તે કહી બતાવ્યું. ઉમારીની સાહસિકતા અને બહાદુરી પર અધિકારી ફિદા થઈ ગયો. એણે કહ્યું:- "મારાથી રજા નથી આપી શકાતી તે માટે દિલગીર છું, પરંતુ હમણાં જ તમારે માટે પરવાનગી મંગાવું છું. બપોર સુધીમાં જવાબ આવી જશે. ત્યાંસુધી આપ સ્ટીમર પર રહો, પછી સુખેથી શહેરમાં જજો."

અધિકારીની નમ્રતા જોઈ ઉમારીને થયું: ક્યાં આફ્રિકાના ગુમાની, છીછરા મનના, સ્વાર્થપટુ અમલદારો અને ક્યાં આ નિખાલસ, ભલા અને ખાનદાન અધિકારીઓ. બન્ને વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર હતું. સ્વાતંત્ર્યનું શિક્ષણ અને વાતાવરણ મનુષ્યને કેવો પલટાવી નાખે છે તેનો આ પ્રત્યક્ષ નમૂનો હતો. સાંજ સુધી ઉમારી સ્ટીમર પર રહ્યો. દરમિયાન એક ભલા મજૂર

સાથે એને ઓળખાણ થયું રાતે પરવાનગી આવી. મહારાષ્ટ્રી મજૂર શંકરરાવ ઉમારીને પોતાને ઘેર લઈ ગયા

શંકરરાવનું મકાન પૂરતી સગવડ અને હવા-અજવાળાવાળું હતું. બે ઓરડા, પાયખાનું, રસોડું, આગળમાં નાનકડો બગીચો હતો ઉમારી ચૈનરજી પર બેઠો શંકરરાવે કામ પર જવાના કપડા બદલી નાખ્યા સફેદ ધોતિયું, લાંબુ પહેરણ અને માથે એવીજ સ્વચ્છ ટોપી મુંબઈના સૂબો એનો જ પોશાક પહેરતો હતો સાત વરસની દીકરી પાણી લાવી લોટો મોઢું જોવાય તેવો ઊજળો હતો, પ્યાલામાં પાણી કાઢીને મહેમાનને પાયું ઉમારીએ પાણી પીને ઇશારાથી અને ચાર દિવસમાં શીખેલ ભાંગ્યા તૂટ્યા હિંદી શબ્દોની મદદથી શંકરરાવને પૂછ્યું "તમને કેટલી મજૂરી મળે છે?"

' કુટુંબનું ભરણપોષણ થાય તેટલી "

"એ તો બહુ મજાનું '

"તમારા દેશમાં?" શંકરરાવે પૂછ્યું

' અમારી વાત જવા દો બાના "

ભાષાની મુશ્કેલીને લીધે સંવાદ આગળ ન ચાલ્યો જમવાનો વખત થવા આવ્યો હતો તે રાત્રે ઉમારીએ શંકરરાવ સાથે બેસીને પહેલું હિંદી ભોજન લીધું

થોડા દિવસમાં ઉમારી મરાઠી અને હિંદી ભાંગ્યુ તૂટ્યુ બોલવા લાગ્યો "તુમ્હારા નીની ચૈતા હૈ" એવા એવા શબ્દ પ્રયોગો બનાવી સૌને ગમ્મત કરાવવા લાગ્યો

શંકરરાવની પત્ની લક્ષ્મીબાઈ શહેરસુધરાઈ કાર્યાલયમાં

ટાઈપિસ્ટનું કામ કરતા હતા ઉમારીએ જોયુ કે હિંદુસ્તાનનો દરેક મજૂર અને મજૂરની સ્ત્રી કેળવાયેલા હતા પોતાના ધંધાના માહિતગાર હતા દેશ-પરદેશની જવાબદારીથી વાકેફ હતા ઉમારીને આવા કેળવાયેલ, સરકારી અને સુખી મજૂર દંપતી જોઈ પોતાના દેશના અભણ જંગલી અને ઢોરની માફક કામ કરતા કંગાળ મજૂર યાદ આવ્યા ઉમારીનું દુ:ખ દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યુ

સ્ટીમર ઊપડવાને દિવસે ઉમારી બંદર પર ગયો એક મજૂર ઉમારીના ગામ પાસેનો હતો તે આઠ દિવસની રજા લઈ ઘેર જવાનો હતો, એને ઉમારીએ કહ્યુ

‘ તું મારે ગામ જરૂર જજે મારા માબાપ વિયોગ બહુ ચિંતા કરતા હશે ’એમને મારા ખુશખબર દેજે ’

“ જરૂર જઈશ. પણ તમે ભણેલા છો, તો એક ચિઠ્ઠી લખી દ્યો, અમ્મા રાજી થશે. ”

‘ હા લાવો, લખી દઉ ”

પિયારા બાપુ,

હું રાતોરાત નાસી આવ્યો તેથી આપને અજાયબી થઈ હશે, મારી અમ્મા રોયા જ કરતી હશે, પણ વહાલા બાપુ ! તમે તે દિવસે સ્ટેશનમા કહ્યુ કે ‘ આ બધા દુ:ખનું મૂળ પરદેશી રાજ્ય છે એ રાજ્ય જાય તો સુખી થવાય અને એ ત્યારે જ જાય જ્યારે કોઈ ‘આના ગાંધી ’ જેવો જાગે અને દેશને જગાડે ’ મને થયુ કે હું આફ્રિકાનો ‘આના ગાંધી ’ કેમ ન થાઉં ? મને ત્યણ ત્યણ ગત સુધી ઊંઘ ન આવી. બસ આની આ એક જ

ખૂનમાં મેં ઘર છોડયું. તમે અને અમ્મા રજા નહિ આપો એમ ધારી પૂછવા ન રહ્યો. મને માફ કરજો.

અહીંના સ્વતંત્ર માણસો જોઈને મને આપણો પરાધીન દેશ પળે પળે યાદ આવે છે.

મારી અમ્માને સલામ કહેજો.

ખાદિમ ઉમારી

કાગળ આપીને ઉમારી શહેરમાં આવ્યો. આખો દિવસ એને ક્યાંયે ચેન ન પડ્યું. બીજે દિવસે શંકરરાવ સાથે મજૂરીએ જવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ શરીર બરાબર થયું નહોતું એટલે શંકરરાવે ના પાડી.

ઉમારીએ નવરાશનો ઉપયોગ કારખાનાઓ જોવામાં કર્યો. કારખાનાઓમાં મજૂરો ચાર ચાર કલાકને બદલે કામ કરતા હતા. આઠ કલાકથી વધારે કોઈને કામ આપી શકાતું નહિ. કારખાનાની કુલ માલિકી સરકારની હતી. કારખાનાઓના નિયમો મજૂરમહાજને ઘડેલા હતા. મજૂરમહાજનના હાથમાં સર્વ સત્તા હતી. મજૂરો માટેનાં મકાનો બાંધવાથી માંડીને કારખાનાનાં એન્જિન લાવવા સુધીની વિચારણા મજૂરમહાજન કરતું. કારખાનાં સાથે શાળાઓ, દવાખાનાં, પુસ્તકાલય વગેરે હતાં. ઉમારી આ બધું જોઈ પૂર્વ આફ્રિકાને સ્વાધીન બનાવવા અધીરો થયો.

પરંતુ કાંઈ 'ઇદં તૃતીય ' ન કરે તો તે ઉમારી શેનો ! એક વાર શંકરરાવની મોટર–સાઈકલ લઈ લાઈસાહેબ ચોપાટી પર ફરવા ચાલ્યા. નઈરોબીમાં ઉમારી મોટર–સાઈકલ શીખ્યો હતો. બરાબર આવડતું નહોતું છતાં પૂરજોસમાં તેણે મારી મૂકી.

હિંમતવાળો ખરો ને! નરીમાનનાકા પર ખૂબ ભીડ હતી. નાકા ઉપર ચડતાં જ એક જુવાન હડફેટે ચડ્યો, તેને મારવા જતાં હાથનું સમતોલપણું જતું રહ્યું, સાઈકલ ફરી અને જુવાનના પગ ઉપર થઈને ચાલી ગઈ. જુવાન બેહોશ થઈ પડ્યો. પોલીસ દોડી આવી, સાઈકલને કબજામાં લીધી, જુવાનને ઈસ્પિતાલે પહોંચાડ્યો. ઉમારીને કહ્યું "તમે અમારી સાથે ચાલો. તમે અકસ્માતનો ગુનો કર્યો છે." ઉમારીએ દંડાની આશા રાખી હતી એને બદલે આવા વિનયી શબ્દો સાંભળી એ આશ્ચર્યચકિત થયો. એને થયું કે આ તે પોલીસ છે કે ભાઈબંધ! એમાંયે પોતે નાનો છે, છતાં પોલીસ 'તમે' કહી વાત કરે છે, ગાળ નથી દેતો, દંડો નથી મારતો, હાથે દોરડાં નથી બાંધતો! ભાગવાનું મન હોય તો ગુનેગાર પણ ઊભો રહી જાય એવું વિવેકી વર્તન પોલીસનું હતું.

ઉમારી થાણે આવ્યો. ફોજદારે નામઠામ લખી લીધાં.

"તમારે કોઈને ખબર કહેવરાવવી છે?"

"હા જી, મારા મિત્ર શંકરરાવ ગડકરી બાંસુ ગલુ-રસ્તા પર રહે છે. તેમને સમાચાર પહોંચાડશો તો ઉપકાર થશે."

"ઉપકાર શાનો! એ અમારી ફરજ છે."

તરત ફોજદારે શંકરરાવને ખબર મોકલ્યા. શંકરરાવ એકદમ આવી પહોંચ્યા.

ઉમારી ખસિયાણો પડી કહેવા લાગ્યો: "મેં તમારી સાઈકલ ગુમાવી."

"અરે, શું બોલો છો! તમને વાગ્યું તો નથી ને!"

"ના, વાગ્યું નથી."

"ત્મારે જખ મારે છે. તમે મનમાં જરાય માઠું ન લગાડશો. એવા અકસ્માત તો થઈ જાય."

"શંકરરાવ," ફોજદારે કહ્યું: "આ ભાઈ પરદેશી છે, હું તેમને ઓળખતો નથી. ન્યાયમંદિરમાં કદાચ મુદત પડશે તો તેમને છૂટા રાખવાની હું અરજ કરીશ, પણ તમે ઠરાવેલે દિવસે હાજર કરવાની ખાતરી આપતા હો તો."

"જરૂર, કહેશો તે દિવસે હું હાજર કરીશ. તમે એમને છૂટા કરજો. ઉમારીભાઈ! તમે મુદત પડે તો ઘેર આવજો હું કામ પર જવાનું નહિ હોય તો અદાલતમાં હાજર રહીશ."

"ના, ના. તમે એવી તકલીફ ન ઉઠાવતા." ઉમારીએ કહ્યું. શંકરરાવે એ વાત કાને ધરી નહિ.

ઉમારીને અદાલતમાં લઈ ગયા. ત્રણ દિવસની મુદત પડી. શંકરરાવને ઘેર ત્રણ દિવસ ગાળી ચોથે દિવસે ઉમારી હાજર થયો મુકદ્દમો ચાલ્યો, ફેંસલો મળી ગયો.

અકસ્માતથી પેલા જુવાનનો પગ કાયમને માટે નકામો થઈ ગયો હતો. ઉમારીને એક વરસની કેદ મળી!

એ પોલીસ ઉમારીને બંદીખાને લઈ ગયા. બંદીરક્ષકે થોડા-એક સીધા સવાલ ઉમારીને પૂછ્યા. ઉમારીએ હોશિયારીથી અને નમ્રતાથી યોગ્ય જવાબ વાળ્યા. બંદીરક્ષક ખુશ થયો. એણે કહ્યું: "તમે પરદેશી છો, ઉંમરમાં નાના છો, પણ સમજણ ઘણી છે. ગુનો અકસ્માતથી થયો છે એટલે એ વિષયમાં મારે તમને બહુ કહેવાનું નથી. બોલો, તમે શું કામ કરશો? તમને કયા ધંધામાં રસ પડે છે? અથવા નવો ઉદ્યોગ શીખવો હોય તો તેની વ્યવસ્થા કરી દઉં અથવા આગળ

ભણવાનો વિચાર હોય તો તેની ગોઠવણ પણ કરી શકશે" બહીરક્ષકની સરળતાથી ઉમારી અજાયબ થયે એણે વિનય-પૂર્વક પોતાની ઇચ્છા જણાવી

"મારો વિચાર ભણવાનો છે, પણ મને તમારી ભાષા મારફત ભણવુ ફાવશે નહિ"

'હિંદુસ્તાનની અંદર કોઈ સંસ્થામાં તમારા દેશભાઇઓ છે? હોય તો તમને ત્યાં મોકલી આપીએ"

ઉમારીએ આશ્ચર્યમા ગરકાવ થતા કહ્યુ "હા જી, દિલ્હીમા એક મોટી નિશાળ છે, ત્યાં મારા દેશભાઇઓ છે"

"આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમા હશે"

"એ નામ તમે જાણો દિલ્હીમા છે એટલી મને ખબર છે"

"હું આજે જ પુછાવુ છુ, જવાબ આવે ત્યા સુધી તમે અહીં રહો તમને એકલા ફાવશે કે ઘણાની સાથે?"

"જેમ આપ રાખશો તેમ

"નહિ, તમારી શી મરજી છે? આ આફ્રિકા નથી, હિંદુસ્તાન છે હિંદમા કેદખાનું ને માણસોને રિબાવવાનું કતલ ખાનુ નથી પણ માનસિક રોગીઓની પરિષતાલ છે"

"મને ઘણા માણસો સાથે ફાવશે' ઉમારીએ કહ્યુ

ઉમારીને અંદર લઈ ગયા, અંદર મોટી ઉદ્યોગશાળા જેવો દેખાવ હતો સૌ પોતપોતાની મરજી મુજબના ધંધામા પરોવાઈ ગયા હતા અમુક કામ કરવુ જ જોઇએ એવુ બંધન ન હતું કામના પ્રમાણમાં મજૂરી ગણી તે પૈસા સૌ સૌના ખાતાંમાં જમા

કરવામાં આવના પોતપોતાનું કામ સૌ દિન દઈને કરતા હતા. અદ ની બધી વ્યવસ્થા કેદીઓના હાથમા હતી તે માટે કેદીઓનું એક વ્યવસ્થાપકમડળ નિમાયુ હતું તેનો એક મની હતો મડળ મારફત બધા કામ નિયમિત ચાલતાં બદીરક્ષક માત્ર ઉપયોગી સૂચનાઓ કરતો અદરના ભાગમા ફરવા હરવા ની પૂરી છૂટ હતી. નહાવાધોવા માટે નળ અને સાબુની સગવડ હતી, કપડા-પથારી એક મહગૃહસ્થની જરૂરિયાત જેટના મળતા, ચોમાસાગા એકેક ખાટલો મળતો એક સારુ વાચનાલય હતું ત્યાં દેશના સાગ સારા છાપાં હમેશ આવતાં ફુરસદના વખતમા તે વાચવાની છૂટ હતી ખોરાક ઘર જેવો જ કેદખાનામા નહિ પોલીસ, નહિ દરોગો. જે ઉદ્યોગમા જે કુશળ હોય તે બીજાને સનાહસૂચના આપે શાળામા ભણાવવા અને ખેતીકામ માટે અધ્યાપકો વિદ્યાપીઠ તરફથી મોકલવામા આવતા મહિને ચાર દિવસ ઘેર જવાની રજા મળતી બદીરક્ષકને લાગે કે હવે અમુક માણસને કેદમા રાખવાની જરૂર નથી તો ન્યાય કરનારની સનાહ લઈ તેને મુદત પૂરી થયા પહેલા છોડી મૂકતા ધધો નહિ કરવાને કારણે પકડાયેલ પહેલી વાર ધધો કરવાની કબૂલત આપે તો છૂટો કરતા

સાજે બધા કેદીઓ ચોગાનમા સાથે બેસી પ્રાર્થના કરતા. તે વખતે બદીરક્ષક હાજરી આપતા પ્રાર્થના પછી દિવસના કામકાજમા સુધારોવધારો કરવાનો હોય તો તે થતો બદીરક્ષક ઉપર કેદીઓ વડીલ જેવો પ્રેમ રાખતા ઉમાગીને આ અનુભવ અમૂલ્ય હતો

પણ તે ટૂક વખતમા પૂરો થયો દિલ્હીથી મહામાત્રનો પત્ર આવી ગયો સાથે આના ભુમ્માની ચિઠ્ઠી હતી ઉમારીને કૃપાલત્તા,

પથારી વગેરે આપ્યુ શ્રી કરરાવને ખબર આપી એટલે તે સ્ટેશને વળાવવા આવ્યા એક પોલીસ ઉમારીને દિલ્હી પહોંચાડી આવ્યો દિલ્હીની પોલીસે તેને વિદ્યાપીઠના મહામાત્રને સુપરત કર્યો.

મુબઈના એ કેદીએ ફરી અભ્યાસ શરૂ કરી

૧૬

'મદ્રાસી જુવાન'

વિશાળ ઓરડામા પચીસેક કારકૂનો કામે લાગેલા છે. સામે મહામાત્રનું મુલાકાતગૃહ છે વિદ્યાલયમા ભણતા બે ચિનાઈ જુવાનના માબાપ દેશ જતી વખતે મહામાત્રની વિદાય લેવા આવ્યા છે

"અમારા દીકરા ભણીને ઘેર આવે ત્યા સુધી એ તમારા દીકરા છે એમ જાણજો" હેતાળ માએ કહ્યુ.

"એ તો તમે જોયુ હશે અહી તેમને પરદેશ જેવુ લાગતુ જ નથી વળી બન્ને ભાઈઓ બહુ ગમ્મતી છે."

"ઠીક ત્યારે, રજા લઈએ"

"પધારજો"

ચિનાઈ દંપતી બહાર ગયા એટલે એક ઊચો આરબ દાખલ થયો. ભેટમા જમૈયા ધરાવ્યા છે ધોળી લાંબી દાઢી અને અસલ અરબ્બી પહેરવેશ

"આઈએ જમાલુદ્દીન સાહેબ" મહામાત્ર ઊઠી સામે આવ્યા આવનાર આરબ, અધ્યાપક કિફાયતુલ્લા પિતા હતા કિફાયતુલ્લા સાથે નાનપણમા મહામાત્ર અરબસ્તાન ગયેલા, ત્યા જમાલુદ્દીને

એમને દીકરાની જેમ સાચવ્યા હતા. આજે પોતે અરબસ્તાન જતાં મહામાત્રને દુઆ દેવા આવ્યા છે. "અચ્છા, સલામાલેકુમ."

"આલેકુમ સલામ બાબા; બૈઠો ન !"

"નહીં અબ વખ્ત હો ગયા."

બાબાજી ગયા. એ જ વખતે મંત્રીએ આવીને કહ્યું: "એક મદ્રાસી જુવાન આપને મળવા માગે છે."

"આવવા દો.

મહામાત્રે દરવાજા સામે નજર કરી. સત્તરેક વર્ષનો જુવાન પાણીના રેલાની માફક અ વ્યો. નમસ્કાર કરી તે ઊભો રહ્યો.

"ક્યાંથી આવો છો ?" મહામાત્રે પૂછ્યું.

"મદ્રાસ તરફથી"

"શા કામે નીકળ્યા છો ?"

"મારે આપના વિદ્યાલયમાં દાખલ થવું છે."

"ક્યાં સુધી અભ્યાસ કર્યો છે ?"

"વિનીત પસાર."

"માતપિતા છે કે ?"

"હા, જી."

"તમારું નામ ?"

"કૃષ્ણકુમારી

મહામાત્રે ઊંચે જોયું. પહેલી નજરે કૃષ્ણાને તેમણે છોકરો ધાર્યો હતો. પોતાની ભૂલ સુધારતાં મહામાત્રે પૂછ્યું.

"તમને પુરુષવેશ પહેરવાનો શોખ લાગે છે!"

"મને આ પોષાક ગમે છે"

"તો શું તમે છોકરાઓના છાત્રાલયમાં રહેવા માગો છો?"

"ત્યાં ગણશો તોપણ મને વાંધો નથી."

"ઠીક નાથુરામ, આમને કુમારી-છાત્રાલયનાં અધિષ્ઠાત્રી પાસે લઈ જાઓ."

કૃષ્ણાને મહામાત્રે એક ચિઠ્ઠી લખી આપી કૃષ્ણાકુમારી નાથુરામ સાથે અધિષ્ઠાત્રીના કાર્યાલયે આવી. કૃષ્ણાને બહાર ઊભી રાખી નાથુરામ અંદર ગયો પ્રણામ કરી બોલ્યો:

"કોઈ મદ્રાસી જુવાન આપને મળવા માગે છે."

કૃષ્ણાએ પ્રવેશ કર્યો નમસ્કાર કરી મહામાત્રની ચિઠ્ઠી આપી. ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતુ "કૃષ્ણાકુમારી નામની મદ્રાસી કન્યા કુમાર-છાત્રાલયમાં દાખલ થવા માગે છે, વિનીત થયેલ છે તો યોગ્ય કરશો."

ચિઠ્ઠી વાંચીને અધિષ્ઠાત્રીજીએ 'મદ્રાસી જુવાન'ને પૂછ્યું: "કૃષ્ણાકુમારીને તમારી સાથે લાવ્યા છો?"

"હું પોતે જ કૃષ્ણાકુમારી."

"એમ કે!"

"જી હા."

"તમે કુમાર-છાત્રાલયમાં રહેવા માગો છો?"

"કુમાર-છાત્રાલયમાં રાખશો તો હું બહુ ખુશી થઈશ."

"હમણાં તો મારે તમને કુમારી-છાત્રાલયમાં રાખવા પડશે. તમારો પરિચય થયા પછી વિચાર કરી જોઈશ."

"આપનો આભાર." કૃષ્ણાએ વિનય વાપર્યો.

કૃષ્ણા મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રીની ચિઠ્ઠી લઈ અધિષ્ઠાત્રી પાસે ગઈ. તેણે કૃષ્ણાને છાત્રાલયમાં સૂવા-બેસવાની જગ્યા આપી. સામાન્ય નિયમ સંભળાવી દીધા. કૃષ્ણાએ બધું સાંભળી લીધું. નાનપણથી જ એની એક માન્યતા હતી કે ઈશ્વરે બે કાન સીધા લીટીમાં એટલા માટે આપ્યા છે કે મોટેરાં ઘણી વાર વગર જોઈની શિખામણ આપે છે તે હૃદયમાં ઊતર્યા વિના સીધી ચાલી જઈ શકે!

"જમવાનું ક્યારે?" કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

"વાર છે. હમણા તમે બધું જુઓ, હરો ફરો. કાંઈ જોઈએ તો મને કહેજો, મૂંઝાશો નહિ."

કૃષ્ણા લટાર મારવા બહાર નીકળી પડી. સામે વિદ્યાલયમાંથી થોડા વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. કૃષ્ણાને જોઈને એક જણ બોલી ઊઠ્યોઃ "આજે કોઈ 'મદ્રાસી' આવ્યો લાગે છે." એ બોલનારનો સ્વભાવ ધૂંસળિયો હતો. નવો વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થિની આવે એટલે એ એની અચૂક ખબર લે. ખાસ કરીને સત્રની શરૂઆતમાં નવા આવનાર હોય જ. એ પોતે સિંધી યુવાન હતો. નામ હતું સિધુમલ, જરા

ઉતાવળે ઉતાવળે ચાલી એણે બૂમ મારી: "કેમ દોસ્ત ! ક્યાંથી આવો છો !"

"મદ્રાસ તરફથી."

"એ તો તમારો પહેરવેશ જ કહી આપે છે. કયા વર્ષમાં બેસવાના છો !,'

"પ્રથમ વર્ષમાં."

"એમ કે : હુ દ્વિતીયમાં છું પણ વાંધો નહિ, ગારે ઘણા વિષયમાં પ્રથમમાં બેસવુ પડે છે ! ચાલો રમતમા આવશો ને ?"

"હા, ચાલો."

સિંધુમલ કૃષ્ણાને ખભે હાથ મૂકી ચાલવા લાગ્યો.

"તમારું નામ ?" સિંધુમલે પૂછ્યુ.

"કૃષ્ણાકુમારી."

સિંધુમલ મનમાં ચમક્યો. પણ ચહેરા ઉપર આશ્ચર્યનો ભાવ ન આવવા દેતાં બોલ્યો:

"તમને પુરુષવેશ આબાદ ભળે છે."

"કેમ ન ભળે ! હું નાનપણથી જ આ પોશાક પહેરું છું."

"આપણે ત્યાં ઘણી બેનો કોઈ કોઇ વાર પુરુષવેશ પહેરે છે. પણ તમારી જેટલો તેમને ભળતો નથી." પોતે કરેલી ભૂલનો લૂલો બચાવ કરતાં સિંધુમલે આગળ ચલાવ્યુ.

"કેમ, બહેનો આવો પોશાક કાયમ પહેરે તેના તમને અનુકૂળ લાગે છે ?" સિધુમતના તે 'કાઈ કાઈવાર' શબ્દના જવાબમા કૃષ્ણાએ પ્રશ્ન કર્યો.

"કુદ્દત નહિ હું નાનપણમા ઘણીવાર છોકરી જેવો પોશાક પહેરતો."

'તો ઠીક' પોશાક મનુસ ગમે તેવો પહેરે એમા હીણપત કે નાનોઈ નથી"

"બરાબર છે" સિધુમને નવા દોસ્તને ખુશ કરવા હામા હા મેળવી.

રમતનુ મેદાન આવ્યુ. વિશાળ મેદાનમા પચીસ પચીસની મડળીઓ જમાવી છોકરા છોકરીઓ રમવાની તૈયારીમા હતા. કોઈ ઠુઠ્ઠુઠુ તો કોઈ આગપાટા, કોઈ ક્રિકેટ તો કોઈ ફુટબોલ, ક્યાંઈ ચિનાઈ રમત ખેલાતી તો ક્યાંઈ અગમનાની, સૌ દરેક રમત જાણતા હતાં

"આપણે શુ રમશુ દોસ્ત ? અરે કૃષ્ણાએ ."

"તમે દોસ્ત કહેછો તો પણુ ચાલશે. મને લાગે છે આપણે ઠુઠ્ઠુઠુ રમીએ"

"મને પણ ઠુઠ્ઠુઠુમા જ લહેર આવે છે" સિધુનતે કહ્યુ

ઠુઠ્ઠુઠુ માટે બેરુ મળતા હતા કૃષ્ણા નવીન વિદ્યાર્થી અને મદ્રાસી વિચિત્ર પોશાક, એટલે બેઉને ફાવી ગયુ. કૃષ્ણાએ પોતિયાનો કછોટો માર્યો. પહેરણના છેડા પોતિયામાં ખોસ્યા, બાંધો ચઢાવી

રમત શરૂ થઇ. થોડીવાર કૃષ્ણાએ જોયા કર્યું. પોતાના પક્ષના મેરુ મગવા માંડ્યા એટલે એને શરાતન ચડ્યું, શ્વાસ લઇને તે ઉપડી સામા પટમા અર્ધે સુધી ચાલી ગઈ. ત્રણ જણાએ પકડી તો પણ છૂટીને આવી ગઈ નવા વિદ્યાર્થીના આ અદ્ભુત પરાક્રમને બન્ને પક્ષોએ તાળીઓથી વધાવી લીધુ. બસ, પછી તો પોતાના પટમા જ બે ત્રણને ઝાલીને માર્યા કૃષ્ણ નો પક્ષ વિજયી નીવડયો રમત ખલાસ થઈ

કાયપણ થોઈ સૌ નવા વિદ્યાર્થીની તારીફ કરતાં ભોજનાલયમાં આવ્યા ચાર ભોજનશાળાઓ હતી દરેકમાં અદીમો કુમાર–કુમારીઓ જમતા

જમવાની શરૂઆત કરતા સિધુમલે કૃષ્ણાને ખાસ વ્યક્તિઓનો પરિચય આપવા માંડયો

"આ સામી મારી પાસે બેઠા છે તે અમેરિકન પ્રો. ગ્રિફિનના પુત્ર મિ ગ્રિફિન એમનાથી પાચમે નંબરે આફ્રિકન અધ્યાપક બાના ભુમ્ના–ઘણા જૂના અને અનુભવી છે એમની બાજુમા જ બેઠા છે તે વાસતીદેવી, એના જેવી તેજસ્વી બુદ્ધિ આખા વિદ્યાલયમાં કોઈની નથી વિદ્યાર્થીમંડળના એ પ્રધાનમંત્રી છે આ વર્ષે સ્નાતક થશે"

"પેના બારણા પાસે બે ગોરાની વચ્ચે બેઠેલ, વાદળા અને ચક્રરતી વચ્ચે વિજળી દીપે તેમ દીપતા પેના મેઘવર્ણા કોણ છે?' કૃષ્ણાએ હસવુ દબાવીને પૂછ્યુ.

"ક્યા, ક્યા છે?" કૃષ્ણાને હસતી જોઇ સિધુમલની આતુરતા વધી

/

"આ સામે." કૃષ્ણ ન બીજી વધુ નહીં.

"ઓહો ! એ તો ઉમારી. એ વિદ્યાર્થી નથી, કેદી છે."

સિંધુમતે આ વાત બહુ યુક્તિપૂર્વક જાણી લીધી હતી, બીજા કોઈને એની ખબર નહોતી.

"કેદી કેવી રીતે ?" કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

"મુંબઈના બંદીખાનામાંથી ભણવા મોકલ્યો છે"

"એમ કે ?"

"હા. એ બાસ્કેટબોલ રમાય છે આવા, પણ ભણવામાં કમાલ કરે છે ચર્ચાસભામાં તો એની સામે કોઈથી ટક્કર ન ઝીલાય. આફ્રિકાવાસી છે રમતમાં, કુસ્તીમાં, તરવામાં—બધાંમાં નંબર પહેલો. એ તો ઠીક, પણ આ જોયા ?"

"કોણ ?"

"આ ધોતિયું પહેર્યું છે ને ઉઘાડે શરીરે ફર્યા કરે છે તે જુવાન."

"હા..."

"તેઓ તત્વજ્ઞાનના ઊંડા અભ્યાસી છે. આ વર્ષે પાર મત થશે."

"એમનું નામ ?"

"જિતેંદ્રનાથ ઠાકુર."

જમી રહ્યા પછી થોડ઼ે અટકે ગયાં ત્યાં તો પ્રાર્થનાનો સમય થયો. કૃષ્ણાને અને પ્રાર્થનાને ભારમાં ચડમા. છાત્રાલયમાં કોઈ પણ પ્રકૃતિ ફરજિયાત નહોતી, છતાં નવ નવાની ખાતર કૃષ્ણા પ્રાર્થનામાં ગઈ જુદાં જુદાં ધર્મનાં ભજનો વાંચ

સાથે ગવાયાં. હજાર કંઠમાંથી એક સાથે નીકળતી સામવેદની ઋચાઓ, કુરાને શરીફની આયાતો અને ખ્રિસ્તનાં ભજનો સાંભળી કૃષ્ણાના હૃદયમાં પણ ભક્તિભાવ પ્રકટ્યો.

પ્રાર્થના થઈ રહી એટલે સૌ પોતપોતાના છાત્રાલય તરફ ચાલ્યાં. કૃષ્ણા ન છૂટકે કુમારી–છાત્રાલય તરફ ગઈ. કેટલીક વિદ્યાર્થિનીઓને આ 'મદ્રાસી જુવાન'ને કુમારી છાત્રાલય તરફ આવતો જોઇ નવાઈ લાગી. પણ કોઈ બહેનને મળવા આવતો હશે એમ ધારીને મૌન રાખ્યું. કૃષ્ણા કોઈની સાથે બોલ્યા ચાલ્યા વિના સીધી છાત્રાલયમાં ગઈ અને પોતાનું બિછાનું રાખ્યું હતુ તેના ઉપર જઈને બેઠી. એક બહેનને થયું: 'આ કોઈ બિચારો અજાણ્યો લાગે છે.' એ ભલી વિદ્યાર્થિનીએ કૃષ્ણાની પાસે આવી કહ્યું: "ભાઈ, તમારે સામા છાત્રાલયમાં જવાનું; અહીં તો બહેનો રહે છે."

"મને ખબર છે!" વારંવાર એક જ જાતના સવાલ-જવાબથી કંટાળેલી કૃષ્ણાએ કહ્યું.

આવો તોછડો જવાબ સાંભળી ભલી બહેનની ભલાઇ જતી રહી. એણે કહ્યું: "તમે તમારી મેળે જાઓ છો કે હું અધિષ્ઠાત્રીને વાત કરું?"

"જેને કરવી હોય તેને કરો" કૃષ્ણાએ બધી ખીજ એના ઉપર ઉતારી.

વિદ્યાર્થિનીએ જઈને અધિષ્ઠાત્રીને વાત કરી

અધિષ્ઠાત્રીએ કહ્યું: "એ છોકરી છે. નાનપણથી મરદનો

પોશાક પહેરે છે. આજકાલ ઘણી છોકરીઓ એવાં લૂગડાં પહેરે છે, આપણને એમાં શી હરકત છે?"

"હરકત કાંઈ નહિ. મારા મનમાં એમ કે કોઈ અજાણ્યો ભાઈ હશે."

"ના, બહેન છે. એનું નામ કૃષ્ણાકુમારી છે. બહુ તેજસ્વી છોકરી છે."

"એ તો મેં જોઈ લીધું."

દશ વાગે છાત્રાલયમાં શાંતિ પથરાઈ ગઈ.

વાંચનાર! કૃષ્ણાના બાળપણનો ઇતિહાસ તારે વાંચવો છે?

×

૧૭

બંડખોર છોકરી

મદ્રાસ ઇલાકાના પુદુપાલયમ્ ગામમાં વિશ્વનાથમ્ કરીને એક ગૃહસ્થ રહેતા હતા. વિશ્વનાથમ્ સાદો અને સરળ માણસ: બહુ જ ઓછાબોલો—મરતાને મર ન કહે તેવો શાળામાં શિક્ષક હતો. વિશ્વનાથમ્‌ની ધર્મપત્ની પૃથા ઠંડા સ્વભાવની હતી ભણેલી—ગણેલી હતી. પંચાયતના કોઠારે ત્રણ કલાક નામું લખવાની સેવા આપતી એમને બે બાળકો હતા એક દીકરો અને એક દીકરી દીકરો બાપના જેવો ભલો અને સાદો. પણ કોણ જાણે શાથી આવા સુશીલ અને સરળ માબાપની દીકરી—કૃષ્ણા—ગામ આખામાં તોબા હતી!

એ જન્મી ત્યારે એના રોવાનો અવાજ ત્રીજે ઘેર સંભળાયો હતો ત્રણ વરસની થઈ એટલે બાલમંદિરે મોકલી ત્યાંથી એની અવળચંડાઈ શરૂ થઈ બધા બાળકો પગ નીચે રાખીને પાટિયા પર લખે, જ્યારે કૃષ્ણા માથું નીચે રાખે અને પગ ઉપર! જ્યારે સૌ બાળકો શાંત થઈ ધ્યાનથી રમત રમતાં હોય ત્યારે કૃષ્ણા બરાડા પાડવા માંડે. કૃષ્ણાને પલાંઠી વાળી લીટા પર બેસવાનું કહે તો ઊંધા પગ નાખી ધરાર આડી બેસે કોઈ બાળક

શાંતિથી ચિત્ર કાઢતું હોય ત્યારે પાછળથી આવી એનો હાથ હલાવી નાખવો તે કૃષ્ણાનું કામ કૃષ્ણાનું બંડ એટલે સુધી વધ્યું કે બાલમંદિરમાં રહી ત્યાં સુધી એને જુદી સાચવવી પડી !

સાત આઠ વરસની થઈ એટલે બાલમંદિર અને ઘરનું તોફાન ગામમાં પહોંચ્યું સવારથી સાંજ સુધીમાં કૃષ્ણાએ બે ચાર છોકરાને ન રોવરાવ્યાં હોય એવું ભાગ્યે જ બને. એક વાર ગૌશાળાના નાકૂન સાથે તકરાર થઈ. કૃષ્ણા ચાર પાંચ છોકરાં લઈ મધરાતે ગૌશાળાએ ગઈ પાછળની ભીંત ઉપર ચઢી, ત્રણ વાછરડાં ઉપાડી લીધાં બહાર કાઢી છૂટાં મૂકી દીધાં ! બિચારાં વાછરડાં સવાર સુધી ભાંભર્યા ગૌસેવકને ખબર પડી એણે વિચાર્યું કે કૃષ્ણા સિવાય બીજું કોણ આવું કામ કરે ? તરત વિશ્વનાથમને ફરિયાદ કરી, તો વિશ્વનાથમ્ બિચારા કહે “ મને જ ખબર નથી પડતી કે મારે એ છોકરીનું શું કરવું ? ”

સાંજની સમૂહપ્રાર્થનામાં નાના મોટાં સૌ જાય, પણ કૃષ્ણા એ વખતે સૂઈ જાય, કાં તો હાથમાં લાકડી લઈ ખેતરમાં ફરવા જતી જાય !

એક વાર કૃષ્ણાની બાએ કહ્યું ‘બેટા ! આજથી તારે આવાં લૂગડાં નથી પહેરવાનાં, છોકરી જેવાં પહેરજે. હવે તને બાર વરસ થયાં, સમજી ! ”

“ હા સમજી, લૂગડાં મને ગમશે તેવાં પહેરીશ છોકરીએ છોકરાના કપડાં ન પહેરાય અને છોકરાએ છોકરીનાં કપડાં ન પહેરાય એવું ક્યા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે ? જેને જેવાં ગમે તેવાં પહેરે ”

“ છોકરી ! તું ફાટતી જાય છે હો ! મારું કહ્યું માન, નહિતર ઘરમાંથી કાઢી મૂકીશ ”

"કાદવાં કાદવાં, ઘર ક્યાં તાગ આપતું છે? ઘર તો મારા આપનું છે."

મા બિચારી વધારે ન બોલી શકી એની મૂંઝવણ દિવસે દિવસે વધવા લાગી વિશ્વનાથમ્ તો એની વાતમાં માથું મારતાં જ ડરતો.

ફરી એક વાર કૃષ્ણાને એની બાએ કહ્યું: "તારે આજ રસોઈમાં મદદ કરવાની છે."

"ભાઈ મદદ કરશે હું શાળ પર બેસું છું."

"કારણ?"

"મારી મરજી."

"પણ તને સોળ વરસ થયાં એનું ભાન છે? પરણીને સાસરે જઈશ ત્યારે શું કરીશ?"

"હજામત!" કૃષ્ણાએ ઠંડે પેટે જવાબ દીધો.

કૃષ્ણાની બાનો મિજાજ ગયો.

"તું તે માણસ છે!"

"ના, ઢોર છું!" મોઢું મચકાવ્યા સિવાય કૃષ્ણા બોલી.

"પણ તું સીધો જવાબ કેમ નથી આપતી?"

"તારે સીધો જવાબ સાંભળવો છે? સાંભળ ત્યારે" કૃષ્ણા ગોઠણભર થઈ. "જો, હું જન્મી ત્યારે મેં તમને કે ઈશ્વરને લખી નથી આપ્યું કે હું છોકરી છું માટે અમુક જાતનાં કપડાં પહેરીશ, છોકરી છું માટે રસોઈમાં મદદ કરીશ, છોકરી છું માટે હાથમાં બંગડી પહેરીશ, કપાળમાં ચાંદલો કરીશ હું તો કશું કરવાની નથી"

" .અને પરણવાનીયે નથી " માએ ગુસ્સામાં વાક્ય ઉમાર્યું

" હા, પરણવાનીયે નથી " જાણે કહેવું રહી ગયું હોય તેમ અવાજમાં ફેરફાર કર્યા સિવાય કૃષ્ણા બોલી

આ સાંભળીને કૃષ્ણાની માનો રોષ ફાટી નીકળ્યો—

" તું ઘરડી ડોશી થઈશ તો પણ આવા જ કપડાં પહેરીશ, અને મરીશ ત્યાં સુધી પરણીશ નહિ કેમ ? "

" હું ક્યારે શું કરીશ તે મેં કોઈને લખી આપ્યું નથી. મને ગમશે તે પહેરીશ ગમશે ત્યાં સુધી પહેરીશ મારી મરજી હશે તો પરણીશ, નહિતર કુંવારી રહીશ તમે બધા મને કહો છો, આમ કરવું જ જોઈએ અને આમ ન જ કરાય પ્રાચીનના કાયદા પાળવા જ જોઈએ નહિતર દેશદ્રોહ થાય, છોકરાએ અમુક કરવું અને છોકરીએ અમુક કરવું, એવું કશું હું માનતી નથી આ જગતમાં સ્વતંત્રપણે–મરજી મુજબ–જીવવાને માટે હું જન્મેલી છું ' બોલતા બોલતા કૃષ્ણા રોફભેર ચાલી ગઈ

કૃષ્ણાની મા તો જોઈ જ રહી 'આવી પાગલ છોકરી મારે ત્યાં ક્યાંથી અવતરી ?" રસોઈ કર્યા વિના તે બેસી રહી વિશ્વનાથમ્ આવ્યો ત્યારે એણે કહ્યું " આ છોકરીનું હવે કરવું ? "

' કેમ કાંઈ નવું તોફાન જગાડ્યું છે ?

" નવું તો નથી જગાડ્યું પણ કહે છે ' હું રાંધવામાં મદદ નથી કરવાની ભાઈની મદદ લ્યો ' તે પરણીને સાસરે જશે ત્યાં શું કરશે ? "

" હજી તો સોળ વરસનું બાળક છે પરણવાને દસ વરસની વાર છે, એટલા વખતમાં રાંધતા નહિ આવડે ? કારણ વગર તમારે

એ છોકરીને સામી ન કરવી. એનો સ્વભાવ તમે ક્યાં નથી જાણતા?" હમેશની ટેવ પ્રમાણે વિશ્વનાથમે કૃષ્ણાનો બચાવ કર્યો.

"ઠીક, એનું કાંઈ નહિ. પરંતુ સોળ વરસ થયાં તો પણ છોકરાનો પોશાક પહેરે છે! હવે તો છોકરીનાં લૂગડાં પહેરવાં જોઈએ ને!"

"હા, એ વાત તમારી સાચી. ક્યાં છે એ છોકરી?"

વિશ્વનાથમે વાતનો નિકાલ આણવા ઉતાવળ કરી. "કૃષ્ણા!" વિશ્વનાથમે બૂમ મારી.

"કેમ, શું કામ છે?" પૂછતી કૃષ્ણા આવી. એને લાગ્યું કે આજ ઇસ પાર કે ઉસ પાર. ચાલતા હલ્લાને રોકવા તત્પર થયેલો યોદ્ધો ઊભો રહે તેમ એ ઊભી રહી એ વખતનો એનો દેખાવ જોવા જેવો હતો.

વ્યાયામથી વજ્ર જેવું બનાવેલું, બેઠા ઘાટનું સશ્યશ્યામલ શરીરઃ બંડખોર વૃત્તિ બતાવી આપતી એની ઊભા રહેવાની છટાઃ મદ્રાસી ઢબે કેડે વીંટાળેલું ઘૂંટી સુધી પહોંચતું ધોતિયુંઃ ગોઠણ સુધીનું લાંબું પહેરણઃ કાળજીપૂર્વક હોળેલા ચોડ પર પથરાયેલા વાંકડિયા વાળઃ કપાળમાં ચાંદલો નહિ, હાથમાં ચૂડી નહિ–જાણે ફાટીને ધુમાડે ગયેલો સોળ વરસનો મદ્રાસી જુવાન!

પોતાની વિશાળ, નિર્દોષ અને તેજસ્વી આંખો જમીન પર ઠેરવી તે ઊભી હતી.

"કૃષ્ણા?" વિશ્વનાથમે કડક અવાજે પૂછ્યું

"કેમ?"

"તારે છોકરીનાં કપડાં પહેરવાં છે કે નહિ?" વિશ્વનાથમે

એક ઘા ને બે કટકા કરવાની રીતે સવાલ કર્યો

"નહિ પહેરું તો?"

'તારે સીધો જવાબ દેવો છે કે કેમ?" વિશ્વનાથમ ખરેખરો ક્રોધે ભરાયો.

"વારો કે સીધો જવાબ ન દીધો તો?"

"તો? તો મારે તારું કામ નથી. માગ ઘરમાથી નીકળી જા"

"પણ આવી ડરામણી કોને મનાવો છો? મારે તમારા ઘરમા રહીને કરવુ છે શું? જ્યા કપડાં જેવી નજીવી બાબતમાં રોજ કજિયા થાય ત્યા રહીને શું કરવુ છે? આ તે કેદખાનું છે કે બાપનું ઘર! મને પહેલેથી જ આવા સાંકડા મનનાં માણસો સાથે રહેવુ પસંદ નથી, પછી તે સામાન્ય સંબંધી હોય કે સગા માબાપ હોય, તેની મને પરવા નથી. આવડી મોટી દુનિયા પડી છે, હું ગમે ત્યા મારુ ફોડી લઈશ.' રીસમા ને રીસમા પહેરે' લૂગડે કૃષ્ણા ચાલી નીકળી, પાછુ વળીને જોયુ પણ નહિ

ક્રોધના માર્યા અને હમણા પાછી આવશે એવા વિશ્વાસથી વિશ્વનાથમ અને પૃથા બેસી રહ્યા કૃષ્ણાને મનામણાનો બોલ સુદ્ધાં ન કહ્યો સાજ સુધી કૃષ્ણા પાછી ન ફરી એટલે એમને ચિંતા પેઠી ઊરું કઠોરું થાય પણ માબાપ કમાબાપ ન થાય. વિશ્વનાથમ ગામમા તપાસ કરવા ચાલ્યો, પૃથા બિચારી કકળાટ કરવા લાગી આરોગ્યગૃહ, અતિથિગૃહ, ગૈશાળા—બધે તપાસ કરી, પણ પત્તો ન લાગ્યો આખી રાત ગામમા ઘરેઘર શોધ કરી. બીજે દિવસે પાસેના શહેરમા જઈ બેચાર ઠેકાણે તાર કર્યા, પણ મિથ્યા

ત્રણ દિવસ વીત્યા છતા કૃષ્ણા ન આવી ત્યારે ભારુ માબાપે આંસુ-ટપકતી આંખે હાથ ધર્યા!

❖

૧૮

કુમાર-છાત્રાલયમાં

મદ્રાસથી વગર ટિકિટે દિલ્હી આવેલી કૃષ્ણા વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થઈ. બીજે જ દિવસે એણે એક કાગળ લખી રડતાં આબાપને શાંત કર્યાં.

કૃષ્ણાને આવ્યાં આઠ દિવસ પૂરા ન થયા ત્યાં એનો પ્રભાવ છાત્રાલયમાં દેખાયો. મિસ હેલને કોટ-પાટલૂન ચડાવ્યાં; ટર્કીશ કુમારી અમીનાએ લાંબો ઝભ્ભો પહેર્યો; અમૃતકુંવરે ધોતિયું, પહેરણ અને કોટ પહેરી માથે પંજાબી સાફો લગાવ્યો. આખા છાત્રાલયમાં ખળભળાટ મચ્યો. કેટલીક કુમારીઓ વાર-તહેવારે પુરુષવેશ પહેરતી, પણ કાયમી પોશાક તરીકે ઘણી કુમારીઓ તે પહેરતી થઈ એથી ગૃહપતિઓ વિચારમાં પડી ગયા, માત્ર પ્રધાન ગૃહપતિના પેટનું પાણી હાલ્યું નહિ.

એક દિવસ વિદ્યાર્થીમંડળની બેઠકમાં કૃષ્ણા ઠરાવ લાવી: "કુમાર-કુમારીઓનાં છાત્રાલય જુદાં રાખવાં એ મનુષ્યજાતિનું અપમાન છે. અને તેમાં સંસ્થાનાં સંચાલકોનું માનસ શંકિત અને સંકુચિત હોય તેવો ભાસ થાય છે, માટે એ ભેદ કાઢી નાખવા."

ઠરાવ પર ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી, માત્ર બે મત સારુ

કૃષ્ણાનો ક્રાગવ ઊડી ગયો. કૃષ્ણા તરત મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રી પાસે ગઈ. તેણે કહ્યું: "મને કુમાર–છાત્રાલયમાં રહેવાની છૂટ નહિ આપવામાં આવે તો હું વિદ્યાલય છોડી ચાલી જઈશ."

પ્રધાન ગૃહપતિ એ વખતે હાજર હતા. તેમણે કહ્યું: "તને છૂટ આપીએ પણ એક અપવાદ તરીકે, અમે કહીએ ત્યારે તારે પાછા કુમારી–છાત્રાલયમાં ચાલ્યા જવું પડશે. અમારાથી નિયમ ન બદલાય."

"નિયમ ન બદલાય તો હું કહું તેમ કરો. મને એક અઠવાડિયા માટે અથવા મહિના માટે કુમાર–છાત્રાલયમાં રહેવાની છૂટ આપો. એટલા સમયમાં તમારું બીકણપણ ખોટું સાબિત થઈ જાય તો કાયમની છૂટ આપજો." કૃષ્ણા થોડા વખતમાં બધા સાથે ખૂબ છૂટથી વાત કરતી થઈ ગઈ હતી. કૃષ્ણાનું કહેવું સાંભળી મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રીએ હર્ષમાં આવી જઈ ઉતાવળો અભિપ્રાય આપ્યો: "તું એક માસ નહિ પણ એક વરસ ત્યાં રહે. પછી અમે બન્ને છાત્રાલય એક કરી દઈશું."

"ઠીક ત્યારે, આજે આવી જાઉં છું"

'ખુશીથી." પ્રધાન ગૃહપતિએ સંમતિ આપી. કૃષ્ણાને આવતી જોઈ બે–ચાર જણ બોલી ઊઠ્યા: "કેમ મદ્રાસી જુવાન! ક્યાં ચાલ્યાં?"

"તમારા છાત્રાલયમાં."

"હોય નહિ, ગૃહપતિએ હા પાડી?"

"એ શું ના પાડતા'તા. છાત્રાલય છાત્રોનું છે, ગૃહપતિનું નહિ."

"શાબાશ! તું પણ જબરી છે."

કૃષ્ણા ભોજનાલયમાં ગઈ તો ત્યાં પણ એ જ ચર્ચા ચાલતી હતી. કૃષ્ણાને ભોજનના નિયમો સામે સખ્ત વાંધો હતો. અમુક ચીજ ત્રણ વાર જ પીરસાય અને અમુક સાડાત્રણ વાર એ એને પસંદ નહોતું. ઘી દૂધ જોઇએ તેટલાં મળતાં એ કૃષ્ણાને ગમતું. પીરસનારને કઈ રીતે સગવડ પડે તેનો વિચાર કૃષ્ણા કદી ન કરે, એને તો નિયમ ન જોઇએ; બસ, કોઈ પણ બાબતમાં નિયમ ન જોઇએ !

જિતેંદ્ર ભોજનાલયની સામાન્ય વ્યવસ્થા રાખતો. કૃષ્ણાની તકરારોથી એ કંટાળતો નહિ. એ બંડખોર કજિયામાં એને મજા આવતી.

"જિતુભાઈ, સાડાદસમાં એક મિનિટ બાકી" માત્ર જિતેંદ્રનું ધ્યાન ખેંચવા ખાતર કૃષ્ણા બોલી.

"કેમ કૃષ્ણા, તું અમારા છાત્રાલયમાં આવી એમ સાંભળ્યું છે."

"કેમ નહિ આવું ?"

"ત્યારે કાલે સ્વયંપાકમાં અમારી મંડળીમાં રહેજે."

"જરૂર રહીશ, પણ હું રાંધીશ નહિ; ચીજ વસ્તુ આપીશ."

"ના, આ તો હું પહેલેથી કહી રાખું છું."

ત્યાં તો બે ડંકા પડયા અને પીરસવાનું શરૂ થયું. રાત્રે કુમાર–છાત્રાલયમાં કૃષ્ણાની આસપાસ નાનકડી સભા ભરાઈ. કૃષ્ણા બિછાનાનું આસન બનાવી ઉપર બેઠી હતી, પોતે કેવી રીતે લડાઈ કરીને અહીં આવી તેનું વર્ણન કરતી હતી અને કેટલાક કુમારોએ એવી જ રીતે બંડ કરીને કુમારી–છાત્રાલયમાં રહેવાની છૂટ મેળવવી જોઇએ એવું ભાષણ આપતી હતી.

'જીવનમાં નિયમને સ્થાન ન હોવું જોઈએ' એ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરતી હતી. સભા ચાલે છે એવામાં જિતેંદ્ર ફરતો ફરતો નીકળ્યો.

"જિતુભાઈ, આવો આવો, અહીં બેસો." કહી કૃષ્ણા પોતે ચીંટાની નીચે બેઠી.

"ના, ના, તમારી સભા ચલાવો."

"પ્રમુખ વિના સભા કેમ ચાલે? તમે આજની સભાના પ્રમુખ."

"અને તું?"

"હું મુખ્ય વક્તા." હાજરજવાબી કૃષ્ણાએ ઉત્તર દીધો.

જિતેંદ્ર બેઠો. છાત્રાલયોમાં ગૃહપતિઓ તો માત્ર સલાહ આપવા પૂરતા હતા. બાકી બધી વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેળે જ કરી લેતા. પ્રધાન ગૃહપતિનું બધું કામ જિતેંદ્ર કરતો. જિતેંદ્ર પ્રત્યે સૌને ખૂબ માન હતું.

કૃષ્ણાએ વ્યાખ્યાન આગળ ચલાવ્યું:

"જુઓ, અહીંનો જ દાખલો લો. તમે બધાએ પધારીઓનાં ઓઢણાં એક તરફ રાખ્યાં છે એવુ શા માટે? કેટલાક ઓઢણાં અવળાં રાખવાં જોઈએ!"

"અવળાં કરવાથી ચાલનારના પગની ધૂળ ઊડે" એક જણ વચ્ચે બોલ્યો.

"ધૂળ ઊડે તો આંખો બંધ કરી જઈએ, માથે ઓઢી જઈએ; પણ એટલા ખાતર કાંઈ મેંઢાંની માફક એક દરે તેમ સૌ ન જ કરીએ."

"તો તમે મદ્રાસી છોકરાનો પોશાક કેમ પહેર્યો છે? યુરોપીય પહેરવો જોઇએ." ચિંધુમલ ઉવાચ.

"કાલથી કોટ-પાટલૂન ચઢાવીશ, પછી છે કાંઇ?"

"તમે પગેથી કેમ ચાલો છો? ઊંધે માથે ચાલવું જોઇએ!"

"ના, કુદરતની વિરુદ્ધ ન ચલાય, આપણે તો સમાજમાં નિયમ ન જોઇએ."

મોડી રાત સુધી ગમ્મત કરી સૌ બિછાનાવશ થયાં.

૧૯

લશ્કરી તાલીમ

એક વરસમાં બને તેટલું શીખી લેવાનો ઉમારીનો નિશ્ચય હતો. બાના જુમ્મા એને અરબ્બી સાહિત્ય અને રાજકારણનો અભ્યાસ કરાવવા લાગ્યા. મહાવિદ્યાલયના પ્રથમ વર્ષમાં અરબ્બીની શરૂઆત થતી હોવાથી ઉમારીને દાખલ થવામાં જરા પણ અડચણ ન પડી. ઉમારીની દેશપ્રીતિ અને એકાગ્રતા જોઈ બાના જુમ્મા ખુશ થયા હતા. ઉમારી પર એમના ચારે હાથ હતા. ઉમારીના શિક્ષણ માટે નાનાભાઈ કરતાં વિશેષ જહેમત એ ઉઠાવતા. ઉમારી પણ અભ્યાસમાં મશગૂલ થઈ ગયો. મયદાની રમતો સિવાયની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ તરફ એનું ધ્યાન નથી. પોતાના ધ્યેયને મદદરૂપ એટલી ભાષા અને એટલું રાજકીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા એણે તનતોડ મહેનત આદરી.

પ્રાતઃકાળમાં ચાર વાગે ઊઠીને ઉમારી અભ્યાસ શરૂ કરતો. ભોજન સિવાયનો બધો વખત અભ્યાસમાં ગાળતો. બીજા કામમાં એનું દિલ ચોંટતું નથી. જે અભ્યાસથી માતૃભૂમિનો સત્વર ઉદ્ધાર થાય એ જ એને પ્રિય છે. એવા અભ્યાસ પાછળ એ દીવાનો થયો હતો. બધા વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સવપ્રસંગે નાટ્યપ્રયોગો કરે, જલસા ઉડાવે, મિષ્ટાન્નો આરોગે; પણ ઉમારીનું દિલ એમાં રાચતું નથી,

ઊલટું બાના જુમ્મા અને આફ્રિકન યુવક-યુવતીઓને આવા રંગરાગમાં પડેલાં જોઈ એની આંતરડી કકળે છે, પણ એમાં એનો ઉપાય નથી.

જેમ જેમ ઉમારી દુનિયાના સ્વાતંત્ર્યના શહીદોની કથાઓ વાંચતો ગયો, જેમ જેમ જગતના સ્વાધીન દેશોના સ્વાતંત્ર્યગ્રામોની યશગાથાઓ જાણતો ગયો, તેમ તેમ આઝાદી માટેની એની તમન્ના વધતી ગઈ. એને ઊડીને આફ્રિકા પહોંચવાનું મન થયું, પણ લાચારઃ એક વરસ સુધી પોતે વિદ્યાપીઠના દરવાજા બહાર પગ મૂકી શકે તેમ નથી; વિદ્યાપીઠના દરવાજેથી નાસી જવું સહેલ હતું. શહેરમાં ફરવા નીકળ્યો હોય ત્યારે ભાગી જાય તો કોઈ બાંય પકડે તેમ નહોતું, પરંતુ ઉમારીથી એવો વિશ્વાસઘાત કેમ થાય? એથી બહેતર છે કે દેશ છ માસ મોડો સ્વતંત્ર થાય એક વરસમાં ઉમારી અરબી સાહિત્ય બરાબર ઉકેલતો થઈ ગયો. અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન વગેરે દેશોની સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને સામાજિક રિવાજો એણે જાણી લીધાં. જગતના રાજકારણનો આછો ખ્યાલ પણ એણે મેળવી લીધો.

જવા આડા આઠ દિવસ રહ્યા ત્યારે ઉમારીને એક નવીન વિચાર સ્ફૂર્યો. એના મનમાં થયું કે 'મારા દેશભાઈઓ હથિયાર રાખે છે. એમનામાં શૌર્યાતન ભર્યું છે. માત્ર વ્યવસ્થા અને તાલીમ નથી, એટલું આવી જાય એટલે બેડો પાર.'

એ તરત બાના જુમ્મા પાસે પહોંચ્યો.

"'બાના, મારો વિચાર અહીંથી છૂટા થઈને લશ્કરી તાલીમ લેવા જવાનો છે." નવો વિચાર આવતાં ઉમારી પહેલો બાના જુમ્માને કહેતો એટલે જુમ્મા સાહેબને નવાઈ ન લાગી.

તેમણે કહ્યું "હું ગોઠવણ કરી દઈશ"

"સાથોસાથ લશ્કરી છાવણીઓ જોઈ લેવી છે, બની શકે તો અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન, અરબસ્તાન વગેરે દેશો જોઈને પછી ત્યાંથી દેશ જવાની ઈચ્છા છે"

"એ બધા માટે મારે મહામાત્રને મળવું પડશે, એકાદ બે દિવસમાં હું તપાસ કરીને જવાબ આપીશ ખુદાની મરજી તો બધી સગવડ થઈ જશે."

'મારે જવું એ નક્કી છે આપ રજા મેળવી આપો, સગવડ કરાવી આપો એટલી જ વાર છે'

"એ તો સમજી ગયો બનતા સુધી છાવણીઓમાં રહી તાલીમ લેવાની અને અફઘાનિસ્તાન ઉપર થઈને દેશ પહોંચવાના ભાડા વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ જશે. તું એ બાબતમાં બેફિકર રહેજે'

"બસ આના' ઉમારીએ હર્ષને દબાવ્યો, છતાં ઉર્મિ બહાર નીકળી પડી

*

"કૃષ્ણા, તેં સાંભળ્યું કે?" સિંધુમને છાત્રાલયમાં દાખલ થતાં કહ્યું

'શું?"

"વિદ્યાપીઠ તરફથી ઉમારી લશ્કરી તાલીમ લેવા અને એશિયાની સફર કરવા જાય છે'

"લશ્કરી તાલીમ માટે કુમારોને જ મોકલે છે કે કુમારીઓ પણ જાય છે?"

" નિયમની ખબર નથી, પણ હજી સુધી, અમારા આવ્યા પછી કોઈ કુમારી ગઈ નથી !" કૃષ્ણાને પાનો ચડાવા સિંધુમને સામેલું રોડવ્યું.

" કોઈ કુમારી ગઈ નથી ! કેમ ન જાય ? શું પુરુષને લડતાં આવડે છે અને સ્ત્રીઓને નથી આવડતું ! હું હમણાં જ પ્રધાન ગૃહપતિને વાત કરું છું." કૃષ્ણાં ગૃહપતિ પાસે ગઈ જતાંવેંત કહ્યુ: "મારે લશ્કરી તાલીમ લેવા જવુ છે, બંદોબસ્ત કરી આપો. સાથોસાથ એશિયાની સફરે જવાનો પણ મારો વિચાર છે." કૃષ્ણાએ બધી વાત એકસામટી રજૂ કરી દીધી.

"કેમ, કાંઈ એકદમ તરંગ ઊપડયો છે ?"

"ના, તરંગ નથી. આ ઉમારી જાય છે તો મને પણ મોકલો."

"ઉમારી જાય છે એમ કોણે કહ્યુ ?"

"હું કહું છું."

"ઠીક, હું પૂછી જોઈશ."

"હા, પૂછી જુઓ, પણ હું જવાની છુ એ નક્કી" એટલું કહી કૃષ્ણા ચાલી ગઈ

પ્રધાન ગૃહપતિએ બાના જુમ્માને કૃષ્ણા માટે બંદોબસ્ત કરવા સાથોસાથ લખી નાખવા કહ્યુ. લખનૌ અને સરહદની છાવણીમાં ૭ ૭ માસ તાલીમ લેવાની ગોઠવણ થઈ ગઈ. એશિયાની મુસાફરી માટે પૈસા અને ભલામણપત્રોની વ્યવસ્થા કરી નાખી.

પ્રધાન ગૃહપતિએ ઉમારી અને કૃષ્ણાને બોલાવ્યાં અને કહ્યુ "જુઓ, તમારા બન્ને માટે વ્યવસ્થા થઇ ગઈ છે."

"તમે પણ આવો છો કે?" ઉમારીએ આશ્ચર્યથી કૃષ્ણાને પૂછ્યું.

"હા જી."

"બહુ સારું થયું. એથી બે ભલાં."

"તમારે કાલે સવારે બધી જણસભાવ લઈ સીધા લખનૌ જવાનું છે. ત્યાં છ માસ રહી સરહદની છાવણીમાં જવાનું, ત્યાં કેટલો વખત રહેવું, કઇ છાવણીમાં રહેવું વગેરે પાછળથી જણાવીશ."

રાત આખી ઉમારી અને કૃષ્ણાએ સફરની તૈયારી કરી.

+

૨૦

લશ્કરી છાવણીઓ

જાણે જગતથી કોઈ નિરાળી જ ભૂમિ હોય, સોલ્જરો જાણે પરલોકવાસ સેવતા હોય, એવું મૃત્યુલોકથી અસ્પૃષ્ટ વાતાવરણ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં લશ્કરી છાવણીઓનું હતું. પરંતુ અંગ્રેજના રાજ સાથે એ વાતાવરણ પણ ગયું. લશ્કરી સૈનિક ભાડૂતી સોલ્જર મટી રાષ્ટ્રસેવક બન્યો, દેશનો રક્ષક બન્યો. હિંદમાં બનતા નિત્ય નવા બનાવોથી એ વાકેફગાર રહેતો. પોતાની ઉપયોગિતાનો એને ખરો ખ્યાલ હતો. છાવણીમા રાખેલા પુસ્તકાલયની મદદથી એ જગતની છાવણીઓના પરિચયમાં રહી શકતો. નવામાં નવા શસ્ત્રનો ઉપયોગ તે જાણતો હતો અને પ્યારી માતૃભૂમિની સત્ત્વરક્ષા માટે માથું આપવાની તે પોતાની ફરજ સમજતો હતો. મીરતની છાવણીને લખનૌમાં નવા સ્વરૂપમાં લાવવામાં આવી હતી. શીખ, ગુરખા અને અફઘાન લડવૈયાથી ભરેલી આ છાવણી તે વખતે અજોડ ગણાતી. છાવણીનો સરદાર ભવાનસિંહ રાષ્ટ્રભાવનાથી રંગાયેલો કુશળ લડવૈયો હતો.

ભવાનસિંહે કાર્યાલયમાં પગ મૂકતાં જ સૂબેદારને કહ્યું: “ગોવિંદરાવ, નવા દિલ્હીથી વિદ્યાપીઠના મહામાત્રનો તાર છે કે

એ વિદ્યાર્થીઓ ૭ માસ માટે તાલીમ લેવા આવે છે, તેમને માટે વ્યવસ્થા તમે કરી નાખજો"

"જેવો હુકમ તેઓ અત્યારની ગાડીમાં ઊતરવાનાં છે?"

"હમણા જ આવી પહોચવાં જોઇએ "

સરદારનું વેણ પૂરૂ થાય તે પહેલા બે જુવાન સલામ ભરીને ઊભા રહ્યા

"હું ધારુ છુ તમે નવા દિલ્હીથી આવો છો!"

"જી, હા"

'હમણાં હું ગોવિંદરાવને એ જ વાત કરતો હતો તમારા મહામાત્રનો તાર અને કાગળ બન્ને મળ્યા છે, તમારે માટે રહેવાની, જમવાની, શીખવાની બધી સગવડ થઈ ગઈ છે ગોવિંદરાવ! ભાઇ ઉમારીને તથા કૃષ્ણાબહેનને ઉતારો બતાવી આવો જમવાનુ સૌની સાથે ભોજનાલયમા ગખ્યુ છે, ફાવશે ને?'

"ઘણી જ ખુશીથી'

"ઠીક ત્યારે, બપોરે ફરી મળશુ'

ઉમારી અને કૃષ્ણાને લઈ ગોવિંદ ચાલ્યો એક સગવડ ભરેલો ઓરડો તૈયાર રાખ્યો હતો ચાર જણાની જગ્યા હતી. હમણાં વિદ્યાર્થીઓની ભરતી નહિ હોવાથી ઓરડો ખાલી હતો ગોવિંદરાવે ઓરડો ઉઘાડી કહ્યુ કહો ઉમારીભાઈ, તમને આમાં ફાવશે કે?"

"ઘણી જ ખુશીથી'

ઉમારી અને કૃષ્ણા નાહી ધોઈને હળવાં થયાં. ગોવિંદરાવ સાથે છાવણી જોવા નીકળ્યાં. ગોવિંદરાવ ચીવટથી બતાવતો હતો. છાવણીનાં મકાનોનો પહેરો ભરતી હોય તેવી રીતે હારબંધ ઊભેલી સિપાહી-લોકોની કોટડીઓ, સુંદર બગીચો, મજાનું આરોગ્યગૃહ એક પછી એક જોતાં ગયાં. એમાં કૃષ્ણાને સૌથી આશ્ચર્યભર્યું પ્રાર્થનાસ્થાન લાગ્યું. એ કહે: "આ તો નવાઈ કહેવાય! ઉમારીમાઈ, ક્યાં લડાઈ અને ક્યાં ઈશ્વર! બન્ને વચ્ચે બારમો ચંદ્રમા!"

"એમ હોય? દેશને માટે લડનારા દેશકાજે માથું આપે છે અને એ માટે પરવરદિગાર પાસે તાકાત માગે છે." ઉમારીએ જવાબ દીધો.

"હથિયાર ક્યાં રાખતા હશે?" કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

"સામેના કોઠારમાં," ઊંચા અને પ્રચંડ બુરજ સામે આંગળી ચીંધી ગોવિંદરાવે કહ્યું.

"ચાલો જોઈ આવીએ."

"એને માટે સરદાર સાહેબની પરવાનગી જોઈએ. હજી તમે રહેવાનાં છો. કોઈ દિવસ લઈ જઈશ."

ફરીને આવ્યાં ત્યારે જમવાનો વખત થયો હતો. ઘણા સૈનિકો ભોજનાલયમાં જમતા હતા. જમવાની વ્યવસ્થા છાત્રાલયને આંટી મારે તેવી હતી. લશ્કરી શિસ્ત, કડક છતાં છૂટવાળી હતી.

બપોર આખો આરામ કર્યો, આજનો દિવસ છુટ્ટીનો હતો. સાંજે વાળુપાણી કરી બન્ને ફરવા નીકળ્યાં. સૈનિકો બધા પોતપોતાનાં મકાન આગળ આંગણામાં મોજ કરતા હતા. કોઈ આરામખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા વાંચતા હતા, કોઈ ખાટલો ઢાળી

આડે પડખે થયા હતા, કોઇ રેંટિયો ચલાવતા તો વળી કોઇ તકલી કાંતતા, કોઈ પોતાનાં નાનાં બાળકોને વાર્તા કહેતા હતા. ગંગાસિંહ અને બિજકુંવર ખાટલો ઢાળી બેઠાં હતાં. ઉમારીને આવતો જોઇ ગંગાસિંહ ઊઠયોઃ "આવો, પધારો" કહી ખાટલો આગળ લાવ્યો. બધાં બેઠાં એટલે કૃષ્ણાએ પૂછ્યુંઃ "તમે કેટલાં વરસથી છાવણીમાં છો ?"

"પંદર વરસ થયાં." ગંગાસિંહે કહ્યું.

"આપનો અભ્યાસ ?"

"હું કાશી મહાવિદ્યાલયમાં દ્વિતીય વર્ષમાં હતો."

"પગાર કેટલો મળે છે ?" ઉમારીએ પૂછ્યું.

"મારે કાંઇ સંતાન નથી, ઘરડાં માબાપ નથી, એટલે હું પંદર રૂપિયા લઉં છું."

"આપના પત્ની છે ને !" કૃષ્ણાએ સવાલ કર્યો.

"એ આઠ કલાક કાર્યાલયમાં જાય છે. એને પણ પંદર રૂપિયા મળે છે."

"કાર્યાલયમાં શું કામ કરે છે ?"

"સેનાપતિના મદદનીશ મંત્રી તરીકે કામ કરે છે."

"લડાઈ ન હોય ત્યારે તમને મજા પડે કે લડાઇમાં ?" કૃષ્ણાએ નવો પ્રશ્ન કાઢયો.

"ખરી મજા તો લડાઈમાં જ પડે. પરંતુ રોજ લડાઈ થોડી જ થાય છે ? રોજ લડાઇ થાય તો દુનિયા કેમ ચાલે !"

"બિજકુંવરબહેન, તમને લડવું ગમે કે નહિ !"

"હા ભાઈ, લડવું કેમ ન ગમે ? હું નાનપણમાં તલવાર-પટ્ટા શીખી હતી. મારા બાપુ સૂબેદાર હતા. પણ સ્ત્રીઓની છાવણીમાં તમારા મરદ લોકો જેટલી—"

"હું મરદ નથી, તમારા જેવી જ ઓરત છું."

"શું કહો છો !" સિજકુંવર અને ગંગાસિંહ બન્ને આશ્ચર્યથી બોલી ઊઠ્યાં.

"એમાં તમને નવાઈ શેની લાગી ?"

"નવાઈ તો કાંઈ નહિ. આજકાલ શહેરની છોકરીઓ મરદનો પોશાક પહેરે છે, એટલે તમને ઓળખ્યાં નહિ." ગંગાસિંહે નવાઈનું કારણ બતાવ્યું.

"તમે અહીં રહીને શા માટે ભણો છો ?" બહેનોની છાવણી મીરતમાં છે ત્યાં જાઓ ને ?" સિજકુંવરે કહ્યું.

"મારે પુરુષોની સાથે જ રહીને શીખવું છે. સ્ત્રી-પુરુષ જેવા ભેદ શા !"

સિજકુંવર જોઈ રહી. થોડી વારે કાંઇ સાંભર્યું હોય તેમ તે બોલીઃ "તમે છાવણીમાં શીખો ને ત્યાં સુધી અમારે ઘેર રહેજો."

"ના ના, મને ત્યાં શી હરકત છે !"

"હરકત તો કંઈ નહિ, પણ......"

"પણ શું ? તમે લોકો બહુ ટૂંકા મનનાં છો. સરદાર ભવાનસિંહે મને આ બાબતમાં એક શબ્દ સરખો કહ્યો નથી. એનું નામ લડવૈયો."

ઉતારે જઈ કૃષ્ણા અને ઉમારી સૂઈ રહ્યાં. બીજે દિવસે સવારથી એમની તાલીમ શરૂ થવાની હતી.

સવારમાં ચાર વાગે ઉમારી જાગી ગયો. કૃષ્ણાને ઉઠવું જરા આકરું લાગ્યું. સાડાચારે વહેલું રણશિંગું ફૂંકાયું. બહાર આવીને જુએ તો એકેએક સૈનિક જાગી ગયો છે. દાતણપાણી નાહવાધોવાનું ઝપાટાબંધ આટોપી લીધું. લશ્કરી પોશાક ચડાવ્યો. બૂટ-બટન સાફ ચકચકિત, હથિયાર ચોખ્ખાં ચળકતાં બનાવ્યાં. બીજું ક્વાયતનું બ્યૂગલ વાગ્યું અને સૌ મેદાન ઉપર હાજર થયાં. સાડાઆઠ સુધી કવાયત ચાલી. કૃષ્ણા થાકીને લોથપોથ થઇ ગઇ. ઉમારી પણ ઠીક ઠીક થાક્યો. નવથી દસની વચ્ચે ભોજન અને આરામ બધું પતાવી લેવાનું. દસથી ત્રણ વાગ્યા સુધી પુસ્તક મારફત અભ્યાસ. સાંજે ચારથી ૭ ફરી ક્વાયત. પછી રમતગમત, વાળુપાણી, રાતે હાજરી, બરાબર દસ વાગે પથારીમાં. બન્નેને આ કડક નિયમિતતામાં મજા પડી. અઠવાડિયે એક વાર રજા મળતી. એ દિવસે જલસા અને ઉત્સવ થાય. પંદર દિવસે એક વાર પથારીઓ, હથિયાર વગેરેની તપાસ થાય. હારબંધ ચોગાનમાં છાવણી આખી ખડી થઈ જાય. પોતાની પથારી અને હથિયાર ગોઠવી, પોશાક પૂરો પહેરી સૈનિકો ઊભા રહી જાય. સરદાર સાહેબ પોતે આવીને નિરીક્ષણ કરી જાય, એ વખતનો દેખાવ જોવાલાયક થતો.

ઉમારીને મન આ અનુભવ અણમોલ હતો. પોતાના દેશની મુક્તિ માટે આ શિક્ષણ વધારેમાં વધારે ઉપયોગી થશે એની એને ખાતરી હતી. ૭ માસમાં બન્નેએ લશ્કરી કૂચ, ઘોડેસ્વારી, તલવારપટ્ટા, ભાલાં, બંદૂક અને તોપના ઉપયોગ જાણી લીધા.

સરદાર ભવાનીસિંહે પ્રેમભરી વિદાય આપતાં કહ્યું: "લશ્કરમાં દાખલ થવાનો વિચાર થાય તો અહીં જ આવજો."

"જરૂર."

૨૧

લશ્કરી છાવણીઓ (ચાલુ)

ઉમારી અને કૃષ્ણા પેશાવરથી મોટરમા બેસી સરહદી છાવણીમા પહોચ્યા. સૂબેદાર હરિસિંહ તેમની રાહ જોતો ઊભો હતો સૂબેદારે ઉમારીને હાથ મિલાવી બહાર લીધો અને કહ્યુ: "આ અમારી સરહદની છાવણી તમને ખબર પડશે કે લખનૌમા અને અહિયા શો ફરક છે. કૃષ્ણાબહેન, તમે કોઈ પણ પઠાણ જુવાન જેવા દેખાઓ છો. ચાલો આવો." હરિસિંહ આગળ ચાલ્યો

આ છાવણીમા આવી જતના વિદ્યાર્થીઓ ભાગ્યે જ આવતા એમને માટે ખાસ સગવડ કરવી પડતી ટેકરી ઉપરના નાનકડા મકાન નજીક આવ્યા એટલે સૂબેદાર ઊભો રહ્યો. "જુઓ ઉમારી ભાઈ, આ તમારો ઉતારો. આ ટેકરી પરથી આખી છાવણી જોઈ શકાય છે હુ પહેલા અહી રહેતો. મહામાત્રજી લખે છે કે તમારે છએક માસ અહી રહેવું છે, ઘોડેસવારી તાલીમ લેવી છે"

"જી હા પરંતુ લખનૌની છાવણીથી વિશેષ શુ શીખવાનું છે તે આપને જોવાનુ રહેશે. ત્યા અમે લશ્કરી કૂચ, ઘોડેસ્વારી, ભાલા, બદૂક, તોપનો ઉપયોગ વગેરે જાણી લીધું છે." ઉમારીએ કહ્યુ

"અહીં તમને ઘણું વધારે જાણવાનું મળશે." પોતાની લાંબી મૂછને વળ દેતાં હરિસિંહ બોલ્યો. "દુશ્મનને પહાડી પરથી કેમ જેર કરી શકાય; પહાડીઓમાં એકબીજાને સંકેતસ્થળે કેમ બોલાવી શકાય; હવાઈ વિમાન સામે કઈ રીતે ટક્કર ઝીલી શકાય વગેરે વગેરે તમને ઘણું જાણવાનું મળશે. કેટલુંક હું બતાવીશ, કેટલુંક સરદાર સાહેબ જાતે શીખવશે."

"બહુ મજા આવશે." કૃષ્ણાનો હર્ષ માતો નહોતો.

"તમને એક ગુરખા નાયક સોંપું છું. તે તમારી બધી ખિદમત કરશે. તમને છાવણી વગેરે બતાવશે. છ માસ તો આંખ મીંચીને ઉઘાડશો ત્યાં ચાલ્યા જશે. ચાલો ત્યારે. બલભદ્ર! મહેમાનો માટે નાહવા ધોવાની વ્યવસ્થા કરી. આપ ભોજન માટે કેમ કરશો?"

"અમે હાથે પકાવી લેશું." કૃષ્ણાએ કહ્યું.

"ના ના, રસોઇયો આપીશ."

"ના જી, અમને હાથે પકવવામાં મજા આવશે." કૃષ્ણાએ આગ્રહ કર્યો.

"ઠીક, તો તમારી મરજી." લશ્કરી ઢબે સલામ ભરી હરિસિંહ ચાલ્યો ગયો.

ટેકરી પરથી કૃષ્ણાએ પાછું વાળી જોયું તો એ ત્યાં જ થંભી ગઈ. પાંચ હજાર ફૂટ ઊંચી આ પહાડી અભેદ કિલ્લાની ગરજ સારે તેવી હતી. ફરતો ડુંગરાળ મુલક: ઊંચી સફેદ ડુંગરહાર પૂનમના મહાસાગરનો ખ્યાલ આપતી હતી. પગ નીચે છાવણીઓનાં મકાન હતાં. સામી ટેકરી પર શસ્ત્રાગાર હતું. જોનારે દુશ્મનની છાતી ફાટી જાય એવું છાવણીનું સ્થાન હતું. કૃષ્ણા થોડી વારે

બોલી: " ઉમારીબાઇ, આવો મજબૂત જેનો દરવાજો છે, તેવો હિંદુસ્તાન હજાર વરસ પરાધીન કેમ રહ્યો હશે ?"

"અમારો આફ્રિકો છે તેમ !"

" તમારો દેશ આવો જ છે ?"

"આથી વધારે પહાડીવાળો. માણસો આથી વધારે કદાવર શરીરવાળાં, છતાં ગુલામ." ઉમારીએ નિસાસો મૂક્યો.

"તમને ખબર છે ઉમારીબાઇ, આ રસ્તેથી સિકંદર બાદશાહ ચડી આવ્યો હતો, આ જ રસ્તેથી તૈમૂરલંગ હિંદ લૂંટવા આવેલો, અને એ જ આ માર્ગ છે જ્યાંથી મુગલવીર બાબર મુઠ્ઠીભર મોગલો સાથે હિંદ આવ્યો અને દિલ્હીનું તખ્ત હાથ કર્યું ! આ બધું યાદ આવે છે ત્યારે એમ થાય છે કે તે દિવસે હું હોત તો પરદેશીને પગ મૂકવા ન દેત."

કૃષ્ણા બોલ્યે જાય છે, પણ ઉમારી વિચારમગ્ન છે. એને જ્યારે દેશ યાદ આવે છે ત્યારે એ ઊંડો ઊતરી જાય છે. બીજાનું બોલવું એને કાને પડતું નથી. ઘણી વારે તે જાગ્યો.

" કૃષ્ણાબહેન, મારો દેશ સ્વતંત્ર થશે."

"કેમ જાણ્યું ?"

"બસ, મને લાગે છે. અને તે મારે હાથે જ થશે. હું ઈરાન અફગાનસ્તાન થઇ સીધો દેશ પહોંચવા માગું છું."

વાત ચાલે છે ત્યાં બ્યગલ આવ્યો. રસોઇનો સામાન તૈયાર કરી નાહવા ધોવાની સગવડ કરી દીધી.

ઉમારી વિદ્યાપીઠમાં હિંદી રસોઈ શીખ્યો હતો. કૃષ્ણા થોડું ઘણું જાણતી બન્નેએ સાથે મળી રાંધી ખાધું. બપોરે બન્ને જણ સરદાર પાસે ગયા.

સરદાર વિજયસિંહ ગુરખો હતો. હિમાલયની ગોદમાં ઊછરેલો વિજયસિંહ જવાંમર્દ હતો. પ્રજાસત્તાકના મંત્રીઓની અહિંસક વાતો એને બિલકુલ પસંદ નહોતી. એની મુરાદ તો સમસ્ત એશિયાખંડ ઉપર હિંદુસ્તાનનો વાવટો ફરકાવવાની હતી. એણે નાનપણથી જ એવાં સ્વપ્ન સેવ્યાં હતાં. માબાપ વગરનો વિજય સરહદનો સરદાર કેમ થયો એ કથા લાંબી છે. વિજયસિંહની બહાદુરી અને લશ્કરી ખવાસ ઉપર અહિંસક મંત્રીઓ પણ આફરીન હતા.

ઉમારી અને કૃષ્ણા આવ્યાં ત્યારે વિજયસિંહ ઘાટનો નકશો જોતો હતો. બન્ને સલામ કરી ઊભાં રહ્યાં. વિજયસિંહે કહ્યું, "તમે કેટલીક તાલીમ લખનૌમાં મેળવી છે. હું તમને કૂચ વગેરે શીખવવાનો નથી, ઘાટમાં રખડાવવાનો છું. આજે જ એક ટુકડી પહાડીઓમાં જાય છે. લૂટારાઓની એક ટોળી ગામ ભાંગી નાસતી ફરે છે. તેને પકડવા જાય છે."

"આપણે સાથે જઈશું ઉમારીભાઈ" કૃષ્ણા વચ્ચે બોલી ઊઠી.

"સરદાર સાહેબ કહે તે સાંભળો." ઉમારીએ ગંભીરતાથી કહ્યું.

"તમને સાથે મોકલવાનો મારો વિચાર છે, એટલે તો તમને વાત કરું છું. લખનૌમાં શીખ્યાં તેનો અહીં ઉપયોગ કરો." વિજયસિંહે રજા આપી.

ખભે બંદૂકો મૂકી બન્ને જણ ટુકડી સાથે ઊપડી ગયાં. પહાડીઓ ખૂંદીને મોડી રાતે પાછાં ફર્યાં, લૂટારા હાથ ન લાગ્યા.

પણ ધારોમાં દોડવાની, સંતાઈ જવાની, સાંકેતિક ભાષા બોલવાની તાલીમ મળી. આમ ૭ માસમાં બન્નેએ પહાડી યુદ્ધનું શાસ્ત્ર જાણી લીધું. વિજયસિંહ પોતે પુસ્તક મારફત અને પ્રત્યક્ષ શીખવતો. ૭ માસ પૂરા થયા એટલે ઉમારીએ રજા માગી. વિજયસિંહે એની પીઠ થાબડતાં કહ્યું: "તારા જેવા જુવાન આફ્રિકાનું સ્વાતંત્ર્ય જરૂર મેળવશે."

ઉમારીએ ઉપકારથી માથું નમાવ્યું.

સરદારે કૃષ્ણાને વિદાય આપતાં કહ્યું: "તારા જેવી બહાદુર છોકરી મેં જોઈ નથી. તું કોઈ વાર નેપાળ આવજે, ત્યાંની છોકરીઓમાં શરાતન છે, પણ બહાર પડીને કામ કરવાની હિંમત નથી."

પેશાવર થઈ બન્ને જણ કાબુલ જવા ઊપડી ગયાં.

*

૨૨

ઇસ્લામી એશિયાની સફરે

શાહે-હિંદોસ્તાં થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી સાત વાર હિંદ ચડી આવનાર શાહબુદ્દીન ઘોરીનું પાટનગર કાબુલ બુખારા અને સમરકંદનો મુગલાઈ વારસો ભોગવનાર કાબુલ: શેરદિલ અફઘાનોનું માદરેવતન કાબુલ; નામ લેતાં મોઢું ભરાઈ જાય એવું એ કાબુલ: પેશાવરથી ગાડી ઊપડતાં જ ઉમારીએ કાબુલની કલ્પના ઘડવા માંડી. અફઘાન અમીરનો રાજવૈભવ કેવો હશે, અફઘાન દરબારના કાયદા-કાનૂન કેવા હશે? શહેરના બાહ્ય દેખાવ ઉપર મોહીને કે ફરતા પહાડી પ્રદેશ ઉપર આફરીન થઈને ઉમારો કાબુલ નહોતો જતો. એને તો જોવું હતું કે ઇસ્લામના ઝંડાધારીઓના દેશમાં કોનું રાજ્ય ચાલે છે! એ પોતે ચુસ્ત મુસ્લિમ હતો. એક વાર કૃષ્ણાએ ઉમારીને પૂછ્યું હતું: “આ બધા નમાજ પઢે છે ત્યારે કેવા ભક્તિભીના થઈ જાય છે, તમને નમાજ નથી આવડતી?” સાંભળીને ઉમારીના શરીર પર પુલકાવલિ ઊપડી આવી. એણે જવાબ દીધો: “અમારા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે ગુલામની નમાજ ખુદા સ્વીકારતો નથી! જે દિવસે પૂર્વ આફ્રિકા આઝાદ કરીશ તે દિવસે નમાજ પઢીશ.” કૃષ્ણા ચૂપ થઈ ગઈ.

ઉમારીને કાબુલ, ઇરાન, અરબસ્તાન જઈ જોવું હતું કે

'ત્યાંના બહાદુર વતનીઓ સ્વાધીન છે કે પરાધીન? પરાધીન હોય તો શા કારણે? તેમનાં સામાજિક રીતરિવાજ કેવાં છે? જીરગા (મહાજન)નું જોર કેવું છે? એમનું લશ્કરી બળ કેવું અને કેટલું છે? ઇસ્લામી રાજપુરુષો યુરોપિયનોના હાથમાં રમનારા છે કે એમને પ્યાલાને પી જાય તેવા છે? એને જોવું હતું કે પોતાના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામાં આ ઇસ્લામી દેશો મદદગાર થશે કે કેમ? થશે તો કઈ રીતે અને કેટલા પૂરતા?' આવા આવા અનેક વિચારે ઉમારી કાબુલ તરફ ગાડીને પૈડે દોડ્યો જતો હતો.

ખયબરઘાટની ભવ્ય રમણીયતા જોવાનો એને અવકાશ નહોતો. આકાશે અડીને ઊભેલા પહાડ, વેરાન જંગલ કે કંદરા આદિદૃશ્યો હશું ઉમારીને આકર્ષતું નહોતું. એના મગજમાં તો જુદા જ વિચારો ઘૂમતા હતા. એ વિચારી રહ્યો હતો કે તૈમુર, શાહબુદ્દીન, નાદીરશાહ જેવા કેટલાયે ફોજી લૂંટારા અનેકવાર ભારતની લીલી વાડી વેરાન કરવા આવ્યા છતાં એ નંદનવન કેમ રહી? બાબર જેવાએ બાદશાહી હાથ કરી, હુમાયુ અને અકબર જેવા વારસને સોંપી, તો પણ મોગલ સામ્રાજ્ય શા કારણે જમીનદોસ્ત થયું? દોઢસો વરસ સુધી ધોળા ઉંદરની માફક ફૂંકી ફૂંકીને કરડવાવાળા ગોરા ઘૂસી ગયા હતા તો પણ હિંદ આજે સ્વાધીન છે અને પોતાનાં જ્ઞાન અને સંસ્કારિતાનો ઝરો જગતને બારણે વહાવી રહ્યું છે એનું કારણ શું હશે?

જવાબમાં ઉમારીની નજર સામે મહારાણા પ્રતાપસિંહ આવી ઊભા, જેની ટેકને છૂંદવા જતાં મોગલ સામ્રાજ્યની ટેક ધૂળમાં મળી; ઉમારીની નજર સામે શિવાજી તરવા લાગ્યા, જેના જાગ્રત થયેલા દેશાભિમાનને મિટાવવા જતાં મોગલસત્તાની રેવડી દાણાદાણ થઈ ગઈ; એને ગોવિંદસિંહ યાદ આવ્યા,

જેમણે પંજાબમાં નવચેતન રેડી ગુલામીનાં વાદળ હઠાવ્યાં; ઉમારીની નજરે નાનાસાહેબ અને લક્ષ્મીબાઈ, રાસબિહારી અને કનૈયાલાલ, દાદા અને ગોખલે, લોકમાન્ય અને લજપતરાય, શ્રદ્ધાનંદ અને અજમલખાન, દેશબંધુ અને મોતીલાલ, શુકદેવ અને ભગતસિંહ—એક પછી એક આવવા લાગ્યા. મહાત્મા ગાંધીની યાદે એનો સંશય ટળી ગયો. આવા પુરુષોએ ભારતની સંસ્કૃતિ અને તેજ ટકાવી રાખ્યાં. આવાં સપૂતોએ ભારતમાતાને દુશ્મનના પંજામાંથી છોડાવી. ' મારી માતૃભૂમિને હું ક્યારે છોડાવીશ ? " ઉમારી વિહ્વળ થઇ ગયો.

" આ સામેની પહાડી જેવી હોય તો ઉમારીભાઈ " કૃષ્ણાએ ઉમારીનો હાથ પકડી કહ્યું.

" હા, ઊંચી છે " બેધ્યાન ઉમારી બોલ્યો.

" અરે આ તરફ, ત્યાં ક્યાં જુઓ છો ? "

" હા, એ પણ ઊંચી છે ! "

" આપણે ઊંટ પર ગયાં હોત તો બહુ મજા પડત, નહિ ! "

" હા, પણ આપણે ફરવાનું થડું, એટલે ગાડીમાં આવ્યાં." પરાણે જવાબ દેતો હોય તેમ ઉમારી બોલ્યો. એનું દિલ તો સ્વાતંત્ર્યસાધના કરતું હતું.

કાબુલ સ્ટેશને શેરખાં હાજર હતો. પરરાષ્ટ્રમંત્રીએ શેરખાં ઉપર અગાઉથી પત્ર લખ્યો હતો. શેરખાં કાબુલની રાજસભાનો મંત્રી હતો. ગાડી આવી ત્યારે એ પૂર દમામમાં ઊભો હતો. ઉમારીને એણે તરત ઓળખી લીધો, કૃષ્ણાને પણ પિછાની લીધી. બન્ને મિજબાનને મોટરમાં બેસાડી પોતાને બંગલે હંકારી ગયો. શેરખાનો બંગલો નવી ઢબે બંધાયેલો હતો, જ્યાં,

દીવાનખાનામાં ગાલીચા બિછાવેલા હતા લાંબી રૂપેરી નળીવાળો હુક્કો વચ્ચોવચ્ચ પૂર દમામથી બેઠો હતો ઉમારીએ દીવાનખાનામાં દાખલ થતા જ કહ્યુ " અહીથી ઈંગ્લન્ડ જવાની જવાની ગાડી ક્યારે મળશે ? "

" ગાડી તો બડી ફજરમા મળશે, પરન્તુ આપ હમણાં થોડા રોજ રોકાશો ને ? "

" ના જી, મારે કાંયે રોપડુ જ જોઇએ આજે આપણે રાજસભાના મુખ્ય માણસોને મળી લઈએ, લશ્કરી છાવણી કોઈ નજીકમા હોય તો જોઇ આવીએ બસ, બીજુ કાઇ કામ નથી "

' ઠીક જવાની વાત પછી પધારો, ખાણુ તૈયાર છે " શેરખા હિંદી ખરાબર જાણતો હતો કૃષ્ણાને કહે' "અમારા બેગમે બુરખો કાઢી નાખ્યો છે, હવે તમારી માફક મરદનો પોશાક પહેરે એટલુ જ બાકી છે "

" ઓરતલોકોએ મરદનો પોશાક પહેરવો જ જોઇએ એવુ કાંઈ નથી, જેને જે ગમે તે પહેરે " કૃષ્ણાએ કહ્યુ

' એ વાત આપની સાચી "

" બેગમસાહેબ પોતે પીરસશે કે ? ' કૃષ્ણાએ સવાલ કર્યો

' તમારી મરજી હોય તો "

" મારી મરજી તો તેઓ આપણી સાથે બેસીને ખાણું લે એવી છે " કૃષ્ણાએ એક ડગલુ આગળ મૂકયુ

" એ તો હદ થઈ જાય ! " શેરખાએ હસીને કહ્યુ

" આપ આટલા બધા આગળ વધેલા છો તે હદ શેની થાય ? બોલાવો મારી પાસે બેગમસાહેબને " કૃષ્ણાએ આગ્રહ શરૂ કર્યો.

"હું કહી જોઉં, પણ માનશે નહિ"

"બોલાવો તો ખરા."

ધાર્યું ન કરે તે કૃષ્ણા નહિ બેગમસાહેબને સમજાવીને બેસાડ્યા. જમવાનું શરૂ કરતા ઉમારીએ પૂછ્યું "જૂની રૂઢિઓનુ અહીં કેવુક જોર છે?"

"ઘણું ઓછુ. બુરખો તો લગભગ નાશ પામ્યો છે. કેળવણીનો પ્રચાર બહોળા પ્રમાણમા થયો છે બચ્ચાની શાદી તો થઈ ન શકે'

"જમાતનુ જોર કેવુ?"

"ઉગ્ગા છે, પણ નામની ખાસ સત્તા નથી"

' ગજસભામા પગદેહીનો ભાગ ખરો?"

"ઉત્નાં વીશ વર્ષથી અમે બિલકુલ સ્વતત્ર છીએ"

જમ્યા પછી ઉમારીએ બે-ચાર મુખ્ય ગજકર્તાઓની મુલાકાત લીધી કૃષ્ણા પણ સાથે જ હતી સાંજે એક છાવણી જોઈ આવ્યાં ગતે અફઘાનિસ્તાનના ગજકારણ ઉપર ચર્ચા ચાલી કૃષ્ણા અને બેગમે તેમ છૂટથી રસપૂર્વક ભાગ લીધો સવારની ગાડીમા બન્ને ઇરાન જવા રવાના થયાં

ગાડી ઊપડી એટલે કૃષ્ણાએ કહ્યુ "ઉમારીભાઈ, અફઘાન લોકો ઘણા મોમદિલ છે'

"શાથી જાણ્યુ?"

"બેગમ એને વળાવવા અ વતાં રોઈ પડી એક દિવસમાં આટલું હેત કેમ બધાય? એને સરળ સ્વભાવ યાદ કરીને હું દિગ થઈ જાઉં છુ."

"અને શેખ પણ એવોજ પાકદિલ માણુસ, મેં આવા આદમી બહુ કમ જોયા છે," ઉમારીએ કહ્યું.

"તમને બીજી ખબર નહિ હોય" કૃષ્ણા હસતાં હસતાં બોલી.

"શેની ?"

"મને બેગમસાહેબ કહે કે તમે મરદનો પોશાક પહેરો છો તે તમારા ખાવિંદ ગુસ્સે થતા નથી !"

"પછી તમે શો જવાબ વાળ્યો ?"

"મે શાદી કરી નથી."

"ઠીક કહ્યું "

"વળી બેગમે બીજો સવાલ કર્યો "

"શું ?"

"તમે એકલા મરદ સાથે સફર કરો છો તે તમારા બાવા ખિજાતા નથી ?"

"તમે શું કહ્યુ !"

"મે કહ્યુ• "હું ઔરત અને મરદ બનેને સરખાં ગણું છું"

"ઠીક કહ્યુ " ઉમારી એક જાતનો દિલ વગર જવાબ આપ્યે જતો હતો, પરતુ કૃષ્ણાએ આજે વાતો કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ ત્રીજી વાર કહ્યું. "અફઘાન કન્યાઓને ભણાવવા માટે ઘરોઘર કજિયા થાય છે "

"કેમ ?"

"ઘરડાં માબાપ ના પાડે જુવાનો સુધારો કરવાની તરફેણમાં હોય!"

"તમારા હિંદુસ્તાનના એક દિવસ એમ જ હતું અને અમારા આફ્રિકામાં તો હજી મોટો ભાગ જંગલી છે" ઉમારી દિલગીર થઈ ગયો હોય તેમ મૂંગો બેઠો. સ્ટેશન આવ્યું ગાડી ઊભી રહી એટલે કૃષ્ણાએ વળી પૂછ્યું "ભાઈ, કૂજો ભરી લેશું? એકાદ તરબૂચ લઈ લઈએ?"

"હા, લઈ લો" ઉમારીએ તટસ્થ ભાવે કહ્યું

ઈરાનમાં ઉમારી અને કૃષ્ણા બાદશાહી મહેમાન બન્યાં. બે દશકા પહેલાં ઈરાનની રાજસભામાં અંગ્રેજનો પૂરો હાથ હતો, રશિયાની છૂપી તલવાર ઈરાની રાજકર્તાઓ ઉપર લટકતી રહેતી, પરંતુ ઈરાની પ્રજાએ માથું ઊંચક્યું અને અંગ્રેજનું કાસળ કાઢ્યું રશિયા અગમચેતી વાપરી ડખલ કરતું બંધ થયું સ્વાધીન ઈરાનની રાજવ્યવસ્થા, સુધરેલા જમાનાને છાજે તેવા રીતરિવાજ વગેરે જોઈ ઉમારી ખુશ થયો. લશ્કરી વડાની એણે મુલાકાત લીધી આફ્રિકામાં વર્તી રહેલા સીતમનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન કર્યું અને પૂર્વ આફ્રિકાને આઝાદ કરવાની પોતાની મુરાદ જણાવી વડા વજીરે ઉમારીની વાત સાંભળી મદદ કરવા વચન આપ્યું કૃષ્ણા આવી અણધારી મદદ મળતી જોઈ નવાઈ પામી, ઉમારી સાથે એ બધા રાજકર્તાઓને મળતી હતી અફઘાન વજીરની માફક ઈરાની વજીરે સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યું કે "કોઈ પણ દેશ ગુલામ હોય તો તેને આઝાદ બનાવવાનો અમારો ધર્મ છે એમાં તમારો પૂર્વ આફ્રિકા તો અર્ધો ઇસ્લામી છે અમે જરૂર મદદ કરીશું"

સાંજે કૃષ્ણા અને ઉમારીએ ઇંગન છોડયું

અંગ્રેજોને મોટા મોટા દેશો છોડવા પડ્યા છતાં બસરાના ગ્યાસતેલના કૂવા તેમણે ન છોડ્યા. ઉમારી અને કૃષ્ણા ખાસ એ જોવા માટે બસરા ઊપડ્યાં. ઇરાનથી રેલવે–રસ્તે બગદાદ બસરા થઈ અરબસ્તાન જર્મ શકાતું હતું. હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્ય હતું ત્યાંસુધી એક બીજાના અવિશ્વાસે કાબુલ અને ઇરાન સુધી પણ રેલવે નહોતી. હિંદ સ્વાધીન થતાં એકબીજા દેશોએ નિખાલસપણે શાંતિથી વેપાર ચલાવવા રેલવે–સંબંધ બાંધી દીધો હતો.

ઉમારીએ લાગવગ લગાડી ગ્યાસતેલના કૂવાઓ જોવાની પરવાનગી મેળવી લીધી. ત્યાં જામી પડેલી ધરખમ અંગ્રેજી પેઢીઓ જોઇ એને ઝાળ લાગી. એ ઘૂસણિયા વાણિયાઓની દગાબાજી ઉપર એને તિરસ્કાર છૂટ્યો.

બળતે હૃદયે ઉમારી અરબસ્તાન ચાલ્યો. કૃષ્ણાના આગ્રહથી અરબસ્તાનમાં થોડી મુસાફરી ઊંટ પર કરવા ઠરાવ્યું. મક્કા જોઈ બન્ને કૂફા જવા નીકળ્યાં.

મક્કાથી કૂફા લગભગ દોઢસો માઇલ થાય. રાતે રાતે મુસાફરી કરી દિવસ ઊગે ત્યાં મુકામ કરતાં. અજવાળી રાતે ઊંટ પર સફર કરવામાં બડી મોજ આવતી હતી. કૂફા થોડું દૂર રહ્યું ત્યાં ફરાતી નદીને કિનારે મધરાતે ઊંટ ઝુકાર્યો. હઝરત હુસેને કરેલી ઐતિહાસિક શહાદતની પાવનકારી ભૂમિ આવી જાણી ઉમારી ઊંટ પરથી નીચે ઊતર્યો. એ સુપ્રસિદ્ધ કરબલાના મેદાનમાં ઘૂંટણીએ પડી ઉમારીએ ખુદાની બંદગી કરી કૃષ્ણા જોઈ રહી. એને પૂછવાનુ મન થયુ, ત્યાં ઉમારીએ જ કહ્યું:

"કૃષ્ણાબહેન, આ કરબલાનુ મેદાન, જ્યાં હઝરત હુસેને ધર્મની ખાતર પ્રાણ આપ્યા. પોતાનાં ઓતિર સ્નેહી–સંબંધી

સાથે એમણે આ જગ્યાએ કુરબાની કરી, અધર્મી ખલીફાના નામ પર બૈયત ન કરવા ખાતર એમણે શહાદત સ્વીકારી. તમને યાદ હોય તો ગઈ મહોરમને દિવસે બાના ફિફાયતુલ્લાએ પ્રાર્થના વખતે આ વાત કરી હતી."

"મને થોડું થોડું યાદ આવે છે. તાજિયા નીકળે છે ત્યારે 'યા હુસેન' 'યા હુસેન' બોલે છે તેજ આ હઝરત હુસેન ને"

"હા, એ જ."

"ખરેખર એમની કુરબાની અદ્ભુત છે."

બન્ને થોડી વાર ત્યાં રોકાયાં કૂફા જઈ રાત રહ્યા અને બીજે દિવસે મદીના પહોંચ્યાં.

ઇરાન અને અફઘાનિસ્તાન કરતાં અરબસ્તાન જરા પછાત લાગ્યું. હજી એ પૂરૂં સ્વાધીન થયું નહોતું. ઉમારીને મનમાં થયું કે આવા અજિત આરબ શા માટે પરાધીન હશે? શા માટે એડનનું બારૂં તેઓ સંપૂર્ણપણે હાથ નહિ કરતા હોય! ઉમારી ઇરાદાપૂર્વક કાર્યોમાં ઊતર્યો નહિ. અરબસ્તાનમાં બે દિવસ ગાળી બન્ને દોરતો એડન જવા ઊપડી ગયાં.

કૃષ્ણા એડનથી મુંબઈ જવાની હતી. ઉમારીનો આગ્રહ એને પૂર્વ આફ્રિકા લઈ જવાનો હતો. એણે કહ્યું: "આવો તો તમને મજા પડશે, પછી તમારી મરજી."

"જેવો તમને તમારો દેશ સાંભરે છે તેમ મનેય હમણાં મારી ભારતભૂમિ બહુ યાદ આવે છે. તમારે માતાપિતાને મળવાની અધીરાઈ છે. મને મારા માબાપનું મુખ જલદી જોવાનું મન થયું છે." કૃષ્ણાએ કારણો બતાવ્યાં.

"હવે ક્યાં લાંબુ છે? ઝંઝિબાર થઈ પૂર્વ આફ્રિકા. બીજે ક્યાંય જવું નથી મોમ્બાસા તમને મૂકવા આવીશ."

"ના ભાઈ, હવે મને આગ્રહ ન કરો. મારું મન દેશ જવા અધીરું થયું છે."

ઉમારીએ જાણ્યું કે કૃષ્ણાને દેશ જવાનું બહુ મન છે, એટલે એણે વધુ આગ્રહ કરવો છોડી દીધો.

બીજે જ દિવસે એડન પહોંચ્યા. ઝંઝિબારની સ્ટીમર ઉપડવાની તૈયારીમાં હતી. ઉમારી ટિકિટ લઈ સ્ટીમર પર ચઢ્યો કૃષ્ણા કેબિન સુધી મૂકી આવી. પંદર મિનિટની ઘંટડી વાગી એટલે નીચે ઊતરી તે ફુરજા પર ઊભી રહી. સામે જ ઉમારી સ્ટીમરનો કઠેરો ઝાલી ઊભો હતો સાથે હતાં ત્યાં સુધી ખબર નહોતી પડી કે આટલી માયા બંધાઈ હશે, દોસ્તી આટલી મજબૂત થઈ હતી

"કૃષ્ણાબહેન, દેશ જઈને તમને હું પત્ર લખીશ" ઉમારીએ કહ્યું: "બાના જુમ્માને અને બીજા મુરબ્બીઓને નમસ્કાર કહેજો. કોઈ વાર મન થાય તો બાના જુમ્મા સાથે અમારો દેશ જોવા આવજો કેમ આવશો ને?"

કૃષ્ણા સ્થિર નયને જોઈ રહી છે કશું બોલતી નથી આટલા લાંબા વખતના સહવાસ પછી વિખૂટા પડતા એનું દિલ મૂઝાય છે. બીજી વાર ઉમારીએ એ જ સવાલ કર્યો ત્યારે કૃષ્ણાની આંખ ભીની થઈ ગઈ ઉમારી એ જોઈને બોલ્યો: "આપણે ફરી મળવાના છીએ. હું એક વાર પાછો હિંદુસ્તાન આવીશ"

"જરૂર આવજો" કૃષ્ણા ગળગળે અવાજે બોલી સ્ટીમરની છેલ્લી ટોકરી વાગી. બન્નેએ સામસામા નમસ્કાર કર્યા અત્યાર

સુધી દાબી મન રાખી રહેલો ઉમારી પણ ગમગીન થઈ ગયો. "કૃષ્ણાબહેન, આવજો." એનાથી વધારે ન બોલાયું. સ્ટીમર છૂટી ઉમારો કઠેડો ઝાલીને હજી ઊભો જ છે. સ્ટીમર ધીરે ધીરે દૂર જવા લાગી, ઉમારી હાથને ઇશારે વિદાય માગી રહ્યો છે. કૃષ્ણા સામે રૂમાલ ફરકાવે છે. થોડી વારમાં ઉમારી દેખાતો બંધ થયો. સ્ટીમરની કેબિનો દેખાતી બંધ થઈ, બધા મુસાફરોનાં સગાંવહાલાં પાછાં ફર્યાં તોય કૃષ્ણા હજી ઊભી છે. ભૂંગળું અને ધુમાડા બંધ થયાં ત્યારે તેની આંખમાંથી આંસુ ખરી પડયાં. ભારે હૈયે એ પાછી ફરી.

સાંજે મુંબઈ જતા વિમાનમાં કૃષ્ણા હિંદુસ્તાન ચાલી ગઈ.

૨૩

ઇજિપ્તનો વેપારી

ઇજિપ્તના પાટનગર કૈરોમાં ઉમારી અજાણ્યો પરદેશી હતો. નહોતું ભલામણપત્ર, નહોતી સ્થળની માહિતી. સીધો હોટેલમાં સામાન મૂક્યો, પણ એના નસીબે જોર કર્યું. સામાન મૂકીને પાછો ફરે છે ત્યાં એક આદમી મળ્યો. બહુ રોફ કે ભભકો નહોતો છતાં એનું પાણી ચહેરા પર દેખાતું હતું. ઉમારીએ એને સલામ કરી પૂછ્યું: "આપનું નામ ?"

"મારું નામ સાલીમ પાશા. આપનું ?"

"ઉમારી."

"ક્યાંથી આવો છો?"

"એશિયાની સફરેથી આવું છું. મારો વિચાર અહીંના આગેવાન બિરાદરોનાં દર્શન કરવાનો છે."

"તમારે કોને મળવું છે ?" સાલીમ પાશાએ પૂછ્યું.

"આપ શા કામ પર છો ?" પોતાની મુરાદ બર આવે તેવું હોય તો વાત કરવી એમ વિચાર કરી ઉમારીએ પૂછ્યું.

'હું પ્રજાસત્તાનો સભ્ય છું વેપારી છું પરંતુ આપને એ–ચાર કારખાનાંઓને જોવું હોય તો મુલાકાત કરાવી આપીશ."

'આપનો અહેસાન."

'' જમી લો પછી જોવા જેમના આપણી સાથે ચાલો'

જમીદારીને ઉમારી સાહેબ પારાને ઘેર ગયો ઇજિપ્તનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો ઉમારીના ધ્યાનમાં એક વસ્તુ તરત આવી ગઈ કે ઇંગ્લન્ડ–અમેરિકાનો વેપાર નહિ જેવો હતો, એ બન્ને દેશો ઘણી ચીજો માટે પરદેશ પર આધાર રાખતા હતા, જ્યારે ઇજિપ્ત બનતાં સુધી કોઈ ચીજ પરદેશી વાપરતું ન હતું

"તમામ કારખાનાંની માલિકી કોની' ઉમારીએ પૂછ્યું

"માલિકી પ્રજાસત્તાની '

"નાઈલનો કિનારો ?'

' એ પણ પ્રજાસત્તાનો પહેલાં ગોરાલોકો હજારો એકર જમીન પચાવી બેઠા એ બધી પાછી લઈ લીધી અત્યારે ખેડૂતોને અમુક જમીન ખેડવા આપીએ છીએ, બાકીની બધી સરકાર તરફથી વવાય છે આખા દેશને અનાજ પૂરું પડી રહે છે જરૂર પૂરતું રાખી બાકીનું બહાર પરદેશ પડે છે"

' ઇજિપ્તના રૂની શી વાત કરી !'

"હમણાં એની જાતમાં ઘણો સુધારો થયો છે "

"અહીં ઇસ્લામ છે કે ?"

"ઇસ્લામ કેવી ? પ્રજાસત્તા એ જ ઇસ્લામ "

"અહીં અંગ્રેજનો સલાહકાર રહે છે?"

"સલાહકાર કેવો! પચાસ વરસ પહેલાં એક ઓઢું હતું તે એને ઉપાડી નાઈલમાં નાખી દીધું!"

"ત્યારે ગુલામમાં ગુલામ દેશ એક અમારો જ, કેમ?"

"કયો દેશ તમારો?"

"પૂર્વ આફ્રિકા."

"કરો સ્વાધીન, બેસી શું રહ્યા છો!"

"પણ કાંઈ એકલે હાથે તાળી પડે? તમે સ્વતંત્ર થયા તો અમને મદદ કરવાની તમારા જેવાની ફરજ છે."

"લડાઈ વગર કઈ રીતે મદદ કરીએ? કરો લડાઈ. અમે તૈયાર છીએ."

"તમે એક વેપારી બોલો તેમાં અમારો શુક્રવાર ન વળે!"

"ત્યારે ઉમારીભાઈ, તમે ભૂલો છો. હું ગયા વરસ સુધી આરબસંઘના પગરાષ્ટ્રમંત્રીનો મદદનીશ હતો."

"એમ કે!" પોતે જેને સામાન્ય વેપારી ધાર્યો હતો તે આવો ઉપયોગી માણસ નીકળતાં ઉમારી બહુ રાજી થયો.

"હા જી, હું અભિમાન ખાતર નથી કહેતો, પણ મારા દિલમાં એમ થાય છે કે દુનિયાના બધા દેશ સ્વતંત્ર કેમ ન થાય? અમે એક દિવસ પરતંત્ર હતા ગુલામ હતા. અમને ખબર છે કે ગુલામી કેટલી વસમી છે."

"તો આજે આપણે આ બાબતમાં પરરાષ્ટ્રમંત્રીને વાત કરશું ?"

"હમણાં વાત ન કરતા. મેં આપ્યો એ જ જવાબ સૌ આપશે."

"તો તમે કહો તેમ કરું."

"હમણાં બધાની મુલાકાત લઇ લો. સાધારણ પિછાન કરી લો. પછી દેશમાં જઇ કાંઇક જગાડો ત્યારે મને ખબર આપજો." સાલીમ પાશાએ સાચી સલાહ આપી

બપોરે મુખ્ય મુખ્ય માણસોને મળી લીધું. સાંજે ઉમારી સ્વદેશ તરફ રવાના થયો.

*

૨૪

મોરટ ફૂટયું

" હવે કયું સ્ટેશન આવશે ?"

" ટિમોરવા "

ઉમારી સફાળો બેઠો થઈ ગયો. ખિસ્સો બાંધી લીધો. આંખો ચોળીને બહાર ડોકું કાઢયું દૂર દૂર સિગ્નલના લીલા દીવા દેખાતા હતા ઉમારીની છાતી ધડકવા માંડી લોહી જોરથી ફરવા લાગ્યું "મને જોઈને બાપુ કેવા રાજી થશે! અમ્મા તો ગાંડી જ થઈ જશે! હમણા ગાડી ઊભી રહેશે, બાપુ ગાર્ડને 'કેશમેગ' દેવા જતા હશે. હું બહાર મોઢું નહિ રાખું, અચાનક નીકળીને પગમાં પડી જઈશ" વિચારો ચાલે છે ત્યા ગાડી ઊભી રહી, ઉમારી ઊતરી પડયો, ઝપાટાબંધ સ્ટેશન તરફ ચાલ્યો. સાધાવાળો ઘડીભર જોઈ રહ્યો, ઉમારીને ઓળખ્યો, આનંદમા બૂમ મારી: "જાંગો બાના ઉમારી, જાબો"

"ઓહો! સલામ ભાઈ સલામ. બાપુ ક્યાં છે ?" અધીરા ઉમારીએ જવાબની રાહ જોયા વિના સ્ટેશન ભણી દોડવા માંડયું સાંધાવાળાનો ઊતરી ગયેલો ચહેરો એણે જોયો નહિ. પાછળથી સાધાવાળાનો અવાજ આવ્યો:

"ઉમારીબાઈ!"

"કેમ?"

"બાપુ ત્યાં નથી'

"ક્યાં ગયા? બદલી તો થઈ?' ઉમારીનો હરખ ભાગી ગયો

"ના, બદલી નથી થઈ" કહીને વાત શરૂ કરવી તે ન સૂઝતાં સાધાવાળાએ કહ્યું

"ત્યારે ક્યાં ગયા બાપુ?'

"અમ્મા ગયા પછી બાપુએ નોકરી છોડી દીધી અને જંગલમાં ચાલ્યા ગયા'

"ક્યા જંગલમાં ગયા? અમ્મા ક્યાં ગઈ?' ઉમારીની ધીરજ ખૂટી એને સ્પષ્ટ સમજાયું નહિ પણ કાંઈક અનિષ્ટની શંકા આવી જતાં ક્રોધથી એણે પૂછ્યું

'જે થયું હોય તે કહી દે ને?'

'તમારા ગયા પછી ત્રીજે મહીને અમ્માએ દેહ છોડ્યો." ઉમારી અવાક્ થઈ ગયો એનો શ્વાસ ચાલતો અટકી ગયો, આંખો ફાડીને એ જોઈ રહ્યો આંખમાં આંસુ ન આવ્યાં, અંદરની આગમાં સુકાઈ ગયાં. ઘણી વારે એ બોલ્યો 'મને બાપુએ સમાચાર પણ ન આપ્યા?"

'તમને પરદેશમાં ખબરમાં કેમ મોકલાય? બાપુને બિચારાને એ વાતનું દુઃખ થયું હતું

"બાપુ ક્યાં ગયા ત્યારે?'

"જંગલમાં."

"કયા જંગલમાં ?"

"નઈરોબીના. અહીંથી ગાડીએ બેસો, નઈરોબી થઈ નૈરી સ્ટેશને ઊતરજો. ત્યાંથી પંદરેક માઇલ ચાલવું પડશે."

"નૈરી સ્ટેશનથી મને કોણ રસ્તો દેખાડશે ?"

"અરે બાપુનું નામ લેશો ત્યાં લોકો મરી પડશે. તમને ઘર સુધી મૂકી જશે."

"તો તો સારું. હું ક્યારે નીકળું !"

"રાતની ગાડીમાં જજો. અત્યારે મારે ઘેર ચાલો." ઉમારી સાંધાવાળાને ઘેર ગયો. નાહ્યાધોયા વિના બેસી રહ્યો. થોડી વારે ઊઠીને ભારે હૈયે તે આંટા મારવા લાગ્યો. એને ક્યાંય ચેન પડતું નથી. અમ્માને મળવા એ કેવો અધીરો થયો હતો ! અમ્મા પ્યારથી ઠપકો આપત, તે સાંભળવા એનું મન કેવું તલસતું હતું ! 'હવે ફરી અમ્મા કોઈ દિવસ નહિ મળે !' એની છાતીમાં ડૂમો ભરાઇ આવ્યો. બપોરે જમવા બેઠો, બે કોળિયા ખાઇને ઊઠી ગયો. સાંજે ગાડીએ બેસી બાપુને મળવા ચાલ્યો.

નૈરી સ્ટેશન આવ્યું. ગાડીમાંથી ઊતરી ઉમારીએ પૂછ્યું: "આ જંગલમાં બાના હુસેન રહે છે ને ?"

"હા, રહે છે. તમારે એમને મળવુ છે ?"

"હા."

"ચાલો અમારી સાથે." બે જણે ઉમારીનો સામાન ઉપાડી લીધો. એક જણે પૂછ્યું:

"આના હુસેન તમારે શું થાય ?"

"બાપુ"

બન્નેએ ઉમારી સામે જોયુ. "તમારુ નામ ?"

"ઉમારી."

"મગનર. ઘણી વાર આના હુસેન તમારી વાત કરે છે તમે તો ઇન્ડિયા ચાલ્યા ગયા'તા ને ?"

"હા" ઉમારીએ ટૂંકો જવાબ આપ્યો એને કોઈનું બોલ્યુ ગમતું નથી ડુંગરો ચડે છે, ઊતરે છે, નદીનાળા વટાવે છે પણ નીચેથી ઊંચી નજર કરતો નથી મૂંગો મૂંગો ચાલ્યો જાય છે એને તો અમ્માના વિયોગે દુઃખી થયેલા બાપુને જઈ મળવું છે સાંજ પડવા આવી ત્યારે સૌ પહોંચી ગયા.

હુસેનની ઝૂંપડી એક ટેકરી પર હતી ફરતું કેળનું વન હતું થોડાં ફૂલઝાડ વાવેલાં સાંજે હુસેન આંગણું સાફ કરતો હતો. એ વખતે 'બાપુ' કહીને ઉમારી પગમાં પડયો હુસેને નીચે જોયુ, ઉમારીને બાથમાં લઈ લીધો એમ ને એમ થોડો વખત ચાલ્યો ગયો બન્નેની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યા જતા હતાં હુસેન જાણતો નથી કે ઉમારીને એની અમ્માના મૃત્યુની ખબર છે એ તો એના મનમાં મૂંઝાય છે, ખોવાયેલુ રતન પાછું હાથ આવ્યુ છે તે વળી ખોવાઈ જવાનો એને ડર છે કદાચ માતાના વિયોગે ઉમારી ફરી નાસી જાય એવો એને ભય છે હુસેને ઉમારીનો હાથ હાથમાં રાખી કહ્યુ 'બેટા, તારી રાહ જોઈને જીવી રહ્યો છું તારા ગયા પછી કેટલી રાતો મેં અને તારી અમ્માએ રોઈ રોઈને ગાળી છે"

થોડી વાર ઉમારી કંઈ બોલ્યો નહિ એની આંખમાંથી બે

મોતી ખરીને ગાલ ઉપર પડ્યાં. "બાપુ, અમ્માને કયો રોગ થયો હતો? એણે મરતી વખતે મને સંભાર્યો હતો?"

"તારા નામની માળા જપતાં એણે પ્રાણ છોડ્યા. તને કોણે વાત કરી બચ્ચા?"

"આપણા સાંધાવાળાએ."

ઘડીક બાપ-દીકરો અબોલ રહ્યા. થોડી વારે ઉમારીએ પૂછ્યું:

"તમે નોકરી શા માટે છોડી?"

"પછી મને કશા કામમાં ચેન પડ્યું જ નહિ તારા ગયા પછી કેટલાયે દિવસ સ્ટેશનનું ટેબલ મારાં આંસુથી ભીનું થઈ જતું. એમાં તારી અમ્મા ચાલી ગઈ......"

"અહીં શું કામ કરો છો?"

"ખુદાની બંદગી. કોઈ કોઈ વાર જંગલના લોકોને એકઠા કરી દેશની સ્થિતિની વાત કરું છું, એમનાં સુખદુઃખ સાંભળું છું, કોઈ વાર અરજી લખી આપુ છું, તો કોઈ વાર કજિયા પતાવું છું. એક નિશાળ ઉઘાડી છે. આ થોડીક દવા પડી છે."

"આ તો બહુ મજાનું."

"ભલે બાપુ હમણાં અહીં જ રહેજો.

"તમે ગમે તો તું અહીં જ રહીશ."

બાપ-દીકરાએ ઘરના બગીચાનાં ફળાં અને કંદ બાફીને ખાધાં. આખી રાત બન્ને વાતો કરતા બેસી રહ્યા. અમ્માની

ચાદે અમુ સાગતા ઉમારીની સાદમળગી સરગ્તી યાદે આનંદિત થતા સવારો સવાર બન્ને બેઠો ગયા.

ગામમાં વાયુવેગે વાત ફેલાઈ ગઈ કે ખાના હુસેનનો દીકરો પાછો આવ્યો છે, દેશપરદેશની સફર કરી આવ્યો છે, કોટ-પાટલૂન પહેરે છે, ભણેલો ગણેલો હોશિયાર છે ઉમાનીને જોવા નાનામોટા સૌ આવ્યા ઉમાનીને જોઈ, થોડી વાતચીત કરી ચાહના રમા હુસેન ઓળખાણ કરાવતો ગયો

એક જુવાનને ઉમારીએ પૂછ્યું:

“આપણા દેશમાં કોનું રાજ છે?”

“ગોરા અંગ્રેજનું”

‘એ રાજ સારું કે ખરાબ?”

‘ખરાબ”

“ખરાબ કેમ? જો, એણે રેલગાડી કરી, વિમાન કર્યાં, સિનેમા કર્યાં, માગાં સારાં કપડાં એ લાવ્યો”

“એણે આપણી જમીન લઈ લીધી, ગયો સઘળે લીધી અને પોતાનો હુકમ ચલાવે એ જુદું” જુવાને જવાબ આપ્યો.

“પણ રાજા હોય તે હુકમ ન ચલાવે?”

‘રાજા એના ઘરના! અહીં શું છે! એ એના દેશનો રાજા! આપણે આપણા દેશના!”

ઉમારીએ જોયું કે બાપુની કેળવણી આબાદ ફળી છે. એને પોતાનું કામ સરળ થઈ ગયેલું લાગ્યું.

૭ માસ સુધી ઉમારી જંગલમાં રખાયો. એક દિવસ હુસેને પૂછ્યું "બાપુ, આ જંગલમાં કેટલી વસ્તી હશે?"

"પાંચ હજાર."

"એ બધા ભેળા થઈ શકે?"

"જરૂર થાય"

"તો એક વાર ભેગા કરો તે?"

"આવતે શુક્રવારે ભેગા કરીએ. ઠીક ને?"

"સરસ"

હુસેનનો પેગામ જંગલમાં જુમ્મે જુમ્મે ફરી વળ્યો: "આવતા શુક્રવારે બાના હુસેનને જુમ્મે સહુ એકઠા થજો. ઉમારી ઈન્ડિઆથી આવ્યો છે, નવી નવી વાતો લાવ્યો છે સાંભળવા સહુ આવી પહોંચજો." ફરતા પચીસ ગાઉમાં હુસેનની આણ વર્તતી હતી એના માત્ર નિસ્વાર્થ સેવાભાવનો એ પ્રતાપ હતો.

શુક્રવારે સવારે હુસેનના બારણા આગળ માણસો ઊભરાવા લાગ્યા અર્ધા સુધરેલા, અર્ધા જંગલી. સુધરેલાએ કોટ-પાટલૂન અને લાંબા ઝભ્ભા પહેર્યા છે જંગલીઓએ લંગોટી પહેરી ઉપર ચામડું વીંટાળ્યું છે, કોઈના હાથમાં ભાલો તો કોઈની પાસે તીરકામઠું, કોઈએ લાંબો તીક્ષ્ણ છરો લીધો છે બધા ભેળા મળ્યા હોહો ને ગડબડ કોઈ કોઈનું સાંભળે નહિ. કેટલાક તો ઉમારીને દૂરથી જુએ ત્યાં નાચવા માંડે હુસેને બધાને બેસાડી દીધા, પહેલાં બંદગી કરાવી. ઉમારીની મુસાફરીની વાત કરી. કેવા કેવા દેશો દુનિયામાં પડ્યા છે એની વાત કરી, સૌ સમજી જાય એવી ભાષામાં સંભળાવ્યું. પછી ઉમારી ઊભો થયો, બાંયો ચડાવીને બોલવા લાગ્યો.

એ માતૃભાષા ભૂલ્યો નથી. એક પછી એક વાત સમજાવવા માંડ્યો :

“ પિયારે *રફીકો, આપણે પહેલાં આ મુલકના રાજા હતા. આ આખો મુલક આપણો છે. આ કેનિયા પર્વતની આપણે ગાયો રાખતા. આજે આપણને ત્યાં જવાની બંધી છે એ બંધી ગોરાએ કરી! અંગ્રેજ સરકારે. એણે મોટાં કારખાનાં કાઢ્યાં, એમાં આપણા ભાઈઓને ઢોરની જેમ કામ કરાવે છે. નથી પૂરું ખાવા દેતા, નથી હરવા ફરવાની છૂટ, નથી જીવવાની છૂટ આપણને જુદા બેસાડે, ‘બોય’ કહીને બોલાવે–આવું અપમાન કેમ સાંખીએ......!”

હસુ ભાષણ કરી બધી વાત સમજાવી. સૌને ગળે ઊતરી ગઈ. એક જુવાન હિંમત કરીને ઊઠ્યો. હુસેનનો ભાણાવેશ એમાં ખામી હોય નહિ. સીધો ઉમારીને સવાલ કર્યો. “તમે કહી તે બધી વાત સાચી. ગોરાઓ આવીને આ બધું કર્યું. પણ હવે એ જાય કેમ? તમે બીજી વાત મૂકી દો, આ કેનિયાની બીડમાં ગાયો ચારવાની છૂટ અપાવો, બસ.”

“ અપાવી દઉં, એમાં શું ! આમાં ભળેલા હોય તે હાથ ઊંચા કરો” અહીંયા માણસોના હાથ ઊંચા થયા.

“ ચાલો, હવે હાથ ઊંચા કર્યા છે તે બેસી રહો. બાકીના જાઓ, સભા ખલાસ. પાછા બોલાવીએ ત્યારે હાજર થજો.”

બધા ઊભા થઈને ચાલતા થયા. અંદર અંદર વાતો કરતા ગયા કે: “વાત તો સાચી લગી. બાપના હુસેનનો દીકરો છે હોશિયાર ! કેવો ભડ બહાદુર છે !” ધીરે ધીરે ભળેલા સિવાયના વિખરાઈ ગયા.

*પ્યારા દોસ્તો

ઉમારીએ એક અરજી લખી નીચે આ અઢીસો માણસોની સહી કરાવી હુસેનને કહ્યું "બાપુ આ અરજીને લઈ કાલે હું નઈરોબી જઈશ આપણા ઈસ્માઈલ બૅરિસ્ટરને મળી, અરજી ગવર્નર ઉપર મોકલીશ"

"બરાબર છે"

ઉમારી નઈરોબી પહોંચ્યો સીધો બૅરિસ્ટરની ઑફિસે ગયો ટોપી ઉતારીને સલામ કરી બૅરિસ્ટરે ઊંચે જોયુ, ઓળખી કાઢયો

"ડિયો બાના કુબા*"

"આવ બેસ કયા હતો આજ સુધી ?"

ઉમારીએ બધી વાત કરી ઈસ્માઈલ બહુ રાજી થયો "કહો, મારા સરખું કંઈ કામકાજ ?"

ઉમારીએ અરજી આપી. વાંચીને બૅરિસ્ટર ચકિત થઈ ગયા "આ તે કેવી રીતે કર્યું ?"

ઉમારીએ બધી વાત કહી સંભળાવી

"ચાલો આપણે જંગલખાતાના અધિકારીને મળીએ"

"રૂબરૂ કરતાં અરજી ઠીક નહિ ?" ઉમારીએ પૂછયું

"આપણો ઓળખીતો છે, ચાલ તું તારે"

જંગલનો અધિકારી અંગ્રેજ હતો. તુમાખી તો હોય જ પણ પરિચિત લોકો સાથે નરમાશથી વાત કરે ઈસ્માઈલ અને

---

* દા, મુરબ્બી.

ઉમાગીને ખુરશી આપી બેસાડયા ઇબ્રાહીમે ઉમાગીની ઓળખાણ કરાવી "એશિયાની મહુરેથી આવેલા આ મારા ભાઈ ઉમાગી"

"એમ કે?" મિ. પિન્ટોએ હાથ લંબાવ્યો. [illegible] ફરી પૂછ્યુ "હિંદુસ્તાન બહુ સુંદર છે, નહિ?"

"જી હા"

ઉમાગી જાણતો હતો કે ગોરા લોક [illegible] ખુશામત કરી અભણને ફસાવી નાખે છે એમની પાસેથી ગોરાને દાદ મેળવવી મુશ્કેલ હોય છે. ઇબ્રાહીમે ઉમાગીવાળી અરજી મિ પિન્ટોને આપી અને જોઈ જવા કહ્યુ.

"પછી નિરાંતે વાંચી જઈશ"

"ના જી, અત્યારે વાંચો ને, લાંબી નથી"

પિન્ટો નજર ફેરવી ગયો. પછી ખંધાઈમાં આંખ મીંચીઃ "ઠીક છે, એનો બંદોબસ્ત થઈ જશે બીજો કાંઈ હુકમ?"

"કેટલા દિવસમાં જવાબ આવશે?" ઉમાગીએ મુદ્દાનો સવાલ પૂછ્યો.

"થોડા દિવસમાં નિકાલ થઈ જશે હવે તમારે એની ચિંતા ન કરવી, એ મારા ગળામાં."

ઉમાગી સાંભળી રહ્યો. શી મીઠાશ! શી દંભ! પણ ઉમાગી ઉતાવળ કરે તેવો નહોતો એણે ધીરેથી કહ્યું. 'ત્યારે આ બાબતમાં આવતે મંગળવારે આપને મળીશ."

"બહુ સારું, જરૂર મળજો."

બહાર નીકળ્યા એટલે ફરમાઈલે કહ્યું: "કાલે જાહેર સભા રાખીએ. તમે મુસાફરીનો અનુભવ સંભળાવજો."

"ખુશીથી." ઉમારીને તો ભાવતું'તું ને વૈદે કીધું.

બીજા દિવસનું ઉમારીનું ભાષણ દરેક છાપામાં પ્રગટ થયું. બૅરિસ્ટર ફરમાઈલને ત્યાં જ ઉમારીનો ઉતારો હતો. થોડાક દેશાભિમાની જુવાનિયા આવીને ઉમારીને મળી ગયા. બે ચાર દિવસમાં ઉમારી શિક્ષિતવર્ગમાં જાણીતો થઈ ગયો. નાઇરોબીના ભાષણથી પ્રેરાઈને કંપાલાના યુવકસંઘે ઉમારીને નિમંત્રણ મોકલ્યું. ઉમારી કંપાલા પહોંચ્યો. એશિયાઈ અનુભવ કહી સંભળાવ્યા. ઉમારીના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વમાં જુવાનો અંજાઈ ગયા. કંપાલાથી માંઝા, દારેસલામ અને મોમ્બાસા એમ ચક્કર લગાવી ઉમારી અઠવાડિયામાં નાઇરોબી આવ્યો. સીધો પિન્ટોને મળ્યો. અરજીનો જવાબ માગ્યો. પિન્ટો સમજી ગયો હતો કે ઉમારી જબરો 'ધાધલિયો' છે. એણે રોકડું પરખાવ્યું: "આમાં કાંઈ બની શકે તેવું નથી હું લાચાર છું"

ઉમારી ચાલી નીકળ્યો. ઘેર જઈને વાત કરી. ફરી વાર બધાને એકઠા થવાનું હુસેને કહેણ મોકલ્યું. શુક્રવાર આવ્યો, સભા ભરાઈ. ઉમારીએ બનેલી હકીકત અસરકારક રીતે કહી સંભળાવી. પછી પૂછ્યું: "છે કોઈ એવો એક જુવાન, જે મનાઈ કરેલી જગ્યાએ જઈ ગાયો ચારે? ના પાડવા આવે તેને તીરે વીંધવો, પાસે ચડે તેને ભાલે પરોવી લેવો. છે કોઈ જુવાન!"

તરત એક જુવાન ઊઠ્યો: "હું તૈયાર છું."

એ જ વખતે એને બે ગાયો આપી. ઉમારીએ પોતે તીરકામઠું બંધાવ્યું. હાથમાં ભાલો આપી તેને વિદાય કર્યો.

ઉમારીએ ફરી ગર્જના કરી: "હવે જેટલા જવાંમર્દ હો એ નામ લખાવી દો. એક પછી એક ગોચરમાં મોકલતાં જઈશું, ભલે જે થવાની હોય તે થાય."

દોઢસો નામ નોંધાયાં !

ઉમારીએ એમને ચેતવણી આપી: "જુઓ, હજી નામ કઢાવી નાખવાં હોય તો છૂટ છે. ત્યાં ગયા પછી પાછા નાસી આવશો તો ગોળીએ વીંધી નાખીશ."

"કબૂલ ! કબૂલ !" જુવાનો ગરજી ઊઠયા.

"હવે બરાબર ચેતતા રહેજો. બાપુએ તમને બે વરસ ભણાવ્યા છે એટલે મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. પણ યાદ રાખજો કે આ રમત નથી સરકારી માણસો આપણને પકડવા આવશે. આપણે જંગલોમાં ભરાઈ જવું. મારું ઠેકાણું હું બદલી નાખવાનો છું જેને જવાનો વારો હશે તેને ખબર પહોંચાડયા કરીશ. તમારાં ઠામઠેકાણાં આપતા જજો. બાપુ અહીં રહેવાના છે. બસ, જાઓ, હવે અલ્લાબેલી "

હુસેનને શિર નમાવી સૌ ચાલ્યા ગયા. આ બધી તૈયારી જોઈ જુવાનોને નવીનતા લાગી. મજા પણ આવી. ઉમારીએ આ કોઠે પડી ગયેલા અને નજીવા લાગતા અન્યાયને પ્રજાના અપમાન તરીકે વર્ણવ્યો. નઈરોબી, મોમ્બાસા, કંપાલા, દારેસલામ અને ઝંઝીબારમાં સ્વાહિલી ભાષામાં વર્તમાનપત્રો નીકળતાં હતાં દરેક છાપામાં ઉમારીએ પોતાની સહીથી સણસણતો અહેવાલ મોકલી આપ્યો. સાથોસાથ યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા અને કેનિયાને એક થઈ આ અન્યાય સામે પોકાર ઉઠાવવા હાકલ કરી. નઈરોબીના એક ચાલાક છાપાવાળાએ ઉમારી નઈરોબી આવ્યો ત્યારે એનો ફોટો

લઇ લીધા હતા એ છાપી માર્યો ! બીજાં છાપાએ એની નકલ કરી દૂર દૂરનાં જગતમાં છાપા વચાતાં થઈ ગયાં હતાં. છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં, પોતાનો દેશ અને પરદેશી રાજ્ય એટલી વાત લોકો સમજતા થયા હતા અને કેનિયા, યુગાન્ડા, ટાગાનિકા મળી પૂર્વ આફ્રિકા એક છે એવી ભાવના ઈસ્માઇન બૅરિસ્ટર જેવા આગેવાન મનાતા લોકોએ પ્રજામા પ્રગટાવી હતી

એમા ઉમારીએ મોન્ડ્લેન પહેલો જુવાન ગાયો ચારવા ગયો તેવો જ ખીડના રખવાળે એને ગોળીએ વી ધી નાખ્યો ! બસ, પછી પૂછવુ શુ ? ઉમારીની કલમ અને અંગ્રેજના અત્યાચાર ! દેશમાં હાહાકાર મચી ગયો મનવના વ રોળિયા માફક આખા પૂર્વ આફ્રિકામાં સમાચાર ફરી વળ્યા. મોટા શહેરોમા વિરોધ માટે સભાઓ ભરાઇ, અધિકારીઓ જાગી ગયા ઉમારી ઉપર વૅારંટ છૂટયું !

૨૫

હિંમતે મરદા તો......

મોમ્બાસાથી મસાકા સુધી અને માંઝાથી દારેસલામ સુધી ઉમારીની હાક વાગવા માંડી એને ઝબ્બે કરવા લશ્કરી પલટણો ડુંગરે ડુંગરે પથરાઈ ગઈ.

ઉમારી ખુદાને આશરે મોજ માણે છે, એણે અધીર જંગલમાં ઊંડું કોતર શોધી કાઢયું. ત્યાં બાદશાહી દીવાનખાનું બનાવ્યું, ઘાસનાં ગાદીતકિયા, ઘાસની શેતરંજીઓ. ભીંતે નકશા લટકાવ્યા. દેશપરદેશના છાપાં આવે છે, એક પથ્થર ઉપર ખડિયો, કલમ, કાગળ, પેન્સિલ—જાણે કોઈ વર્તમાનપત્રનો અધિપતિ!

એક દિવસ ઉમારી કાંઈક લખે છે, આદમ પ્રાઈમસ ઉપર બટાટાં બાફે છે. એ વખતે સલીમે આવી સમાચાર આપ્યાઃ

"બાપુ પકડાઈ ગયા!"

"હોય નહિ!" આદમ ઊભો થઈ ગયો.

ઉમારી ઠંડે કલેજે બેસી રહ્યો. એણે કહ્યુંઃ "હું તો ધારતો જ હતો. આટલા દિવસ ન પકડયા એ જ નવાઈ."

"પણ બાપુની બેઈજ્જતી બહુ કરી એક ગોરાએ બાપુને પગની લાત મારી આગળ ચલા દીધું!"

"અને તું સમાચાર દેવા અહીં આવ્યો?" ઉમારીનું હૈડું સોહો તાપી ગયું એણે ત્રાડ મારી "બાપુને લાત મારનારના ત્યાં ને ત્યાં ટુકડા કેમ ન કર્યા?"

સલીમ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો

ઉમારી વિચારમાં પડ્યો એને ચિંતા પેઠી કે મારો પત્તો મેળવવા બાપુ ઉપર ન ગુજારવાના સિતમો ગુજારશે એમાંથી એકેએ ખાધું નહિ

પણ પ્રભુ ઉમારીની તરફેણમાં હતા ઉમારીનો બધો શોક ટળી જાય તેવી એણે પેરવી કરી રાખી હતી સાંજે ટપાલમાં એક પત્ર આવ્યો હિંદુસ્તાનથી એ આવ્યો હતો ઉમારીએ ગૌચરની લડાઈ શરૂ કરતી વખતે બાના જુમ્માને પત્ર લખ્યો હતો, સાથે કૃષ્ણા ઉપર એક ચિઠ્ઠી લખી હતી આજનો પત્ર ચિઠ્ઠીના જવાબમાં હતો કૃષ્ણાએ લખ્યું હતું "આવતા સોમવારે તમારા તરફ આવવા ઊપડું છું"

ઉમારીનો શોક ભાગી ગયો આદમને મોમ્બાસા સામા જવા કહી દીધું

આદમ ઉમારીનો બાલમિત્ર હતો બન્ને નઈરોબીમાં સાથે ભણતા આદમ ગ્રેજ્યુએટ હતો ઉમારીને અંગ્રેજી પૂરું આવડતું નહિ એટલે આ મદદ બહુ ઉપયોગી થઈ પડતો સ્વાહિલી ભાષામાં લખેલા ઉમારીના તેજસ્વી લેખોનું ભાષાંતર કરી આદમ દેશ પરદેશના છાપામાં મોકલી આપતો એક અમલદારનું ખૂન કર્યું હતું એ એની મોટી નાલાયકાત હતી ઉમારીએ કૃષ્ણાની વાતો

આદમને કરી હતી. કૃષ્ણાનો મર્દાનગીભર્યો વર્તાવ એને બહુ ગમતો.

"કૃષ્ણાબહેન આવે એટલે આપણે એક છાપુ કાઢીએ."

"જરૂર." સાહિત્યરસિક આદમે સૂચના વધાવી લીધી.

"મશીન વગેરે તો મળી રહેશે. રાતોરાત નઈરોબીમાં છપાવશું."

"એ તો બધુ થઈ રહેશે"

"ત્યારે તું પરમ દિવસે મોમ્બાસા જઈશ ને? ડાયરીમાં લખી લીધુ?"

આદમે નોંધ કરી લીધી.

"તું સપડાઈ નહિ જાય, આદમ?" ઉમારીએ શંકા કરી.

"અરે, મને કોણ ઓળખનાનું છે? આજે વીસ વરસનો જુવાન છું, કાલે બોંતેર વરસનો બુઢ્ઢો થઈ જઈશ આજે આફ્રિકન હબસી છું, કાલે યુરોપીય ગોરો થઈ જઈશ."

"એમા તને શીખવવુ પડે તેમ નથી."

સાંજે બન્ને ભાઈબંધ જમવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં કમાલ તાજા સમાચાર લાવ્યો· "નઈરોબીનો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર બાપુને પકડી જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં કોઈએ એનું ખૂન કર્યું"!"

"સલી......" આદમ બોલવા જતો હતો ત્યાં ઉમારીએ આંખને ઇશારે એને રોક્યો. કમાલને કહ્યું· "ઠીક જા, તું જમ્યો કે નહિ? નહિતર ચાલ, તૈયાર છે."

"જમ્યો બાના, હમણાં જ કેળાંની લૂમ ખાઈ ગયો."

"ત્યારે હરકત નહિ."

હુમેન પકડાયાના અને ઇન્સ્પેક્ટરના ખૂનના સમાચારની એક પત્રિકા ઉમારીએ બનાવી રાતોરાત નાઇરોબી મોકલી છપાવી નાંખી. બીજે દિવસે દેશભરમાં શહેરનાં અને જંગલોમાં હાથોહાથ એ વહેંચાઇ ગઈ. આદમની લેખિનીએ પરદેશનાં છાપાંમાં "આફ્રિકામાં ક્રાન્તિનું મંગળાચરણ" એ મથાળા નીચે જોરદાર લેખ મોકલી આપ્યો

જગત આખું વાંચીને હેરત પામ્યું.

ગૌચગની લડાઈ ઉમારીના ગુપ્તવાસને લીધે ભાંગી પડી. હુસેનની ધરપકડથી જુવાનો નરમ પડી ગયા. પણ ઉમારી હાર ખાય એવો ક્યા હતો ! એણે જંગી યોજના તૈયાર ' કરવા માંડી. કૃષ્ણાના આવવાના સમાચારથી એનું જોર બમણું થયું.

આદમ મોમ્બાસા જવા તૈયાર થયો ત્યારે ઉમારીએ ભલામણ કરીઃ "જાણે, કૃષ્ણાબહેન આફ્રિકાની સફરે આવ્યાં છે એવો જ દેખાવ કરજો. એમનો ઉતારો આપણા નાઇરોબીના હિંદી વેપારી લક્ષ્મીદાસને ત્યાં રખાવજો એકવાર કૃષ્ણાબહેન આખો પૂર્વઆફ્રિકા ફરી લે, પછી જ અહીં મને મળવા આવે તેથી ગોઠવણ કરજો."

આદમે વેશપલટો કર્યો. બોતેર વરસનો બુઢ્ઢો બન્યો લાંબી દાઢી ચડાવી, આરબનો પોશાક પહેર્યો કોઈ અમીર કુટુંબનો હોય તેવો દમામ ગખ્યો. કમાલને નોકર તરીકે સાથે લીધો નાઇરોબીથી બીજા વર્ગમાં મોમ્બાસા પહોંચ્યો

ઓળખીતા આરબને ત્યાં ઉતારો કર્યો. તબિયતને બહાને દાક્તર મથુરચંદને બોલાવી કૃષ્ણાના આગમનના સમાચાર આપ્યા. દાક્તર પોતે મોટર લઈ વિમાની–સ્ટેશને સામા ગયા.

વિમાનમાંથી ઊતરતાં જ કૃષ્ણાને દાક્તરે ઓળખી કાઢી. ઉમારી પત્રના કાગળમાં જ કૃષ્ણાએ જણાવી દીધું હતું કે "હમણાં હું મદ્રાસી સ્ત્રીનો પોશાક પહેરું છું, તો સામા આવનારને એ નિશાની આપજો."

દાક્તર કૃષ્ણાને પોતાને ઘેર લઇ ગયા ત્યાં આદમ હાજર હતો. ખાનગી ઓરડામાં બેસી તેણે ઉમારીના સમાચાર આપ્યા. એનો સંદેશો કહ્યો.

"પણ હું એકલી અજાણી કેવી રીતે ફરી શકીશ? અથવા ફરીશ તો પણ તમને શો ફાયદો થશે?" કૃષ્ણાએ કહ્યું.

"આપની સાથે મજૂર તરીકે અમારો એક માણસ રહેશે. તે એલ. એલ. બી. વકીલ છે, નવજુવાન છે, ઘણો ભાવનાશાળી છે. નઈરોબીની યુવકપ્રવૃત્તિનો પ્રાણ છે. સભાઓ વગેરે એ ગોઠવી દેશે, જંગલોમાં એ લઈ જશે, ખાસ માણસોની ઓળખાણ પણ એ કરાવશે. મગ જેટલો જ એ બધી વાતથી માહિતગાર છે."

"એ ક્યાં છે?"

"આપને નઈરોબીમાં મળશે."

"ચોક્કસ!"

"જી હા, એમાં ફેર ન પડે."

"હું એક વાર ઉમારીઆમને મળી જાઉં તો?" કૃષ્ણાનું ઉમારીને મળવાનું બહુ મન હતું.

"એ નહિ બને. એમાં મોટું જોખમ છે. ત્યાં આવ્યા પછી તમે બહારનું કામ ન કરી શકો."

"ઠીક ત્યારે, પછી મળશું. ઉમારીમાઈની તબિયત તો સારી છે ને?"

"બહુ મજાની."

આદમ જરૂરી સૂચનાઓ આપી છૂટો પડ્યો. હિંદુસ્તાનથી નીકળી ત્યારે કૃષ્ણાના મનમાં હતું કે આફ્રિકાને કિનારે પગ મૂકતાં જ ઉમારી મળશે ગુલામ પ્રજાને સ્વાધીન બનાવવા કૃષ્ણા અહીં આવી હતી. પરંતુ એના દિલમાં ઊંડે ઊંડે ઉમારીની સાથે રહી કામ કરવાની લાલસા હતી. જે બાલમિત્રો દેશસેવા ખાતર જેલ જાય, તેને બદલે સાથે રહેવા ખાતર જેલ વેઠે એના જેવી એ મનોવૃત્તિ હતી ઉમારીને મળ્યા સિવાય કામ પર ચડવું પડયું તે કૃષ્ણાને પહેલી ક્ષણે ન ગમ્યું. પણ બીજી જ ક્ષણે પોતાની સહજ કર્તવ્યભાવનાથી એણે કામમાં મન પરોવી દીધું.

સાંજની ગાડીમાં કૃષ્ણા નઈરોબી ગઈ હાકારે અગાઉથી તાર આપી દીધો હતો. લક્ષ્મીદાસ શેઠ સ્ટેશને હાજર હતા. સાથે 'બૉય' હતો. એણે કૃષ્ણાને બહુ માનથી સલામ કરી. ચબરાક કૃષ્ણા તરત સમજી ગઈ કે આ 'બૉય' ને બીજો કોઈ નહિ પણ ઉમારીનો નવજુવાન સાથી મામુદ. કૃષ્ણાએ મામુદ સાથે મજૂર જેવો જ વહેવાર રાખ્યો લક્ષ્મીદાસને ઘેર જઈ કૃષ્ણએ છાપું ઉઘાડ્યું એમાં મામુદની હોંશિયારી દેખાઈ આવતી હતી. છાપું અંગ્રેજ-રવાદિલીમાં હતું. મોટા અક્ષરે કૃષ્ણાના આગમનના સમાચાર છપાયા હતા. સાથે કૃષ્ણાનો ટૂંક પરિચય આપવામાં આવ્યો હતો. છેવટે લખ્યું હતું: "એવો કયો કમભાગી જુવાન હશે જે બગાસામાં આવેલો સાકરનો ગાંગડો કકડાવો નહિ જાય! આપણે કૃષ્ણામાનો પૂરો લાભ ઉઠાવીએ."

સાંજે કૃષ્ણાએ હિંદી હૉલમાં ભાષણ આપ્યું. "ખરો સ્વાતંત્ર્યપ્રિય મનુષ્ય કોઈને ગુલામ રાખી શકે નહિ." અને "પૃથ્વી પર એક પણ માણસ પરાધીન હોય ત્યાં સુધી સાચો સ્વાધીન પુરુષ સુખે સૂઈ શકે નહિ." એ બે વાક્યોમાં આખા વ્યાખ્યાનનો સમાવેશ થઈ જતો હતો. સભામાં હાજર રહેલા યુરોપિયન લોકો ઉપર પણ આ ભાષણની ઊંડી અસર પડી. કૃષ્ણાની જુસ્સાદાર વાણી અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી સભા મંત્રમુગ્ધ બની ગઈ. વ્યાખ્યાનનો શબ્દેશબ્દ છપાઈને શહેરોમાં અને જંગલોમાં પહોંચી ગયો!

લગભગ પોણોસો વર્ષ પહેલાં હિંદ પરાધીન હતું એ કાળે એક એનીબેસન્ટ નામની શ્વેત અને માયાળુ બાઈ હિંદની મદદે આવી હતી હિંદીઓએ એને જે લાગણી અને પ્રેમભર્યા માનથી વધાવી લીધી હતી તેવી જ રીતે આફ્રિકાવાસીઓએ કૃષ્ણાઅમ્માને વધાવી લીધી. સભા પૂરી થતાં જ યુવકસંઘના મંત્રીએ કૃષ્ણાની મુલાકાત લીધી. આફ્રિકન જુવાનોને બે શબ્દ સંભળાવવા વિનંતિ કરી. કૃષ્ણાએ બહુ આનંદથી આમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

રાતે બે ચાર જુવાન કૃષ્ણાને મળી ગયા. બેરિસ્ટર ઇસ્માઈલ મળી ગયા. કૃષ્ણાએ મામુદને ચેતવણી આપીઃ "હું આવી છું તમારે માટે, પરંતુ કોઈ એવી ઉતાવળ કરવા નથી ધરવાની જેથી મારે સરકાર જોડે અથડામણમાં આવવું પડે. એકવાર મારે પૂર્વ આફ્રિકાના યુવકોને મળી લેવું છે. એમાંથી આગળ પડતાનો પરિચય સાધવો છે. શહેરની અને જંગલની વસતીની તાકાત માપી જોવી છે. તારે બહુ સંભાળથી અને ધીરજથી કામ લેવું જોઈએ."

"એ બાબતમાં હું હવે સાવચેત રહીશ. આજના અહેવાલમાંજ મેં લીટી લખી નાખું છું કે "આફ્રિકાવાસીઓની સંસ્કારિતા અને

સમાજરચનાનું નિરીક્ષણ કરવા આવેલાં કૃષ્ણામ્મા" સામુદે વકીલાતનો ઉપયોગ કર્યો.

"રાજકીય શબ્દ ન આવે એવું નહિ, પણ હું ઉમારીને ઓળખું છું, એની બોલાવી આવી છું, એની ચળવળમાં ભાગીદાર થવા માગું છું–એ વાતની ગંધ સરખી ન આવવી જોઈએ." કૃષ્ણાએ મુત્સદ્દીગીરીનો પહેલો પાઠ શીખવ્યો.

"સમજ્યો. ત્યારે કાલે કંપાલાથી આપને નિમંત્રણ મળે તેની ગોઠવણ કરું ?"

"ના. હું નાઈલનું મૂળ જોવા જીંજા જવાની છું. ત્યાંથી આપણે કંપાલા આંટો મારશું. હિંદી સભા મને ભાષણ આપવા કહેશે તો બીજે દિવસે તમારા યુવકસંઘમાં પણ બોલીશ. આસપાસનાં જંગલનું પણ એમ જ. આટલામાં કોઈ પ્રસિદ્ધ જગ્યા છે કે ! તો એ બહાને ગામડાના અને જંગલના લોકોને મળી લઈએ"

"જી હા, ફીકુયુનું તળાવ અને થીકાફાલ્સ બે સ્થળ જોવા દેશદેશાવરના લોકો આવે છે."

"બસ ત્યારે, કાલે સાંજે વાત. લક્ષ્મીદાસને સાથે લઈ લઈશું." કૃષ્ણાએ કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો.

સાંજે આફ્રિકન જુવાનોને કૃષ્ણાએ મનુષ્યત્વ શી ચીજ છે તે સમજાવ્યું. સંસ્કારિતા કેળવ્યા વિના કોઈ રાષ્ટ્ર પ્રગતિ કરી શકતું નથી તે સમજાવ્યું અને સંસ્કારિતા સ્વાધીન રાષ્ટ્રો જ કેળવી શકે એમ જણાવી જાગ્રત થવા કહ્યું.

બીજે દિવસ લક્ષ્મીદાસને લઈ તે જંગલમાં ઉપડી ગામડાના અને જંગલના લોકોને મળી. વાત કરતા લોકોને મોઢેથી ઉમારીનું

નામ સાંભળી કૃષ્ણાને સાશ્ચર્ય આનંદ થયો. બાના હુસેનને કેદ પૂર્ણાની વાત સૌ જાણતા હતા ગોચરના ઝઘડામા કેટનાયે જુવાનોએ પ્રાણ આપ્યા એ એમને ખબર હતી. કૃષ્ણાએ લોકો સાથે સ્વાહિલી ભાષામાં વાતો કરી ઉમારી સાથેની મુસાફરીમાં ગમ્મત ખાતર શીખેની ભાષા કૃષ્ણાને આમ ઉપયોગી થઈ પડી મોમ્બાસામાં પગ મૂકયો ત્યારથી સ્વાહિલી ઉપરનો કાબૂ એ જમાવવા માડી હતી મામુદ સાથે અચૂક એ જ ભાષા વાપરતી. મામુદ કહેતો 'તમને એક માસમા ભાષણ કરવા જેટની ભાષા આવડી જશે" જવાબમાં કૃષ્ણા હસીને કહેતી "આજે જ ભાષણ કરવાને તૈયાર છુ"

મોડી રાતે ઘેર આવ્યા ત્યારે સી આઈ ડી વાળો એટલે બેઠો હતો મમુદની ચાનાક નજરે એને જોઈ નીધો લક્ષ્મીદાસ અને કૃષ્ણા ઘરમાં ગયાં, પછી મોટરમાથી ફોટોગ્રાફ વગેરે લઈ મામુદ પગથિયે ચડયો એટને પેલો માણસ નજીક આવ્યો. મામુદના કાનમા પૂછ્યુ ક્યા જઈ આવ્યાં શેઠાણી?"

"થીકાફોલ્સ!"

ડાયરીમા નોંધ કરી એ રસ્તે પડયો અધારામા હબસી મામુદનો ચહેરો ન દેખાયો. પણ એના ચળકતા દાંતે પગથિયાં પર અજવાળુ પાથરી દીધુ

બીજે દિવસે છાપાને પહેલે પાને છપાયુ "કૃષ્ણાબ્હેન જી જ તરફ નાઈનનું મૂળ જોઈ કપાલાની મુલાકાત લેશે. ત્યાં પોતાના હિંદી મિત્રોને મળી બરારા ઉપરના જગનોમાં ઘોળા હાથી જોવા જશે!"

આવી લાંબી મુસાફરી કરનારા પ્રવાસીઓ આફ્રિકામા રોજ

આવતા. એવાની પાછળ સો આઇ ડી રોઆવ્યે શો ફાયદો ? અમલદારોએ કૃષ્ણા તરફ ખાસ ધ્યાન ન આપ્યું.

કૃષ્ણા જંજન થઇ કંપાલા પહોચી યુગાન્ડાનો રમણીય પ્રદેશ જોવા ન રોકાતા કૃષ્ણાનુ મન આફ્રિકન જુવાનોને મળવા તલસી રહ્યું ત્યારે એને ખબર પડી કે એમરઘાટ અને એવા જ આકર્ષક દેખાવોમા ઉમાગેનું નામ કેમ નહોતું પૂછતું કૃષ્ણાને પૂરું આફ્રિકા સ્વતંત્ર કરવાની લગની લાગી હતી રાતદિવસ બીજો વિચાર નહોતી કરતી.

કંપાલામા કૃષ્ણાનો ઉતારો હિંદી વેપારીને ત્યા હતો, જાહેર સભાઓ અને ખાનગી મંત્રણાઓ કરી આફ્રિકન જુવાનોના દિલ એણે જીતી લીધ કૃષ્ણા જંગલમા રખડી આવી યુગાન્ડામા એને કેળવણી વધારે લાગી–પણ એવી જાતની કેળવણી કે જેથી ગુલામીના મૂળ ઊંડાં ગયા હતા સરકારી નોકરીમા કારકુન જેવી જગ્યાઓ આફ્રિકનોના હાથમાં હતી બન્યા તેટલા જુવાનોનો અંગત પરિચય કરી તેણે કંપાલા છોડ્યુ

ટાંગાનિકાનું તરતુ બંદર માઝા ત્યા પણ ઉમાગેનું નામ ગવાઇ રહ્યું હતું. કૃષ્ણાએ એ ગાઠ મજબૂત કરી સ્વાહિલી ભાષામા ભાષણો કરવા એ કૃષ્ણાને મન રમત વાત થઇ પડી હતી. એ ભાષણો સીધા રાજદ્વારી નહિ છતા એટલા લોકપ્રિય થઈ પડ્યા કે યુરોપિયન અને એશિયાવાસો સુદ્ધા એના વખાણ કરવા લાગ્યા છાપાવાળાઓએ તો પાછુ વાળીને જોયુ જ નહિ ફોટા સાથે ભાષણો છાપવા, વ્યાખ્યાનનો એક મુદ્દો લઇ એના પર અગ્રલેખ લખવા–એમ હાંક્યે રાખ્યુ

કૃષ્ણા ટાંગાનિકા વીંધીને દારેસ-સલામ પહોચી એ પોતે પહોચી

તે પહેલાં એની કીર્તિ પહોંચી ગઈ હતી. દારેસલામથી મોમ્બાસા આવતાં અર્ધો દિવસ જંગબાર ઊતરી, પણ એટલામાં એણે લોકોને ઘેલા કરી મૂક્યા.

કૃષ્ણા મોમ્બાસા આવી; દાક્તર મથુરચંદના ઘરમાં પગ મૂક્યો, ત્યાં આપણા બુઢ્ઢા આરબે ઊભા થઈને એને સલામ કરી !

૨૬

કાવતરું અથવા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની પૂર્વતૈયારી

ટ્રુક્નર કામનું બહાનું બતાવી બહાર ગયા, એટલે કૃષ્ણાએ મામુદને કહ્યું. "તું બહાર ઊભો રહે. કોઈ આવે તો ખોંખારો ખાજે." મામુદ બહાર ગયો. આદમે વાત શરૂ કરી:

"તમારી મુસાફરીની હકીકત રોજેરોજ અમને મળતી હતી. તમારાં ભાષણો અક્ષરશઃ અમે વાંચતા હતા. ઉમારોભાઈના આનંદનો પાર નથી. હવે તમે એમને એક વાર મળી જાઓ, પછી આગળ યોજના ઘડી શકાય."

"તમે કહો ત્યારે હું તો તૈયાર જ છું."

"તમારે એવી રીતે આવવાનું છે કે જેથી તમારા બહારના કામને ધક્કો ન પહોંચે."

"મારે ક્યાં બહાર રહીને કામ કરવું છે?"

"ઉમારીભાઈની ઇચ્છા એવી છે કે તમારે નઇરોબી રહી કોઈ હિંદી સંસ્થામાં કામ કરવું અને ત્યાં રહ્યા રહ્યા છૂપી રીતે ચળવળને મદદ કર્યા કરવી."

"એ કેમ બને?"

"આ પત્ર વાંચો." આદમે પત્ર આપ્યો

પત્ર વાચતાં કૃષ્ણાનું મોઢુ મલક્યુ ઉમારીની હોશિયારીની એણે મનમા પ્રશંસા કરી. પત્ર નઇરોબીવાળા લક્ષ્મીદાસ શેઠનો હતો. નઇરોબીના હિંદી કન્યાવિદ્યાલયના મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રી તરીકે કૃષ્ણાની નિમણુક કર્યાના ખબર આ પત્રમાં હતા કૃષ્ણાએ કાગળ ખિસ્સામા મૂકી પૂછ્યુઃ "મારે ક્યારે નીકળવાનું છે?"

"આજે જ."

"બહુ સારુ. તમે ક્યા જશો?"

"જગલમા"

"ઠીક, ઉમારીભાઈને કહેજો કે હું થોડા દિવસમાં મળી જઈશ. આમુદ બધી જવાનો માહિતગાર છે કે?"

"આગથી વિશેષ."

"ત્યારે વાંધો નહિ."

આદમે રજા લીધી. કૃષ્ણા આ યુવનોનાં સાહસ અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ જોઈ છક થઈ ગઈ.

સાંજની ગાડીમા કૃષ્ણા નઇરોબી જવા નીકળી. સીધી વિદ્યાલયમા જ ઊતરી બીજે દિવસે હિંદી છાપાંઓએ મોટા અક્ષરે છાપ્યું. 'કન્યાવિદ્યાલયનાં નવાં મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રી.' કૃષ્ણાને એક કેળવણીકાર તરીકે વર્ણવી આફ્રિકાવાસી હિંદીઓનો કન્યાકેળવણીનો પ્રશ્ન હવે ઉકલી જશે એવો આશા બતાવી. વાંચીને અમલદારવર્ગમા થોડી ઘણી શંકા હતી તે પણ નાબૂદ થઈ

વિદ્યાલયના કામમા કૃષ્ણા ઓતપ્રોત થઈ ગઈ વિદ્યાલય સિવાયની વાતનો વિચાર સુદ્ધા જાણે છોડી દીધો, તે એટને સુધી કે મામુદને ચિંતા થવા લાગી. એને થયુ કે આ કૃષ્ણામ્મા ક્યાંક ઉમારીને ભૂલી ન જાય! પોતાના દેશહિતમા આફ્રિકાના હિતને વીસરી ન જાય! મહિનો પૂરો થયો છતા કૃષ્ણાએ બીજી વાત ઉચ્ચારી નહિ ત્યારે મામુદે એકાંત મેળવી કહ્યુ "કૃષ્ણા બહેન બાના ઉમારો તમારી મેની જેમ રાહ જોતા હશે. તમે તો આ કામમા મશગૂલ થઈ ગયા છો, પણ ત્યાં એ લોકો તમારી ખાતર કાર્યક્રમ અટકાવી બેઠા હશે" કહેતા કહેતા મામુદનો ચહેરો ચિંતાતુર થઈ ગયો અવાજમા એની દુભાયેલી લાગણીનો સ્પષ્ટ પડઘો પડતો હતો

"એ મારા ધ્યાન બહાર નથી, મામુદ! તને ખબર નથી પણ મારુ દિલ ઉમારીભાઈને મળવા તલસે છે, જેવુ ગાયનુ પોતાના વાછરડાને માટે અને જે કાર્ય માટે હું હિંદથી અહી આવી છુ, તેને વીસરી જાઉં તો સૂર્ય પશ્ચિમમા ઊગે ખબર છે? હજી મને જ વ્યવસ્થાપકસમિતિમાં કન્યાઓને લશ્કરી તાલીમ આપવાનો તથા પહાડોમા પર્યટને લઈ જવાનો ઠરાવ મે પસાર કરાવ્યો આપણે થોડા દિવસમા ઉમારીભાઈને મળશુ તું બિલકુલ ચિંતા ન કરનો ભાઈ!' કૃષ્ણાએ મીઠાશથી અને હેતથી મામુદનું મન મનાવ્યુ

ત્રીજે દિવસે કન્યાવિદ્યાલય પર્વતગાળ કેનિયાની સફરે ઉપડ્યુ પચાસ વિદ્યાર્થિનીઓનો કાફલો લશ્કરી ઢબે સ્ટેશને ચાલ્યો બધાનો પોશાક એકસરખો હતો બૂટ-મોજા, પહેરણ-ચડ્ડી, માથુ ઉઘાડુ ડાબા હાથમા બિસ્ત્રો, જમણા હાથમા કાન સુધીની લાઠી ચચ્ચારની હારમા સૌ સ્ટેશને પહોંચ્યા આજે ઘણે વર્ષે

કૃષ્ણાએ શિકારી પહેરવેશ ચડાવ્યો. ગોઠણ સુધીના બૂટ ઉપર ખાખી સડી ઢંકાઈ ગઈ. અર્ધા કોટ ઉપર ચામડાનો પટ્ટો બાંધી કેડે તલવાર લટકાવી. માથે કાબુલી સાફો બાંધ્યો. પાછળ મામુદ બંદૂક ઉપાડી ચાલ્યો. સ્ટેશન ઉપર લક્ષ્મીદાસ સાથે થોડી વાતચીત કરી પોતાના ખાસ ડબ્બામાં તે ચડી. વિદ્યાર્થિનીઓએ તાળીઓના અવાજથી એને સન્મતભર્યો આવકાર આપ્યો. કૃષ્ણા રમતગમતમાં પૂરો ભાગ ભજવતી. ગાડી ઊપડી એટલે એક કુમારીએ પોતાની બંસી છેડી, કૂચનું ગીત ઉપાડ્યું. પછી બધાં તાલ આપવા માંડ્યાં. ડબ્બો આખો ગાજવા લાગ્યો, તાનમાં સૌ ડોલવા માંડ્યાં.

કેનિયા પહાડ નઇરોબીથી લગભગ એંસી માઈલ થાય. એની ઊંચાઈ અઢાર હજાર ફૂટ, બરફથી શિખર ઢંકાઈ રહેતું. આખો પ્રદેશ અતિશય રળિયામણો હતો. વિદ્યાર્થિનીઓને કદી આ મુલક જોયો નહોતો. કૃષ્ણાને પ્રતાપે એમને આજે કેનિયા પર્વતનાં દર્શન થવાનાં હતાં.

નૈરી સ્ટેશને ડાકૂલો ઊતરી પડ્યો ત્યાંથી પેદલ જવાનું હતું. સ્ટેશનથી થોડે દૂર હિંદી જમીનદારનો થાણો હતો. ત્યાં એનો નાનકડો બંગલો હતો. એ પોતે ભાગ્યે જ શાંબામાં આવતો. કૃષ્ણાએ બંગલાનો કબજો લીધો. અગાઉથી આવેલા રસોઇયાઓએ ભોજન તૈયાર રાખ્યું હતું. રાત શાંબામાં જ ગાળવાની હતી. જમી-કારવી મોડી રાત સુધી કલ્લોલ કરી, થાક્યાંપાક્યાં સૌ ઊંઘી ગયાં.

પહાડી ઉપર પથરાયેલી રાત સમસમાટી કરવા લાગી. મધ્ય-રાત વીતવા આવી એ વખતે ભૂંડ જેવું એક જનાવર ઝાડીમાંથી બહાર નીકળ્યું, સપાટાબંધ ટેકરી પર ચડવા માંડ્યું. બંગલામાં સૌ

સૂતાં છે, માત્ર મામુદ જાગે છે ઘડીએ ઘડીએ એ બગલા ફરતો આંટો મારે છે. ચોમેર નજર ફેરવી પાછો વળે છે. ચોથી વાર આંટો મારી પગથિયે બેઠો ત્યા એની નજર પેલા ભૂંડ ઉપર પડી મામુદ એકદમ ઊભો થયો ધીમે પગલે ભૂંડ સામે ચાલ્યો ચાર હાથનું છેટુ રહ્યુ એટલે મામુદે ખોખારો ખાધો ભૂંડ બે પગે ઊભુ થયુ ઊભા થતા જ ચામડી પાછળ પડી ગઈ અંદરથી આદમ નીકળ્યો ! બન્ને હરયા, ભેટ્યા આદમે મામુદના કાનમા કંઈક કહ્યુ દમાતે પગને મન્ને ઉપર આવ્યા કાકડતી ઠંડી હતી છતા કૃષ્ણા અધખોલુ બારણું રાખીને સૂતી હતી મામુદ ધીરે રહીને ઓરડામાં પેસે પવન નજીક જઈને કૃષ્ણાના પગને અંગૂઠે ટકોરો માર્યો કૃષ્ણા બેઠી થઈ ગઈ. 'કોણ, મામુદ ?"

"જી હા, બહાર આદમ રાહ જુએ છે."

"ચાલો, હું તૈયાર છુ,"

જાડો ધાબળો ઓઢી કૃષ્ણા આવી અવાજ થવાની બીકે ઉઘાડે પગે તે ચાલતી થઈ બારણુ ખાલી વાસી મામુદ મહાર બેઠો કૃષ્ણા અને આદમ ટેકરી ઊતરી જગલમા અદશ્ય થયા.

"હવે આપણે સલામત છીએ" બેએક ગાઉ ચાલ્યા પછી આદમે કહ્યુ.

"આપણે કેટલુક દૂર જવાનુ છે ?"

"હજી અર્ધો કલાક લાગશે"

"આપણે મોડામા મોડા પાચ વાગે પાછા ઠેકાણે પહોંચી જવુ જોઈએ" કૃષ્ણાએ કહ્યુ

"જરૂર પહોંચી જશું."

અગોચર રસ્તો, ખાડાખડિયા, કૃષ્ણાના પગ ઉઘાડા હતા છતાં એ ઝપાટાબંધ ચાલી જતી હતી. જો મિત્ર ફરી મળશે કે કેમ તે શંકા હતી, એવો ઉમારી અર્ધા કલાક પછી મળશે એ વિચારે આનંદથી એનાં રૂંવાડાં ઊભાં થયાં, જાણે હમણાં નીચે ઊતરી પડીને ઉમારીને મળવા દોડવા જશે.

પણ એ આનંદ ઝાઝી વાર ટક્યો નહિ. કૃષ્ણાને મા વિનાનો, બાપ વિનાનો દુઃખી ઉમારી યાદ આવ્યો, કૃષ્ણા વિચારવમળમાં પડી. મુસાફરીમાં ઉમારી અમ્માની વાત કરતાં ધરાતો નહિ, ઘેર જઈને અમ્માની માફી માગવાની એ વાત કરતો હતો. ઘરમાં અમ્માને નહિ જોઈ હોય ત્યારે એની શી દશા થઈ હશે! એ વખતે એને કોણે છાનો રાખ્યો હશે! એને બહેન પણ નથી કે જે આંસુ લૂછે, પડખામાં બેસાડી આશ્વાસન આપે. બાપ હતા તે જેલમાં પુરાયા. આ વિચારમાં કૃષ્ણાનો આનંદ ઓસરી ગયો.

"બસ, ઊભા રહો બહેન", આદમે કહ્યું.

કૃષ્ણાની વિચારમાળા તૂટી, અઘોર જંગલની ભીષણતાનો એને ખ્યાલ આવ્યો. સામે જ એક ઊંચું ઝાડ હતું. ચાર જણ પરાણે બાથમાં લઈ શકે તેવું જાડું એનું થડ હતું. આદમ નિસરણીનાં પગથિયાં ચડે તેમ ઝાડ ઉપર ચડ્યો, ઠેઠ માથોડું ઉપર ગયો. થડમાં નીચેથી ન જોઈ શકાય તેવું સોંસરું કાણું હતું. આદમે મજબૂત વાંકો સળિયો કાણામાં ભરાવ્યો અને તરબૂચની ડગળી કાઢે તેમ એક ચોરસઘાટ ડગળી ખેંચી કાઢી! ડગળીની અંદરના ભાગમાં સહેલાઈથી પકડી શકાય તેવો હાથો બનાવ્યો હતો. આદમે કૃષ્ણાને ઉપર ચડવા ઇશારત કરી. કૃષ્ણા ઉપર ચડી. થડમાં

અંદરના ભાગમાં નજર કરે તો વેંતએક જાડી દોરીની નિસરણી લટકાવી છે. ધીરે રહીને કૃષ્ણા અંદર સરકી ગઈ. પાછળ આદમ ઊતર્યો. કમાડ બંધ કરે તેમ અંદરથી ખેંચીને ફળી બંધ કરી દીધી. નિસરણી ઊતર્યા પછી આદમ આગળ ચાલ્યો. એના હાથમાં વીજળીની બત્તી હતી. ભોંયરું ઊંડું હતું છતાં હવા ચોખ્ખી આવતી હતી થોડી વાર ચાલ્યા પછી આદમે કહ્યું: "તમે અહીં ઊભાં રહો, હું ઉમારીબાઈને ખબર આપી આવું."

રાહ જોઈ જોઈને ઉમારી ઘડીક પહેલાં જ ઊંઘમાં પડ્યો હતો. આદમે હાથ અડાડ્યો ત્યાં તે જાગી ગયો. "કૃષ્ણાબહેન આવી ગયા ?"

"હા."

ઉમારી દોડતો સામે આવ્યો. ચાર આંખ એક થતાં બન્ને ભેટી પડ્યાં, પણ વાર કોઈ બોલ્યું નહિ. થોડી વારે ઉમારી બોલ્યો: "તું આવી તે બહુ સારું કર્યું. કૃષ્ણાબહેન, મને બમણું જોર મળ્યું."

"તમારી શ્રદ્ધા એવી બળવાન છે કે તમને અણધારી મદદ આવી મળે."

"અરે આદમ! દોરી મૂક જો, કૃષ્ણાબહેનનો સાદ ભારે બેસે છે" ઉમારીએ કહ્યું. એની પાસે હિંદથી આવેલા મિત્રના સ્વાગત માટે એથી વિશેષ સાધન-સામગ્રી કે અવકાશ નહોતો.

"પણ મારે પાંચ વાગે પાછા પહોંચવું જોઈએ" કૃષ્ણાએ કહ્યું. આટલે લાંબે દિવસે મળેલા પ્રાણપ્રિય દોસ્ત સાથે બે ઘડી નિરાંતે વાત કરવાની ઇચ્છાને એના કર્તવ્યભાને રોકી રાખી.

" હવે પાંચ ને સાત. ત્યાં કોણ મારી નાખે છે?" ઉમારીએ સ્વાભાવિક બેપરવાહથી કહ્યું.

" મારી ઓરડીમાં કોઈ જુએ અને મને ન દેખે તો નાહકની પંચાત થાય."

" પંચાત શેની! મામુદ જવાબ દઈ દેશે કે કૃષ્ણાબહેન જંગલ ગયાં છે!"

" બે કલાક સુધી!"

" તો કહેશે શિકારે ગયાં છે."

" ઠીક, ચાલો ચર્ચામાં તમને નહિ પહોંચાય. હવે મુદ્દાની વાત કરો. મારે હવે શું કરવાનું છે? મારી મુસાફરીની હકીકત તો તમે જાણો છો."

" હા, જાણું છું. આખા પૂર્વ આફ્રિકામાંથી મારા ધારવા પ્રમાણે અત્યારે આપણને મદદ કરે એવા પાંચસો જુવાનો ઓછામાં ઓછા નીકળશે"

" કદાચ એટલા નીકળશે"

" એ બધાનાં નામઠામ તમારે મેળવી લેવાં."

" નામઠામ તૈયાર છે"

" બહુ સારું. એ લોકોને પોતપોતાના પ્રાંતમાં જ કામ કરવાનું છે. જંગલમાંથી અને ગામોમાંથી પોતાની નવી ટુકડીઓ ઊભી કરે, પચીસ પચીસની ટોળીઓ બંધાઈ જાય. એ લોકોને સંતાવા માટે સુરક્ષિત સ્થાન તમારે જાતે જોઈ આવવાં. દરેક પ્રાંતમાં પરદેશીઓના થાણાં કેટલાં છે? એ લોકોનું રક્ષણ કોણ કરે છે? લશ્કરી છાવણીઓ ક્યાં ક્યાં છે? છાવણીમાં સિપાઈઓ કેટલા

રહે છે? હથિયારો કયા જાતનાં છે? શહેરોમાં બેંકની અંદર અને મોટી પેઢીઓમાં નાણું કેટલું છે? આપણે નાણી છુટવું હોય તો કેવી કેટલી અને ક્યાં સગવડ છે?—વગેરે બધું વિગતવાર તમારે જોઈ લેવુ" ઉમારીએ વ્યૂહરચના કરી.

"બરાબર, પછી!"

"પછી આપણા જુવાનોને તમારે બધી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને હુકમો આપવાના." ઉમારીએ કૃષ્ણાને રણભૂમિના સેનાપતિની જવાબદારી સોંપી.

"ઠીક ત્યારે, હું એક વાર ચક્કર લગાવી આવુ. પછી આપણે પ્રથમ હલ્લાની તારીખ વગેરે નક્કી કરશુ" કૃષ્ણાએ કહ્યુ.

"કબૂલ" ઉમારીએ સંમતિ આપી પૂછ્યુ: "અમે અહીં બેઠા શું કરીએ તે કહો"

"તમારે આસપાસના જંગલના બને તેટલા લોકોને તૈયાર કરવા, છાપામાં લખાણ મોકલવા કરવા, પત્રિકા માટે... .."

"કૃષ્ણામહેન!" ઉમારીએ વચ્ચે જ કહ્યું: "આપણે અહીં એક મશીન લાવીએ તો?"

"એ કેમ બને? ઝાડના થડમાં ઉતારવુ કેમ?"

"બીજી તરફ ખોદી કાઢીએ"

"એવુ જોખમ ખેડવાની જરૂર નથી, નકામુ આપણુ સ્થાન છતું થઈ જાય"

"ઠીક ત્યારે, કાઈ નહિ"

એટલામાં કોફી તૈયાર થઈ ગઈ. કોફી પીતા ઉમારીએ કહ્યું: "આજે વાસંતીદેવીને કાગળ લખું છું"

"તમારે એમની સાથે ઓળખાણ છે ?"

"તમારા કરતાં વધારે"

"એમ !"

"હા, હું મુંબઈથી વિદ્યાલયમાં ગયો ત્યાંથી વાસંતીદેવી મારે વિષે બાના જુમ્માને પૂછ્યા કરતી એને એમ થતું કે 'આ પરદેશી જુવાન છે ભાવનાશાળી, પણ એની ભાવના ખબર આવતી નથી.' આપણે લશ્કરી તાલીમ લેવા નીકળ્યાં તે પહેલાં અમે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પ્રજાસંઘના કાર્યાલયો જોવા ગયા હતા. ત્યાં સરદાર ભગતસિંગની છબિ જોઇ મારું લોહી ઊકળી આવેલું, તે વખતે વાસંતીએ મને શાંત કરેલો એણે એમ પણ કહેલું કે તમે દેશમાં જઈ સ્વાતંત્ર્યની લડત ઉપાડો ત્યારે મને લખજો, હું મદદ કરીશ" ઉમારી ભૂતકાળનાં સ્મરણ તાજાં કરતા જરા ઊંડો ઊતરી ગયો

"તો શું, વાસંતીદેવી મદદે આવશે એમ તમારું માનવું છે ? એ તો પ્રજાસત્તાકનાં સ્વદેશસચિવ થયાં છે"

"હું જાણું છું"

"તો પછી મદદ માટે લશ્કર મોકલશે એમ લાગે છે?"

"ગમે તે રીતે મદદ કરશે હું બીજું કંઈ ન જાણું કરીન, અફઘાનિસ્તાન અને ઇજિપ્ત જેવા, નામની ઓળખાણવાળાઓને લખ્યું છે તો વાસંતીદેવી જેવાં મિત્રને કેમ ન લખવું ?"

"લખો, મને વાંધો નથી. આપણા પ્રણામ લખજો. બાના જુમ્માને લખવાના કે નહિ ?"

"નહિ, એક વાર લખ્યું, બસ. હવે આવવું હોય તો આવે."

"એ બધા અહિંસાવાદી કહેવાય!" પાસે ઊભેલા આદમે કટાક્ષમાં કહ્યું.

"એ વાત પણ સાચી." કૃષ્ણાએ ટેકો આપ્યો.

"આદમ, હવે આપણે ચાલશું?" ઘડિયાળ સામે નજર જતાં કૃષ્ણાએ કહ્યું.

"હવે જવાય છે. કેટલા વાગ્યા? હજી તો ત્રણ જ થયા છે. પાંચ વાગે નીકળજો" કહી ઉમારીએ કૃષ્ણાના હાથમાંથી ઘડિયાળ લઈ લીધી.

"ના, ના. પાંચે બહુ મોડું થઇ જાય." કૃષ્ણાએ ઉતાવળ કરી.

"તો ચારે જજો." ઉમારીએ સમાધાન કર્યું. પાંચ મિનિટ નહિ થઈ હોય ત્યાં ઉમારી બોલી ઊઠયો:

"કૃષ્ણાબ્હેન! તું 'જાઉં જાઉં' કરે છે, પણ આ એક અગત્યની વાત તો રહી જાત."

"કઈ?"

"તમારે નઈરોબીમાં એક ખાસ કામ કરવાનું છે. જેટલા મુસાફર આવે—અમેરિકા, યુરોપ, એશિયા વગેરેના—એ બધાને મળી આફ્રિકાની વાત કરવી, ખુલ્લી રીતે નહિ પણ એ લોકો એવી અસર લઈને જાય કે પોતાના દેશમાં જતાવેંત પોતાનાં સંસ્મરણો સાથે આફ્રિકામાં અંગ્રેજોના ચાલતા અત્યાચારોને વખોડી કાઢે. આ કામ ખાસ કરવાનું."

"જરૂર કરીશ. બીજું કાંઈ?"

"સવાર સુધી રહે તો બીજું ઘણું સાંભરે."

થોડી વારે ખોટું ખોટું યાદ કરી કહે: "હા, બાપુની મુલાકાતે જઈ આવજે."

"મને મળવા ન દે"

"કાંઈક યુક્તિ કરવી."

"ઠીક. ગમે તેમ કરી મળીશ. પછી કંઈ?"

"મારે માટે થોડીક હિંદી રોટી મોકલજે." હસતાં હસતાં ઉમારીએ કહ્યું.

"એ તો હમણાં આદમ સાથે મોકલાવી આપું, મારી પાસે ઘણી છે." ઉમારીને સાચે જ ખાવી હશે ધારીને કૃષ્ણાએ કહ્યું.

ચાર વાગ્યા. કૃષ્ણા ઊઠી. આદમ તૈયાર થયો. કૃષ્ણાએ જતાં જતાં કહ્યું: "હવે પંદરેક દિવસ પછી આવીશ મામુદ સાથે છે એટલે વાંધો નહિ આવે."

"કેમ, મામુદ કેમ છે?" ઉમારીએ સમાચાર પૂછ્યા.

"લહેર કરે છે."

ઉમારી નિસરણી સુધી વળાવી પાછો વળ્યો. કૃષ્ણા અને આદમ બહાર નીકળી સહીસલામત થાંભા સુધી પહોંચી ગયાં. બંગલો દૂરથી દેખાયો એટલે આદમ પાછો વળ્યો.

કૃષ્ણા ફરતી વિદ્યાર્થિનીઓ વીંટળાઈ વળી, પૂછવા લાગીઃ "અમને શિકારે કેમ ન લઈ ગયાં?"

"કાલે લઈ જઈશ!"

+

૨૭

બળવો ફાટી નીકળ્યો

"**આપને** પૂર્વ આફ્રિકાનાં કન્યાવિદ્યાલયોનું નિરીક્ષણ કરવા જવાનું છે. અમારી વ્યવસ્થાપકસભાએ કાલે ઠરાવ કર્યો છે." પર્યટનમાંથી પાછી ફરેલી કૃષ્ણાને લક્ષ્મીદાસે કહ્યું.

"જેવો આપનો હુકમ"

લક્ષ્મીદાસ શેઠે રજા લીધી, કૃષ્ણાએ મુસાફરીની તૈયારી કરી. મામુદ તૈયાર જ હતો.

આ વખતની મુસાફરીમાં કૃષ્ણાએ જેટલા જુવાન દેશની આઝાદી ઝંખતા હતા, સમજણપૂર્વક માતૃચરણે માથું આપવા તૈયાર હતા તેમને મળી લીધું. ટુકડીના નાયક થઈ શકે તેવા તેજસ્વી જુવાનોને લઈ એના જ આંતરમાં સુરક્ષિત સ્થાન જોઈ આવી. દશ દિવસમાં નઈરોબી આવી; શિકારને બહાને ઉમારીને મળવા ગઈ. બન્નેએ સાથે બેસી યોજના ઘડી. પછી ઉમારીએ કહ્યું: "જુઓ, જંગલમાં થાંણા રાખીને પડેલા, અંગ્રેજ અને હિંદી, જર્મન અને ગ્રીક–જે હાથ આવે તેને પૂરા કરવા, બનતાં સુધી જીવતા પકડવા, એમની માલમિલકત લૂંટી લેવી અને જંગલમાં ભરાઈ જવું."

"બરાબર." કૃષ્ણાએ મંજૂરી આપી.

"અને તે પ્રમાણે જ શહેરોનું." ઉમારીએ કહ્યું.

"ના, શહેરોમાં હમણાં કંઈ નહિ બની શકે. ત્યાં થોડી અથડામણ થવા સંભવ છે. શહેરોને પાછળથી લઈશું" કૃષ્ણાએ મતભેદ દર્શાવ્યો.

"એ તો એક-બે ઠેકાણે ચમત્કાર થશે એટલે આખી સરકાર ખળભળી ઊઠશે. પછી તો લોહીની નદીઓ ચાલશે." ઉમારીએ ગુસ્સામાં આવી જઈ કહ્યું.

"આપણે બનતાં સુધી લોહી નથી વહેવડાવવું, લૂંટ કરીને નાસી જવું"

"એ તો થોડા દિવસ, પછી તો ભેટો કર્યે જ છૂટકો છે." ઉમારી નિશ્ચયાત્મક ભાવથી બોલ્યો.

"એને માટે આપણે તૈયાર છીએ." રણભૂમિના સેનાપતિએ હિંમતથી કહ્યું.

તારીખ નક્કી કરી લીધી. એક જ દિવસે બને તેટલી વધારે જગાએ એક-સાથે ધડાકો થાય તેવી યોજના કરી. એ પ્રમાણે બધાં મથક ઉપર સૂચનાઓ મોકલી આપવામાં આવી.

*

મુકરર કરેલી તારીખ આડા આઠ દિવસ રહ્યા.

કૃષ્ણા નઈરોબી આવી ગઈ. ઉમારીએ એક ખરીતો બહાર પાડયો. એમાં પૂર્વ આફ્રિકાની સરકારને ખુલ્લી રીતે જણાવવામાં

આવ્યું હતું કે "અમે અમારી પ્યારી માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા માટે યુદ્ધ શરૂ કરીએ છીએ. એને લૂંટફાટ ગણી અવગણી નાખશો તો પસ્તાશો. માત્ર અમે મૂઠીભર છીએ એટલા માટે જ અમે લડવાની આ રીત પસંદ કરી છે. ખુદા કરશે તો એક વખત ખુલ્લા મેદાનમાં પણ આપણે ભેટશું." તેણે ગવર્નરોને આની એક નકલ મોકલી આપી પૂર્વ આફ્રિકાનાં વર્તમાનપત્રો ઉપરાંત પરદેશનાં જાણીતાં અખબારોમાં મોકલી. વિદેશી અખબારનવેશો આ જંગલી ગણાતા લોકોનું યુદ્ધ જોવા તથા તેમાં સહૃદયનો સૂર પુરાવવા નૈરોબી આવી પહોંચ્યા ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન, અરબસ્તાન અને ઇજિપ્તના પ્રતિનિધિઓ પોતે કઈ રીતે મદદ કરી શકશે તે જોવા આવી પહોંચ્યા. સૌને મન આ એક આશ્ચર્ય હતું.

ઉમારીએ પોતાના રહેઠાણ આસપાસથી પચાસેક જુવાનોની નાનકડી ટુકડી ઊભી કરી અને તેની સરદારી સલીમને આપી. સલીમ બાહોશ અને સાહસિક જુવાન હતો. બધા દોસ્તોમાં એની ચતુરાઈ અને હિંમત ચડિયાતાં હતાં. સલીમને નૈરોબીના પ્રસિદ્ધ જમીનદાર અને જંગલખાતાના અધિકારી મિ. પિન્ટોનો બંગલો ફાડવાનો હતો. શહેરથી દશ માઈલ દૂર ઝાડીના ઝાંખા વચ્ચે સાહેબનો બંગલો આવેલો હતો. સલીમ નૈરોબી ઊપડ્યો.

રાતના અગિયારનો અમલ થયો. સલીમ તેની ટુકડી સાથે બંગલાના પાછળના ભાગમાં આવી લાગ્યો. મિ. પિન્ટો હજી સૂવાની તૈયારી કરતા હતા. એનાં બાળક અને પત્ની હમણાં જ સૂતાં હતાં. બહાર આંગણામાં 'બોય' પડ્યો હતો. સલીમ ધીરે રહીને આગળ આવ્યો, જુએ તો બોય સૂતો છે. એ બિચારો તદ્દન નિર્દોષ. એના ઉપર હાથ ચલાવતાં સલીમનો હાથ અચકાયો, દોઢ હાથ લાંબો અને આઠ આંગળ પહોળો તીક્ષ્ણ છરો તોળીને

એ ઘડીવાર ઊભો રહ્યો. 'શું કરું ! જો જીવતો પકડવા જઈશ તો તો બૂમો પાડશે અને સૌને જગાડશે. નિમકહલાલ બૉય નર્ગર બોલ્યો ઝબ્બે નહિ થાય' સલીમે મન મજબૂત કર્યું, માતૃભૂમિનું સ્મરણ કર્યું અને વાર કર્યોઃ એક ઘા ને બે કટકા ! ગરેડી જેવું ડોકું એક તરફ જઈ પડ્યું. લોહીનો ધોરીઓ ચાલ્યો. બૉયને પૂરો કરી, સલીમે પ્રશાન્તથી બધાને આગળ બોલાવ્યા. દશ જણાને સાથે રાખી બાકીનાને બંગલા ફરતા ચોકી કરવા ઊભા રાખ્યા.

બારણું અંદરથી બંધ હતું. સલીમે ધીમે રહીને બારણા ઉપર ટકોરા માર્યા. અંદરથી અવાજ આવ્યો "કોણ છે ! ખોલું છું." પિન્ટોએ અર્ધું બારણું ખોલ્યું ત્યાં સલીમ જોર કરીને અંદર ધસી ગયો. કૂદીને પિન્ટોને ગળે બાઝ્યો. દસ જણા એની ફરતા ફરી વળ્યા. અચાનક હલ્લાથી પિન્ટોના હોશકોશ ઊડી ગયા, ગળું સખત દબાયાથી એની આંખો ઊંચે ચડી ગઈ. અવાજ સરખો નીકળી ન શક્યો; પરંતુ પિન્ટો અને સલીમ પછડાયા. તેના ધડાકાથી ફ્રાન્સેડો ગાઢ ઊંઘ્યો અને પિન્ટોની પત્ની જાગી ગઈ. એ દોડની બહાર આવી. જુએ તો લૂંટારા ! તમંચો લેવા પાછી ફરે છે એવામાં બે જણે તેને પકડી લીધી. નાનકડો છોકરો ગભરાટમાં આંખો ચોળતો બહાર દોડયો આવ્યો. તેને પણ ઝાલી લીધો. ઉમાજીની સૂચના પ્રમાણે કોઈના ઉપર હથિયાર ન ચલાવ્યું

સલીમે પિન્ટોની છાતી ઉપર બેસીને ગળું છોડી દીધું. પૂછ્યું: "તિજોરીની ચાવી ક્યાં છે !"

"તિજોરીમાં પૈસા નથી."

"અરે ન કેમ હોય ! જાઓ, આખો બંગલો ફરી વાળો, જ્યાં દેખો ત્યાંથી પૈસા ઉઠાવી લો." સલીમે હુકમ કર્યો.

ચાર જણા દોડયા બંગલો આખો વીંખી નાખ્યો પિન્ટોના ખિસ્સામાંથી થોડીક નોટા નીકળી, બાકી કંઈ હાથ ન આવ્યું. પછી ત્રણેને વારા ફરતી દોરડે બાંધ્યા ઉપાડીને આનંદના પોકારો કરતા જંગલમાં અલોપ થઈ ગયા.

બીજે દિવસે જંગલખાતાની કચેરીનો પટાવાળો બારણે ઉભો વાટ જુએ છે 'આઠને ટકોરે હાજર થનાર સાહેબ સાડાઆઠ થયા તો પણ કેમ ન આવ્યા?' કારકુનો બધા પત્રક ઝાલીને બેસી રહ્યા. નવ વાગ્યા છતાં પિન્ટો સાહેબનો પત્તો ન લાગ્યો. એટલે અવ્વલકારકુને બંગલે ફોન કર્યો જવાબ કોણ દે? અર્ધો કલાક માથાકૂટ કર્યા છતાં ઉત્તર ન મળ્યો. જાતે મોટર-સાઈકલ લઈ બંગલે ગયો, જુએ તો 'ફોન' આંગણામાં બે કટકા થઈ પડયો છે! બંગલો ખાલી છે! વસ્તુઓ બધે વેરણછેરણ પડી છે. કારકૂન દિગ્મૂઢ બની ગયો. ફોનને કોઈ અડયુ નહોતું. તરત જ પોલીસથાણે ફોન કર્યો "પિન્ટો સાહેબનો બંગલો વિખાયેલો પડયો છે, ફોનનું મડદુ આંગણામાં પડયુ છે! સાહેબ, મેમ સાહેબ કે છોકરા કોઈ બંગલામાં નથી જલદી પોલીસ મોકલો"

ઇન્સ્પેકટર દોડતો આવ્યો જુએ તો મામલો ગંભીર. જરૂરી તપાસ કરી, બંગલે પોલીસ બેસાડી, ઇન્સ્પેકટર શહેરમાં આવ્યા સુપરિન્ટેન્ડન્ટને હકીકત જણાવવા ગયા વાત શરૂ કરે તે પહેલાં તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કહ્યુ 'મોમ્બાસાથી તાર છે. લૂટારાઓ નેશનલ બેંક તોડી ત્રણ લાખ શિલિંગ ઉપાડી ગયા" ઇન્સ્પેકટર વિચારમાં પડી ગયો ત્યાં કંપાલાથી તાર મળ્યોઃ "જાપાની વેપારીનું ખૂન કરી ધાડપાડુઓ હાથ આવી એટલી મિલકત ઉઠાવી ગયા છે"

એક કલાક પછી માઝાથી ચોંકાવનારા ખબર મળ્યા "ગઈ

રાતે જંગલીઓની એક મોટી ફોજ શહેર ઉપર ચડી આવી, અમલદારો અને વેપારીઓનાં ઘર તોડી અંદર ઘૂસી ગઈ! કેટલાકને ઠાર કર્યા, કેટલાકને જીવતા પકડયા. આખી રાત લૂંટ અને કતલ ચાલુ રહ્યાં, લશ્કરની મદદથી મામલો કાબૂમાં આવતો જાય છે. બાકીના નાસી છૂટયા છે. બજારો ઉજ્જડ છે. લોકોમાં ગભરાટ ફેલાયો છે."

અને દારેસલામના તારસમાચારે બન્ને અમલદારો ડરી ગયા: "ગઈ રાતે ભયંકર બનાવ બની ગયો. જંગલીઓ એકાએક હલ્લો લઈ આવ્યા. શાંબાઓના બંગલાઓ બાળી નાખ્યા, બળતા ઘરમાંથી નાસતા સદ્‌ગૃહસ્થોને પકડી પકડીને માર્યા. કેટલાકને ઉપાડી ગયા. લશ્કર આવી પહોંચતાં બધા જંગલમાં ભાગી ગયા. આ લોકોએ આમ શા માટે કર્યું તે અમને સમજાયું નથી. એમની પાછળ એક શાહી ફોજ દોડાવવામાં આવી છે."

એકંદરે દશ જગ્યાએ દંગો થયો. છાપાંવાળાઓએ સાંજ સુધીમાં મળ્યા તેટલા સમાચાર લઈ છાપી માર્યા. પરદેશોમાં કેબલ પહોંચી ગયા. અમલદારોએ મનમાં સમજી જવા છતાં ચપાટ મારીને મોઢું લાલ રાખ્યું કહે છે: "જંગલીઓએ તોફાન કર્યું લાગે છે!"

આવું તોફાન પૂર્વ આફ્રિકામાં પરદેશીઓ વસ્યા પછી આ પહેલું જ હતું. એની ગંભીરતાનો ખ્યાલ કરી ગવર્નરની કાઉન્સિલ અને શહેરરક્ષણના અમલદારો મસલત કરવા લાગ્યા બધી જગ્યાએથી વિગતવાર તારો આવ્યે જતા હતા કોઈ પણ જગ્યાએ લૂટારુની ટોળી હાથ આવી ન હતી. ખાસ કરીને અમલદારોને જીવતા પકડી જનારાઓએ ખૂબ ચિંતા ઉપજાવી હતી.

પ્રજાજનોના ગભરાટનો પાર ન રહ્યો, ખાસ કરીને તો પરદેશી પૈસાદારોનો જીવ ઊંચે ચડી ગયો. જાનમાલ ન રહ્યાં સલામત

ન રહ્યાં તો ઘેર કેમ રહેશે ? જાન બચાવવાની પણ ફિકર થવા લાગી. શાંબામાં રહેતા તે શહેરમાં આવી ગયા. કેટલાકે પહેલે વિમાને સ્વદેશ જવાની તૈયારી કરી. આખા પૂર્વ આફ્રિકામાં ફરી એક વાર હાહાકાર મચી ગયો.

કૃષ્ણા છાપું વાંચતી હતી એ વખતે જો કોઈ હોશિયાર છૂપી પોલીસ હોત તો તેને કેદ કરત. આવા ખેદજનક અને ચોંકાવનારા ખબરો વાંચતાં એનું મોઢું હસું હસું થઈ રહ્યું હતું. બધી જગ્યાના તાર જોઈ મામુદને સાદ કર્યો. મામુદ હાજર થયો.

"તેં છાપું વાંચ્યું કે ?" ધીમે સાદે કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

"જી હા."

"શાંબામાં કોણ હતું ? એણે ઠીક ન કર્યું."

"વલી હતો. એ જરા ઉતાવળિયો છે. બહુ નુકશાન જો કે નથી થયું, ત્રણેક ઘાયલ થઈ પકડાયા, ચારેક મરાયા છે." મામુદ નજીવી વાત કરતો હોય તેમ બોલ્યો.

"તુ ન સમજ્યો. આપણા માણસો દુશ્મનને હાથ જાય, એટલે એમના ઉપર ન ગુજરવાના સિતમ ગુજરે. એમની પાસેથી બધી હકીકત પોલીસ મેળવી શકે અને આપણી બાજી ઊંધી વળે. મને, તમને અને ઉમારીભાઈને તોપને મોઢે બાંધે, ખબર છે !"

"એ વાત સાચી."

"કાસીમને કઈ બાજુ મોકલ્યો છે ?"

"સલીમની પાછળ !"

"કાસીમ પાસે કેટલી પોલીસ હશે ?"

"પચાસ."

"ગોરા ખરા કે?"

"માત્ર બે ગોરા છે."

"ત્યારે જખ મારે છે.

કાસીમ ઉમારીનો ગોઠિયો હતો. સી. આઈ ડી. ખાતામાં વિશ્વાસપાત્ર માણસ ગણાતો, અધિકારીઓનો પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. આ વખતે કાસીમને બોલાવી તેના અધિકારીએ કહ્યું: "જો તું મિ. પિન્ટોને જીવતા પાછા લઈ આવીશ તો તને દશ હજાર શિલિંગ ઇનામ આપીશ."

"ખુદા સૌની નેક રાખશે" કહી કાસીમ પિન્ટોને ઉપાડી જનારાઓની પાછળ પડ્યો હતો.

"હવે બીજી જગ્યાઓના ખબર કઈ રીતે મેળવશું?" કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

"રાતની ગાડીમાં માણસો આવતા જોઈએ."

"ઉમારીસાહ પાસે કોને મોકલીશું?"

"કમાલ આવ્યો છે તે જશે."

"ઠીક ત્યારે, તું શહેરમાં આંટો મારી આવ."

×

કમાલ આવ્યો ત્યારે ઉમારી ગાદીનો હતો. આરામ ખોરશી ફાનસ રાખી સૂતો સૂતો વાંચતો હતો. કમાલ આવીને ખાટલે બેઠો.

"ભાઈ ઊઠે છે!" કમાલે પૂછ્યું.

"હજી હમણાં જ સૂતા. બહુ ગમતના સમાચાર છે!"

"સલીમ તમને મળી ગયો કે નહિ!"

"એ પોતે તો શીરીતે મળે? પણ સમાચાર મળી ગયા."

"ક્યાં છે?"

"એની સલામત જગ્યાએ."

"સાહેબનેય ત્યાં રાખ્યા!"

"હા, એમાં શી હરકત છે! ખાવાપીવાનું સુખ છે. ઘણા દિવસ માનભર્યા દિવસો ઉડાવ્યા, હવે થોડા દિવસ કેદમાં ગાળીને ખાશે એ તો ઠીક, બીજી જગ્યાના આ નવીન છે!"

કમાલે બધી વાત કરી આદમ ખુશ થયો અવાજ સાંભળીને ઉમારી જાગી ઊઠયો.

'કોણ કમાલ?'

"જી હા"

"તમે તો કમાલ કરી! બિચારા ગિન્ટોનું હરણ કરી ગયા!"

"ઠીક કર્યું, ચાલો, કૃષ્ણાબહેન શું કરે છે!"

"છોકરીઓ ભણાવે છે!"
"એમ કે? સીધી વાત કર, નકામો વખત ન જાય."

"રાતની ગાડીમાં કપાલા અને મોમ્બાસાથી બે જણ આવ્યા હતા. કૃષ્ણાબહેનને માઝા બોલાવે છે."

"કૃષ્ણાબહેન અહીં આવીને જશે ને?"

"ના. હમણાં તેઓ આઠ દિવસ વિદ્યાલય છોડવાનાં નથી."

"એ બરાબર છે. માંઝાનું શું કરશે"

"મામુદભાઈ જઈ આવશે."

"એ પણ બરાબર. હમણાં જરા ધ્યાન રાખીને ફરવું. તને આવતાં કેનાક મુશ્કેલી નડી!"

ઉમારી સમજી ગયો કે એ હાકીમ જ હોવો જોઈએ એને નિરાંત વળી. કમાલને કહ્યું: "ઠીક ત્યારે, તું જા કુષ્માન્ડેન આપ્તાહિના પછી મળો ત્યારે એમ કહેજે આ લખાણ અને —ગામનો હમણાં આઠ દિવસ બાદ પાછો."

કમાલ સલામ કરી ચાલ્યો ગયો ઉમારી માથે ઓઢીને નિરાંતે સૂઈ ગયો

૨૮

'ધન્નાસિંહ'

આઠ દિવસમાં દેશનું વાતાવરણ પલટાઈ ગયું. ચોમેર યુદ્ધનાં અને બળવાનાં નિશાન જણાવા લાગ્યાં, આફ્રિકન જુવાનો ફાવે તેમ બોલવા લાગ્યા. અમલદારોની દોડધામનું પરિણામ મીંડું આવ્યું. બળવાખોર હાથ ન લાગ્યા. કેનિયાનો ગવર્નર પોતાના હોમ-મૅમ્બર સાથે મંત્રણા કરવા લાગ્યો. ગવર્નરે પૂછ્યું: "આ બધાના મૂળમાં કોણ છે?"

"હુસેનનો છોકરો."

"છોકરો કેવડો છે?"

"નવજુવાનઃ બહુ હોશિયાર છે, એશિયાની સફર કરી આવ્યો છે. મુસ્લિમ દેશો સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે."

"મને તો લાગે છે કે આ ઊગતો શત્રુ નહિ ડામીએ તો આફ્રિકા હાથથી જશે." ગવર્નરે કુશંકા કરી.

"આપની એ શંકા સો ટકા સાચી છે."

"ત્યારે તમે શાં પગલાં લેવા ધાર્યાં છે?"

"કુમારીને પહેલી તકે પકડી લેવો. બાકીનાને દાબી દેવા યુગાન્ડા અને ટાંગાનિકામાં એની શાખાઓ છે એને દબાવતા વાર નહિ લાગે"

"બરાબર"

"અને એક બીજુ કરવાનો છું. સાંભળવા પ્રમાણે કુમારી નૈરીના જંગલમા ભરાઈ બેઠી છે. એ જંગલ કાપવાનો ઈજારો આપી દઈએ."

"એ રસ્તો પહેલા નંબરનો છે" ગવર્નરે સહર્ષ કહ્યું

"અરે, કાલ સવારે આપી દઈએ, એના શા ભાર છે! હજી ખડતલ બ્રિટિશ પ્રજાના કાંડાબાવડા સબૂત છે" ગર્વમાં હોમ-મેમ્બર ડોલ્યો

ગવર્નરને વિચાર કરતો રાખી પોતે ચાલ્યો ગયો

*

કૃષ્ણા શિક્ષકો સાથે વાત કરતી હતી ત્યાં મામુદ મારતી સાઈકલે આવ્યો. મામુદના ચહેરા પરથી કૃષ્ણા સમજી કે કંઈક ઉતાવળનું કામ લાગે છે. શિક્ષકોને રજા આપતા કહ્યું "તમે જાઓ હમણા, કલાક પછી આવજો. લક્ષ્મીદાસ શેઠે 'બોલ' મોકલ્યો છે, મારે કદાચ બહાર જવુ પડશે" શિક્ષકો ગયા એટલે મામુદે કહ્યું ગજબ થઈ ગયો!

"શું થયુ?"

"જંગલનો ઈજારો ધન્નાસિંહે રાખ્યો."

"કેમ, લક્ષ્મીદાસે ન લીધો!"

"ના." મનની સ્થિરતા ગુમાવી મામુદ બોલ્યો.

"ધન્નાસિંહ તો પેલો પંજાબી કન્ટ્રાક્ટર છે તે જ ને!"

કૃષ્ણા ઠંડે કલેજે પ્રશ્નો પૂછતી હતી.

"હા, તે જ."

"ઠીક એમાં શું થઈ ગયું!"

"અરે! કાલે જઈને એ બધાં ઝાડ તાબડતોબ કાપવાનો હુકમ આપી આવ્યો અને જંગલ કપાવા માંડયું છે." કૃષ્ણા વાતની ગંભીરતા કેમ સમજતી નથી, એમ ધારી મામુદ બોલ્યો. એના ચહેરા પર વિહવળતાના ચિહ્ન હતાં.

"એમાં તું આટલી બધી ચિંતા શા માટે કરે છે! કુમારી-બાઈનો કોઈ વાળો વાળ કરી શકે તેમ નથી. જા, મોટર લઈ આવ, તું જ હાંકજે, ડ્રાઇવરનું કામ નથી. એક પંજાબી ગૃહસ્થને મારે બંગલેથી લઈ જવાના છે."

મામુદ નાખુશ થઈ મોટર લેવા ગયો.

કૃષ્ણા વિદ્યાલયના આચાર્ય પસે ગઈ. આચાર્યના હાથમાં તાજો આવેલો હોય તેવો તાર મૂકી તે બોલી: "કંપાલા વિદ્યાલયની નિયામકસભામાં હાજરી આપવા મને બોલાવે છે, બે દિવસમાં પાછી આવી જઈશ. આપણી અધૂરી યોજના તમે પૂરી કરી નાખજો. મારે આવીને મંજૂરી આપવી જ બાકી રહે."

કૃષ્ણા બંગલે આવી. મામુદ મોટર લઈ હાજર હતો. "પાંચ મિનિટમાં પંજાબી ગૃહસ્થને મોકલું છું" કહી કૃષ્ણા ઉપર ગઈ. મામુદ ખુશ થયો.

ધન્નાસિંહને લઈ મોટર નેરીને ગઝતે ચાલી ગઈ!

સડકને કિનારે પોલીસચોકીમાં પડ્યા પડ્યા દમેક પોલીસ ખીચડું ખાય છે. લૂંટારાની શોધ કરતાં એમની પથ્થર જેવી પિંડીઓ પીળા પોલ જેવી થઈ ગઈ છે. કેટલાક તો અખંડ ઉજાગરાથી નરમઘેંશ થઈ ગયા છે.

પ્રયાસપૂર્વક હકીકત જાણવા કૃષ્ણા થાણામાં ગઈ. નાયકે ઊભા થઈ સલામ કરીઃ 'પધારો કન્ટ્રાક્ટર સાહેબ!"

ટુકડી નૂરમીની હતી. નૂરમી લાયક કામ ગણાતી. જેવા મસાઈ તેવા નૂરમી કૃષ્ણાએ વાત પરથી જાણ્યું કે બે ગોરા સોલ્જર સાથે પચાસેક પોલીસ ડુંગરે ડુંગરે અને ઝાડનું પાંદડે પાંદડું જુએ છે. વળી બે અંગ્રેજ અને પાંચ પોલીસની બીજી એક ટુકડી આટલામાં ફરે છે. કંટ્રાક્ટર ગઈ કાલે આવ્યો હતો તે પણ જાણી લીધું. પોલીસોને થોડાક મેવા આપી કૃષ્ણા આગળ ચાલી.

જંગલ કાપનારા મજૂરોના ઝૂંપડામાં આવી મુકાદમ દોડતો આવ્યોઃ "આપના કહેવા પ્રમાણે કાલથી કામ શરૂ કરી દીધું છે, બાના."

"કેટલા દિવસમાં આખું જંગલ કપાઈ જશે!"

"કાંઈ નક્કી ન કહેવાય"

"ઠીક, કઈ બાજુથી શરૂ કર્યું છે?"

"ઉગમણી દિશાએથી." મુકાદમે નમ્રતાથી કહ્યું.

કૃષ્ણાએ આમુદ સામે જોયું. આમુદે આંખો ઢાળી.

"ઠીક છે. કામ ધમધોકાર ચલાવો. ઝાડની એકે પણ ડાળ નકામી ન જવી જોઈએ. મુકાદમ, તને બે માસ વધારે પગાર, સમજ્યો!"

"બહુ સારું સા'બ." મુકાદમે સલામ ભરી. મુકાદમ નવો હતો. ધનચંદને એક વાર જોયેલો. એમાં પરદેશીનો ચહેરો યાદ રહેવો મુશ્કેલ એટલે એને વહેમ પણ ન ગયો.

મોટર પાછી ફરી. રસ્તામાં કૃષ્ણાએ પૂછ્યું: "મામુદ, આપણે ઉમારીબાઈ પાસે ક્યારે જવું?"

"આપ કહો ત્યારે."

"પહેરો ફરે છે એમાં પકડાઈ જઈએ તો?"

"તો ઘોળ્યાં! દેશના નામ ઉપરથી."

"આજ રાતે વાત. પેટ્રોલ ભરી લેજે."

સાંજે કૃષ્ણાને જોઈને એક શિક્ષિકાએ પૂછ્યું: "કેમ, તમે કંપાલા જવાનાં હતાં ને?"

"લક્ષ્મીદાસ શેઠ કહે, રાતે જજો."

શિક્ષિકાના મનનું સમાધાન થઈ ગયું.

રાતે આઠ વાગે મોટર તૈયાર થઈ. કૃષ્ણા મોટરમાં બેઠી. તેવાં ગૃહપતિ નીકળ્યા: "ગાડી તો સાડાદશે જાય છે, અત્યારમાં કેમ ચાલ્યા?"

"શહેરમાં જરા કામ છે. ત્યાંથી સીધી જઈશ."

મામુદે મોટર મારી મૂકી.

"આજે આપણી ખરી કસોટી થવાની." કૃષ્ણા બોલી.

"જરૂર."

"તેં તમંચો લીધો કે?"

નીચે જોસભેર ચાલી જતી નદીઃ ઉપર તૂટી પડવા માટે જ તોળાઈ રહી હોય તેવી બિહામણી કરાડઃ વચ્ચે ડુંગરની પેટાળમાં મોટર દોડી જતી હતી. આવે વિકટ માર્ગે ભાગ્યે જ કોઇ રાત્રે નીકળવાની હિંમત કરે. પરંતુ આ સ્વાતંત્ર્યવાદીનાં આરાધકોએ માથાં મૂકીને કામ હાથમાં લીધું હતું. એમને પોતાના જાનની પરવા નથી. એટલા માટે તો ઇશ્વર તેમના જાનનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે. સો સવાસો માઇલ કાપ્યા પછી મામુદે મોટરને આડે માર્ગે વાળી—એક નાનકડી ટેકરી પર ચડાવી અને જોતજોતામાં બીજી બાજુ ઉતારી દીધી! એવા જોસથી ઝાડીમાં વારાવી કે પાછી કાઢતાં એને ભારે થાય. બન્ને ઊતરી પડ્યાં. મોટરનો નંબર કાઢીને બીજા જાળામાં ખોસી દીધો. ચાવી બંધ કરીને ખીસામાં મૂકી. સાવચેતીથી આગળ વધ્યાં

આગળ મામુદ, પાછળ કૃષ્ણા. કાંટા—ઝાંખરાંમાં થઈને ચાલ્યાં. થોડું ચાલ્યાં હશે ત્યાં સામેની ટેકરી ઉપર તાપણા જેવું દેખાયું. ફરતા ચાર પાંચ માણસ તાપતા હોય એવું લાગ્યું. મામુદે કૃષ્ણાના કાનમાં કહ્યું: "હજૂર." બન્ને જોતાં રહ્યાં. તાપણું રસ્તામાં જ આવતુ હતુ આગળ જવા માટે બીજો માર્ગ નહોતો. મામુદ આગળ જઈને રસ્તો જોઇ આવ્યો, કહ્યુ: "કૃષ્ણાબહેન, આપણે પૂરા ફસાયાં છીએ. પાછા ફરવુ પડશે."

"કેમ?"

"આપણો રસ્તો સામા ડુંગર પર થઈને જ જાય છે."

"ચાલ ને, એમા શો ડર છે? તમ રાજ ભાઈઓ છો"

"આજ એની ખાતરી નહિ પોલીસ હોય તો મોત થાય ને"

મામુદને પોતા । કરતાં કૃષ્ણાની ચિંતા વધારે હતી. પણ કૃષ્ણાએ આજ સાહસ ખેડવા ધાર્યું હતું એણે પાણીદાર મામુદને કહ્યું "તાર ન આવવું હોય તો કાંઈ નહિ, હું એકલી જઈશ"

ન છૂટકે મામુદ આગળ ચાલ્યો એણે તમંચો બહાર રાખ્યો કૃષ્ણા પૂરી સાવધ હતી બન્ને ડુંગરની ટોચે આવી પહોચ્યા. પાચ-સાત પોલીસ બેઠા બેઠા તાપતા હતા એ લોગ તાપણા આગળ સૂઈ ગયા હતા પોલીસોએ કૃષ્ણા અને મામુદને આવતા જોયા, દોડીને હથિયાર લેવાં ગયા કૃષ્ણાએ જોયુ કે ભાગવાનો હવે વખત નથી એણે પાસે આવી તમચાનો ઘોડા દાબ્યો ધડ ધ ધડ છ બાર કર્યા બન્ને ગોરા ઊભા થવાનો પ્રયત્ન કરતા જ લોથ થઈ ગયા મામુદે હથિયાર લેતા પોલીસો ઉપર બાર કર્યા બે ઘાયલ થઈ પડ્યા, ત્રણ નાસી ગયા એક ભાગતો પોલીસ મામુ ને ગોળી ચાપતો ગયો!

સદ્ભાગ્યે ગોળી મામુદના પગમાં વાગી તરત કૃષ્ણાએ સાડી ફાડી પાટો બાધી દીધો ઉમારીનું સ્થાન સાચવનાર નહોતું. કૃષ્ણાને ખભે હાથ મૂકી મામુદ ખોડંગતો પહોચ્યો. મામુદને ઝાડ નીચે બેસાડી કૃષ્ણા ઉપર ચડી બારણું ખોલી તે અંદર ઊતરી.

"લો, આ કૃષ્ણાબ્હેન આવ્યા.' કહેતો આદમ સામે આવ્યો

'આજ રાહ હતી.' ઉમારીએ ાું

"બીજુ બધુ પછી બહાર મામુદ ઘાયલ પડ્યો છે, પહેલાં એને અંદર લાવવો જોઈએ"

"ફરી રીતે ઘાયલ થયો!" આદમ અને ઉમારી ચમકીને બોલ્યા.

"ગોળી વાગી છે. આદમભાઈ, તું દોરડું લઈ જા. એને ખેંચીને અંદર લઈ આવ. પછી બધી વાત કરું."

આદમ દોરડું લઈ ગયો. મામુદને લઈ આવ્યો પણ ઝાડ નીચે લોહીના ડાઘ પડતા રહ્યા. ઝાડનું થડ લોહીથી ખરડાયું હતું. આદમને ઉતાવળમાં એ ખ્યાલ ન રહ્યો ચકોર મામુદ પીડામાં ચકચૂર થઈ ગયો!

*

આદમે ઘા સાફ કરી પાટાપટી કર્યું. ત્યાંસુધી કૃષ્ણા અને ઉમારીએ બીજા હલ્લાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો બીજો હલ્લો વધારે વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત થાય તે માટે બધા જુવાનોને કૃષ્ણા ફરી વાર મળી આવે તેમ ઠરાવ્યું

ગતના અઢી થવા આવ્યા. કૃષ્ણાએ મામુદને પૂછ્યું: "ગોળી વાગી છે તે ચાલી શકીશ ભાઈ?"

"ખુશીથી, આમાં શું છે?"

"નહિતર આદમને લઈ જાઓ." ઉમારીએ કહ્યું.

"ના, હું જઈ શકીશ મને હવે પીડા નથી થતી."

"તો હરકત નહિ. હજી અર્ધો કલાક છે. આપણે ત્રણે નીકળીશું."

પરચૂરણ વાતો નીકળી. કૃષ્ણાએ પૂછ્યું: "આ રીતે આપણે કેટલે વરસે સ્વરાજ મેળવશું ?"

"બે વરસે."

"ખાતરી !"

"એમાં શંકા જ નથી." આશાવાદી અને નિશ્ચયી ઉમારી બોલ્યો.

"દિવસે દિવસે આપણું મળવાનું મુશ્કેલ બનતું જાય છે."

'એ તો લડાઈના મામલા એમ જ ચાલે." હમેશની બેપરવાઈથી ઉમારીએ કહ્યું.

"ના, પણ આ વખતે એમ થાય છે કે કદાચ ફરી ભેટો નહિ થાય."

"તો અત્યારથી રામરામ ! આપણે મોત સાથે તો રમત માંડી છે."

"એ ખરું, પણ મેં આજે એક નવી વસ્તુની શોધ કરી છે."

"કે ?"

"ભાઈઓ કરતાં બહેનોનાં દિલ વિશેષ કોમળ હોય છે. હું આજ સુધી પુરુષવેશ પહેરું છું પણ મારું દિલ તમારા જેટલું કઠણ નથી રહેતું. કારણ ગમે તે હોય ! તમે દોસ્તો છૂટા પડતી વખતે રામ રામ કરી ચાલતા થાઓ છો, મારામાં એટલી બેપરવાઈ નથી." કૃષ્ણા ઘડીભર બહેન બની ગઈ.

"આવતે સોમવારે હું નગરીઆળી આવવા માગું છું." ઉમારીએ જરા જોઈને આડી વાત કાઢી.

"શા માટે?" કૃષ્ણાએ ચમકીને પૂછ્યું.

"લહેર કરવા."

"એવી લહેર નથી કરવી!"

"પણ આમ જીવતાં દટાવાથી શો ફાયદો? જરા બહારની ખુલ્લી હવા તો ખાઈએ!"

"બહારની હવામાં ગુલામી ભરી છે. સ્વાતંત્ર્યવાયુ વાય ત્યારે આવજો."

"મદ્રાસી પોશાક પહેરીને આવીશ." પોતાની લહેરમાં કૃષ્ણાનું વાક્ય ન સાંભળ્યું હોય તેમ ઉમારીએ ચલાવ્યું "તમારા ભાઈનું નામ શું?"

"શ્રીનિવાસ"

"બસ શ્રીનિવાસ મર્દને મોમ્બાસાવાળી ગાડીમાંથી ઊતરીશ સ્ટેશને સામું તું સામો આવજે. તે દિવસે કૃષ્ણા-બહેન! તું ભાઈબીજ કરજે." ઉમારી ખરેખરો મમમને ચડ્યો. કૃષ્ણા ખિજાઈ ગઈ.

"મારે ભાઈબીજ નથી કરવી મારા સમ છે, ઉમારીભાઈ! તમે આવો તો!" જૂના જમાના પ્રમાણે સમ દઈને કૃષ્ણા ત્યાંથી ચાલતી થઈ.

આદમ મામુદને બહાર મૂકી ગયો. ધીરે ધીરે કૃષ્ણા અને મામુદ મોટર સુધી પહોંચ્યાં. અજવાળું થવાની તૈયારી હતી. મામુદે લોહીવાળો પોશાક બદલી નાખ્યો! કૃષ્ણાએ ખુરપાથી ઝાંખરાં કાપી મહામહેનતે મોટર બહાર કાઢી. ટેકરીને ચક્કર લગાવી સડકે ચડી ગયાં...તે વહેલું આવે નઈરોબી.

૨૯

આ બા દ!

એ અંગ્રેજ અને પચાસેક આફ્રિકન પોલીસની એક ટુકડી લૂંટારાની શોધમાં ફરે છે. આગલી રાતના ખૂન એનો પત્તો મેળવવા તેઓ અધીરા થયા હતા. સામુદના પગમાંથી નીંગળતા લોહીના સગડ તેમને ઉમારીના ઝાડ સુધી લઈ આવ્યા. એક ચકોર પોલીસે થડ ઉપરના ડાઘ જોઈ કહ્યું: "લૂંટારા આખી રાત ઝાડ ઉપર બેસી રહ્યા લાગે છે." પણ કોઈને ઝાડનો ભેદ સમજાયો નહિ. સૌ આરામ લેવા ઝાડ નીચે પડયા.

ઉમારીએ આગ્રહ કર્યો: "આજ આપણે સલીમને મળવું જ જોઈએ." આદમે રાતે જવાનું કહ્યું તો કહે: "એવા બીકણ થવાથી રાજ્ય નહિ મેળવાય."

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના આદમ આગળ ચાલ્યો. નિસરણીએ ચડી બારણું ખોલ્યું. નીચે નજર કરે તો કાકા વાટ જોઈને જ બેઠા છે. એક ક્ષણમાં બારણું બંધ કરી આદમ ઊતરી ગયો. સામે આવતા ઉમારીએ પૂછ્યું: "શું થયું ?"

" મોત આવ્યું ! "

"કેમ ?"

"ઝાડ નીચે પોલીસનું ધાડિયું બેઠું તે મેં આગળ ખોલ્યું તે એક જણે જોઇ લીધું છે" આદમ અર્ધી ગુજરાતીમાં અને અર્ધી ઉમાગી પરની રીસમાં બોલ્યો.

"ત્યારે હવે કફન મગાવો !"

જહાન્થી આવો મશ્કરીભર્યો જવાબ દઇ ઉમારી સંકટમાંથી પાર ઊતરવાની યુક્તિ શોધવા લાગ્યો.

"આદમ ! આ નિસરણી લઇ લે અને ઝાડના મૂળમાં શિલા આડી મૂકી દે."

આદમે ઝપાટાબંધ નિસરણી લઇ લીધી મૂળ આડી શિલા મૂકી દીધી બન્ને વિચાર કરવા લાગ્યા. બીજો રસ્તો નહોતો !

"શું કરશું આદમ ?" ઉમારીએ પૂછ્યું.

"એ લોકો આવ્યા પહેલાં કાંઇક કરવું જોઇએ" આદમે કહ્યું.

"પ્રભુનું ભજન કરો બીજું કાંઇ થઇ શકે તેમ નથી"

ઘણા વિચાર કર્યાં છતાં કાંઇ નવો માર્ગ ન સૂઝ્યો ત્યારે બન્ને બચાવનાં પૂરા હથિયાર રાખી બેઠા ઉમારીએ એ વિચાર આવતા કહ્યું 'આદમ' આ શિલા લઇ લે"

"કેમ !"

'ઉપરથી કોઇ આવે તો પૂરો કરવાની મજા પડે.'

"હા, એ પણ ઠીક છે"

આદમે શિડી ઉપાડી લીધી. પછી ઊંચી નજર રાખીને બન્ને જણ દુશ્મનની વાટ જોઈને બેઠા.

અહીં બહાર શું થયું ? બારણું ઊઘાડીને બધ કર્યા એક પોલીસે જોયું તેવી જ બેઠો ઊભો થઈ બૂમ પાડી: "આ ઝાડમાં લુટારા છે"

' ક્યાં છે ?" કરતા બે ચાર જણ ઊભા થઈ ગયા.

" કાસીમ જમાદાર ! આખરે લુટારા પકડાઇ ગયા" એક ગોરાએ હર્ષ આવી જઈ કહ્યું.

" હજી વાર છે. એમ તો એ લોકો પહોંચેલા છે. શિવાજીની માફક એ તરફ બાગળાં ગણ્યાં હશે !" કાસીમે અર્ધો હરખ તોડી નાખ્યો.

" તો આપણે જલદી કાંઈક કરવું જોઈએ" કાસીમનું રૂંવાડું ફરકતું નથી એ જાણી ગોરાએ ઉતાવળ કરી.

" હા, એ વાત સાચી. ચાલ, એય અદ્રિ ! તું ઉપર ચડ. જોઈ આવ કે એ બારણું શું છે ?"

અદ્રિએ ઉપર ચડી જોયું તો વચ્ચે કાણાવાળો લાકડાનો ચોરસ કુકડો ! કઈ રીતે ખેંચાતો હશે તે અદ્રિની મોટામ બુદ્ધિમાં ઊતર્યું નહિ. નીચે આવી કાસીમને તેણે વાત કરી.

બન્ને અંગ્રેજ કાસીમ સામે જોઈ રહ્યા હિવ દઈને કામ કરે માટે કાસીમને આ ટુકડીનો જમાદાર બનાવ્યો હતો. અને એ કંઈ દગો ન કરે માટે બે અંગ્રેજ સોલ્જર મોકલ્યા હતા.

થોડો વિચાર કરી કાસીમે કાણું મોઢું રાખી કહ્યું:"આપણે શહેરમાંથી ચાર સુતાર અને કરવત મગાવો. ઝાડ કપાવી નાખીએ !"

"પણ અંદર ઉતરાય તેમ છે ને ?"

"મને અંદર ઊતરવામાં જોખમ લાગે છે, છતાં તમે કહેતા હો તો એક જણને ઉતારીએ."

"હા, ઉતારી તો જુઓ" પોતાની વાત મંજૂર થતાં સોલ્જર રાજી થયો.

તારમહમદને ઝાડ ઉપર ચડાવ્યો. એ બહુ હોશિયાર હતો. સાથે લાંબો સળિયો લઈ ગયો. ઉપર ચડીને કાણામાં સળિયો ભરાવ્યો. વાંકો વળીને ડમળી ખેંચી કાઢી ! નીચેથી બધાએ તાળીઓના અવાજે તારને વધાવી લીધો. તારમહમદે અંદર જોયું તો અંધારું ઘોર ! ઊતરવાની હિંમત ન ચાલી. નીચેથી કાસમનો હુકમ આવ્યો: "કેમ, શું જોઈ રહ્યો છે ! પડ અંદર."

"અંદર ઉતરાય તેમ નથી."

"તો તો મહેનત અફળ જાય છે. ચાલ, તું નીચે ઊતરી જા. આ અલિને જ ચડવા દે."

અલિ સપાટાબંધ ચડી ગયો. ઘરાતનમાં ને ઘરાતનમાં અંદર કૂદી પડ્યો. ધમકારો થયો તેવી જ સામેથી ગોળીઓ છૂટી. અલિની ત્યાં ને ત્યાં કમર થઈ. ઉમારી ધીમેથી બોલ્યો:

"પગાર વસૂલ !"

"આ ઠીક લાગ આવ્યો છે. એક પછી એક ઊતરતા જાય ને આપણે ઠાર કરતા જઈએ." ઉમારીએ કહ્યું.

"અને ઝડ કાપશે ત્યારે ?"

"ત્યારે વળી જોયું જશે."

બન્ને જણ બીજો દુશ્મન પડવાની રાહ જોઈ રહ્યા.

ઘણી વાર થઈ અગ્નિ પામ્યો ન ફૂર્યો એટલે બહાદુર તૈયાર થયો ઉપર ચઢીને કૂદી પડયો. પડનાવેત ઉગારીએ સ્વર્ગનું બારણું ખોલી નાખ્યું. બહાર ગોળીના અવાજ ચોખ્ખા સંભળાતા હતા, કાસીમે કહ્યું: "આમ તો આપણે બધા ખપી જશું."

"ત્યારે શું કરશું ?" એક ગોરો ઢીલે મોઢે બોલ્યો.

"બસ, મે કહ્યું તે. ચાર સુતાર ને કરવત મંગાવો."

"નઇરોબી જવું પડશે. બે ત્રણ દિવસ નીકળી જશે."

"છૂટકો છે કાંઈ?"

"ત્યાંસુધી આપણે કોઈ બીજી જગ્યાએથી અંદર જવાય તેમ હોય તો તપાસ કરીએ."

"હા, એ કબૂલ." કાસીમે કહ્યું.

બે જણને તૈયાર કર્યાં કાસીમેજલદી આવવાનું કહી તાર-મહમદ સામે આંખ મીચી તાર અને એનો સાથી જંગલમાંથી બહાર નીકળી ગરને આવ્યા. એક ભાડુતી ખટારો મળી ગયો તેમા બેસી નઇરોબી પહોંચ્યા ગોરાઓએ પોતે જશ ખાટવા ખાતર પોલીસ ઑફિસે ખબર પણ ન કહેવરાવ્યા. કાસીમને તો એની પડી જ નહોતી.

નઇરોબી આવી તારમહમદે ચાર સુતારને મોં-માગ્યાં નાણાં

ઠરાવી તૈયાર કર્યો ભાડુતી ખટારો સીધો મળે તેમ નહોતું માડીને ચાર કલાકની વાર હતી સુતારને પોતા સાથી સાથે સ્ટેશને પહોંચવાનું કહી તારમદમદ માને મળવા શહેરમા શીપડયો. એનો સાથી બિચારો કહેતો રહ્યો કે 'તને મોડુ થશે' તારે સાભળ્યુ નહિ

તારમદમદ ભાડુતી સાઈકલ લઈ સીધો કન્યાવિદ્યાલયમાં ગયો

કૃષ્ણામ્માનો બાય ક્યા મળશે?' તારે એક ઓરીને પૂછ્યુ.

"એને પગે વાગ્યુ છે, ઓરડીમા સુતા હશે"

' ક્યાં આવી એની ઓરડી? જરા બતાવશો બહેન?"

"હા, ચાલો."

દૂ થી પોલોસને આવતો જોઈ મામુદ ખાટનામાં બેઠો થયો પાસે આવતા ઓળખી કાઢયો 'ઓહો તાર! તું ક્યાંથી?"

કન્યા પાછી ગઈ એટને તારે બધી વાત કરી સાભળીને મામુદનો શ્વાસ ઊચે ચડી ગયો, તારે ઊઠતાં કહ્યુ 'અત્યારે હું સુતારને લઈને જઉ છુ કાસોમના હાથમા બાજી નથી રહી. તું કાઈક જલદી ઉપાય કરજે, બે દિવસ મોડુ થાય માટે હું આડીરસ્તે જઉ છુ'

મામદને એ જ સ્થિતિમાં મૂકીને તાર ચાલતો થયો

લાકડીને ટેકે મામુ કૃષ્ણાને બગલે આવ્યો ઉપર ચડયો કૃષ્ણા બેઠી બેઠી વાચતી હતી લાકડીનો અવાજ સાંભળી ચોપડી બધ કરી મામુદને જોઈ કહે 'કેમ, તુ લગડાતો શા માટે આવ્યો?'

"ઉમારીબાઈને દુશ્મને ઘેર્યા છે'

"હેં !......" કૃષ્ણાની રાડ ફાટી ગઈ.

"હા, આપણે તે દિવસે એટલુંયે ધ્યાન ન રાખ્યું કે મારા પગમાંથી નીકળેલા લોહીના ડાઘ ધોઈ નાખવા જોઈએ. એ લોહીના ડાઘથી ઝાડ ઓળખાઈ ગયું !"

"ઝાડમાં ઊતર્યા શી રીતે !"

"પછી કોઈ છાનું રહે !"

"તો શું પોલીસ અંદર પેઠા છે ?"

"ના, હજી સુધી બહાર છે. અંદર ઊતરનારને આદમ અને ઉમારીબાઈ ઠાર કરે છે: પણ હમણાં ચાર સુતાર અને કરવત લઈ એક જણ ગયો છે તે ઝાડ કાપશે"

"તો તો ગજબ થાય !" કૃષ્ણા મૂંઝવણમાં પડી.

"કાસીમ ત્યાં નથી ?"

"છે, એણે જ ખબર મોકલ્યા, પણ એ બિચારો શું કરે ?"

"ઠીક, તું મોટર તૈયાર કર" કૃષ્ણાએ નિશ્ચય કરી લીધો.

મોટર આવી. પોલીસ-અમલદારનો વેશ પહેરીને કૃષ્ણા અંદર બેઠી. મોટર નદીની સડકે ચીપકી શહેર છોડ્યા પછી કૃષ્ણાએ પૂછ્યું: "સલીમ છે તે સ્થાન સડકથી કેટલું દૂર છે ?"

"પંદરેક માઈલ"

"ઉમારીબાઈના રહેઠાણથી ?"

"વીસ માઈલ."

"તારે પગે કેમ છે?"

"વાંધો આવે તેમ નથી"

"ત્યારે તું સડકે મોટર રાખી સલીમને ખબર આપી આવજે સલીમ અને તેના માણસો નઈ ઉમારીબની મદદે જાય. તું પાછો આવતો રહેજે"

"અને પૈસા સાહેબ?"

"એને માટે ચાર જણા રાખતો જાય, નહિતર હું પોતે તારી સાથે આવીશ'

"તમારે શા માટે જોખમ ખેડવું?"

"એમાં જોખમ શેનું?"

દોડમો માર્ગ ઉપર નીકળી ગયાં પછી મામુએ મોટર આડે માર્ગે લીધી ઝાડીમાં રાખી પગપાળા બન્ને ચાલ્યાં બપોરના બાર થવા આવ્યા ત્યારે સલીમને રહેઠાણે પહોંચ્યાં.

પહાડીની અંદર ખીણમાં સલીમનો વાસ હતો કૃષ્ણા બહાર ઊભી રહી મામુ અંદર પેઠો હાથે કારેલું બે પડું કર્યું મામુને જોઈ સલીમ દોડતો આવ્યો બન્ને ભેગા પડયા મામુએ બધી વાત કરી સલામ આપો ફરી સાજનો ગયો. તરત જ મામુએ બહાર નીકળી જેવો અવાજ કર્યો બંદૂકનો બાર થતાં વાદળાં ફૂટી ફૂટીને જાગે તેમ કુમરે કુમરેથી, ગુફામાંથી નીકળી લોકો દોડી આવ્યા. પચાસની ટોળી થઈ ગઈ ચાર જણને સાહેબની ચોકી માટે રાખ્યા બાકીનાને સાથે લઈ લીધા કૃષ્ણા સાથે ગઈ મામુ પાછો મારગે ત્યાં જ રહ્યો સલીમની સેના ઉપાડાબંધ આગળ વધી ચાર કલાકમાં એ પહોંચી ગયા

કાસીમની ઝીણી અને ચપળ નજરે સલીમની ફોજને જોઈ લીધી એ તૈયાર થયો બંદૂક લઈ આરામથી આડા પડેલા ગોગા બેઠા થઈને પૂછવા લાગ્યા "શું છે જમાદાર!" ત્યાં તો સલીમની સેના દેખાઈ સોલજરો પોતાની બંદૂક સંભાળવા જાય તે પહેલા કાસીમે જ ગોળી ચાપી બન્નેને ઢાળી દીધા. દોડીને કાસીમ સલીમના પગમાં પડી ગયો. જમાદારના તાબેદાર પોલિસો હથિયાર મૂકી દઈને કેદ થયા.

કૃષ્ણાએ કાસીમની પીઠ થાબડી

*

ઉમારીની સ્થિતિ પાંજરે પૂરેલા સિંહ જેવી થઈ હતી. એક પછી એક દુશ્મન આવતા ગયા હોત તો એને લહેર પડત પણ પછી તો ન દુશ્મન અંદર આવે, ન પોતાનાથી બહાર નીકળાય રાતે બન્ને વારાફરતી જાગ્યા હતા. ખાવાપીવાનું કોઈને સૂઝતું નહોતું ઉમારી ઘડીએ ઘડીએ કહેતો, "આદમ નિસરણી બાંધ આપણે બહાર નીકળીએ" આદમ એને રોકી રહ્યો હતો છેક સાંજે ઉપરથી કાંઈક પડ્યું. આદમ જઈને જુએ તો તીર તીરને છેડે કાગળ બાંધેલો થોડી વાર પહેલાં જ બહાર શોરબકોર સંભળાયો હતો બંદૂકના અવાજ સંભળાયા હતા એમાં આ કાગળ આવ્યો, વાંચ્યો કૃષ્ણાના અક્ષર હતા દુશ્મન ઠાર થયાના ખબર હતા અને નિસરણી બાંધવાની વિનતી કરી હતી

"ચાલ, ઝટ હવે નિસરણી બાંધ આદમ'" ઉમારી કૂદ્યો નિસરણી બાંધી ઉમારી ચડવા જતો હતો તેને રોકી આદમ ચડ્યો. ધીરેથી ખોલીને નીચે જોયું, ખાતરી થઈ ગઈ. નીચે કૃષ્ણા, સલીમ, કાસીમ અને સોએક દોસ્તો હતા ઉમારી

પાછળ જ આવતો હતો. બન્ને બહાર નીકળ્યા. અરસપરસ હેતથી ભેટયાં. ઉમારીએ કાસીમને ધન્યવાદ આપ્યા. બીજો હલ્લો વ્યવસ્થિત બનાવવાની ભલામણ કરી કુષ્ણુ અને સલીમ ટુકડી સાથે ચાલ્યાં ગયાં. પોલીસ–પાર્ટી લઈ કાસીમ ચાલ્યો ગયો. એ પચાસ કાસીમના પસંદ કરેલા વિશ્વાસુ સાથી હતા.

ઉમારી અને આદમ થોડી વાર બહારની હવા ખાઈ પાછા પીંજરમાં પુરાઈ ગયા. તે જ રાતે આ સ્થાન છોડી બન્ને સલીમને રહેઠાણુ ઊપડી ગયા.

+

૩૦

અમર શહીદ

મહિનાઓની રખડપટ્ટી, ઉજાગરા, અને થાકને લીધે પોલીસ તો મા પોકારી ગઈ. એને નિરાંતે શ્વાસ લેવાનો પણ વખત મળતો નહોતો. એમાં પહેલા હલ્લાને વિસરાવે તેવો બીજો હલ્લો થયો. જગતના સ્વાધીન દેશોને ડગાવે ફરી આફ્રિકન સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધને ટેકો આપ્યો હતો. પહેલો હલ્લો મધરાતે ચોર-ડાકુની માફક થયો હતો, બીજો હલ્લો ખુલ્લી રીતે, કોઈ રાજા ચડી આવે તેમ, વ્યવસ્થિત સૈન્ય સાથે કરવામાં આવ્યો. કેટલાયે જમીનદારો અને અફસરો ગિરફતાર થયા. લાખો રૂપિયાનું રોકડ અને મિલકત ધોળે દિવસે લૂંટાઇ ગયું. પૂર્વ આફ્રિકા તાગજ થયું!

કેટલીક જગ્યાએ સરકારી સૈન્યની ગાઢ જોતુ ઉમારીનું લશ્કર ઇચ્છાપૂર્વક કલાકો સુધી ઊભુ રહ્યું પણ કોની મગદૂર છે કે સામે થાય? સામે થાય તેમને બહાદુરોથી પાછા હઠવુ પડ્યું! વિમાનો આવના પહેલા બધા જંગલોમાં ભરાઈ ગયા. થોડા જુવાનો સામા થતા રણમેદાને સૂતા. પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય-કાજે દરેકી કુરબાની એમને મન સ્વર્ગપદસમાન હતી

આ બીજું યુદ્ધ દેશવિદેશમાં ફોટાઓ સાથે પ્રગટ થયું. ઉમારીને સર્વ સમાચાર મળી ગયા એટલે એણે પત્રિકા લખી:

"પહેલા હલ્લાને કોઈ જાણતું ન હતું, એને કેટલાક લૂંટારાની લૂંટ માનતા હતા. બીજા હલ્લાએ બતાવી આપ્યું છે કે આ લૂંટફાટ નથી, પણ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ છે. આ વખતે આપણી ટુકડીઓએ રીનસર સામે પડકાર કરી કેટલીક જગ્યાએ સરકારી પલટણને પરાજય કરી છે. અલબત્ત, આપણી જૂની રીતે જ રાષ્ટ્રની આ હલ્લામાં થયેલી ફત્તેહ અપૂર્વ ગણાય. કદાચ હવે પછીનો હલ્લો છેલ્લો હશે. તે ક્યારે થશે તે કહી શકાતું નથી; પણ એ હલ્લામાં નાનાં-મોટાં, સ્ત્રી-પુરુષ, વેપારી-નોકર સૌ કોઈ સામેલ થઈ જજો. ચોક્કસ દિવસની રાહમાં રહેજો. માલમિલકત ઠેકાણે પાડી યુદ્ધને માટે તૈયાર થજો.

"છેવટે, મારાં વહાલાં આફ્રિકન ભાઈબહેન! મારા અને તમારા પિતાસમાન બાના હુમેનને નામે, આપણી જનની જન્મભૂમિને નામે આ નાચીજ ઉમારીનો હુકમ છે કે આ આખરી સંગ્રામમાં એકવાર તો બસ કૂદી પડો!"

પત્રિકા વાંચીને અમલદારોના હાંજા ગગડી ગયા. વિદેશી મૂડીદારોના પગ ધ્રૂજવા લાગ્યા. મરજિયા જુવાનો ચોક્કસ દિવસની રાહ જોઈ રહ્યા.

છૂપી પોલીસના માણસોએ કન્યા વિદ્યાલયના ગોટલા ભાંગવા માંડ્યા. પરંતુ હોશિયાર મામુદ આગળ એમનું કાંઈ વળતું નહિ. બીજા હલ્લા પછી ફરીથી એક વાર ઉમારીને મળી આવી અને ત્રીજા હલ્લા માટેની જંગી યોજના લઈ આવી. પરદેશના પ્રતિનિધિઓમાં ઇજિપ્ત અને અફઘાનિસ્તાન લશ્કરી મદદ આપવા તૈયાર થયા. ત્રીજા હલ્લામાં બને તેટલાં શહેરો, આમવર્ગના માણસો ભળે તેવી પેરવી કરી. હલ્લા માટે ગણ્યાંગાંઠ્યા દિવસો રહ્યા. જુવાનો તો રાતને ડાળે એની રાહ જોઈ રહ્યા છે.

ઉમારી એકામ બનીને કામ કરવા લાગ્યો; ખરેખરો રંગમાં આવી ગયો, જાણે સ્વરાજ એના હાથમાં રમવા માંડયું!

ઉમારીએ ત્રીજા હલ્લામાં જોડાનાર આસપાસના લોકોની 'સાત ગાઉ'ના જંગલમાં સભા રાખી. સરકારી લશ્કર મંગિગા-જાળ બિછાવી પડયું છે; છતાં ઉમારીએ બે હજાર જુવાન-બુઢ્ઢાઓને એક જગ્યાએ ભેગા કર્યા.

સલીમના રહેઠાણથી પાંચ-સાત ગાઉ દૂર એ જંગલ હતું. ઉમારી આદમને લઇને ત્યાં પહોંચ્યો. એણે આખરી શબ્દો સંભળાવ્યા: "આ હલ્લામાં કા તો આપણે સ્વાધીન થશું, કાં શહીદ બનશું. તમે ટેક ન ચૂકશો. પાછી પાની ન કરશો. દુસ્મનને પીઠ હરગિઝ ન બતાવશો, ચાહે જાન કુરબાન થઇ જાય આપણી આમા ફત્તેહ છે. ખુદા ખેર કરે." સભા ખતમ થઇ ને ગુપચુપ પોતપોતાના જુમ્બાઓમાં ચાલ્યા ગયા

ઉમારી પોતાના રહેઠાણ તરફ વળ્યો

આગળ આદમ, પાછળ ઉમારી. બન્ને લંગોટીયાર હતા. ખભે તીરકામઠું લટકાવેલુ હાથમા ભાલુ અને કેડે તમંચો. બન્ને નિશ્ચિંતપણે ચાલ્યા જતા હતા વાતો કરતા વહ્યા જાય છે એમાં એકાએક પાછળની પહાડી પરથી સો-સવાસો પોલીસો ખુશાલીનાં પોકારો કરતા ઊતરી આવ્યા. બન્ને દોરતો ચમકીને ઊભા રહી ગયા. ઉમારીએ વીજળીની ઝડપે હાથનો ભાલો ફેંકી, કેડેથી તમચો કાઢયો અને સામે જ આવી રહેલા નાયક જેવા લાગતા ગોરા ઉપર ઉપરાઉપરી બાર કરવા લાગ્યા સામેથી પણ ગોળીબાર શરૂ થયો. પળવારમા દુસ્મને એ બન્નેને ઘેરી લીધા. તમંચો ખાલી થતાં ઉમારીએ દોડીને એક સોલ્જરના હાથમાંથી ઉપાડી કિરચ

ખૂંચવી લીધી અને હતું તેટલું જોર વાપરી કૂદાવવા લાગ્યો. દુશ્મનની ગોળીઓ અને ભાલાં શરીર વીંધી રહ્યા હતા. એમાં આદમ ઘવાઈને ઉમારીના પગ આગળ પડ્યો. ઉમારી આદમને પડતો જોઈ ગરજી ઉઠ્યો; પણ એના વીંધાયેલા શરીરમાં કૌવત ખૂટવા આવ્યું હતું. એના શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ ચાલી જતી હતી. એને અંધારાં આવ્યાં. કપાળમાં વાગેલી ગોળીઓએ આંખમાં લોહી ભરી દીધું. ઉમારીએ છેલ્લો વાર કરી લીધો. માતૃભૂમિનું સ્મરણ કરીને એ ધરણીએ ઢળ્યો!

સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનો સેનાપતિ, નૂતન આફ્રિકાનો સરજનહાર, જુવાનોનો આતમારામ—આમ અચાનક અણધાર્યો પોતાની સ્વરાજ પ્રાપ્તિની વાસનાને અતૃપ્ત રાખીને સમરાંગણમાં સૂતો.

જ્યારે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો વિજય એને હાથવેંતમાં દેખાતો હતો તે ઘડીએ, પોતાના દિલોજાન દોસ્તોને, સગાસંબંધીઓને અને પૂર્વ આફ્રિકાની સમસ્ત પ્રજાને રડતી મૂકીને એ એકાએક ચાલ્યો ગયો!

*

રાત પડવા આવી તો પણ ઉમારી પાછો ન ફર્યો એટલે સલીમને ચિંતા થવા લાગી. એણે બે જણને સામે મોકલ્યા. બન્ને જણ ઉમારી પડ્યો હતો તે જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા. કપાઈ પડેલાંના ઢગલામાં નિશાન દેખાયાં. દુશ્મનો પોતાના ઘાયલ માણસોને ઉપાડી ગયા હતા. શ્વાસ ચાલતો હોવાથી જખમી આદમને પણ સાથે લઈ ગયેલા. સાત આઠ મડદાંની વચ્ચે છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલો ઉમારીનો મૃતદેહ પડ્યો હતો. પોતાના વહાલા સરદારનું શબ જોતાં બેઉ જણ પોકેપોક રડી પડ્યા.

રાતનાં અંધારાં ઊતર્યાં, ઉમારીને ઉપાડી સલીમ પાસે લઈ આવ્યા. જોતાવેંત સલીમ મૂર્ચ્છા ખાઈ પડ્યો! દુઃખી સાથીઓએ પાણી છાંટી એને ભાનમાં આણ્યો. 'આ ક્રૂર સમાચારથી કૃષ્ણાનું શું થશે' એ વિચારે એને કંપારી વછૂટી મન મજબૂત કરી કમાલને નયરોબી મોકલ્યો.

કમાલે આવી મામુદને સમાચાર આપ્યા. એની સલીમ જેવી જ સ્થિતિ થઈ પડી. ભારે હૈયે મામુદ કૃષ્ણા પાસે ગયો.

કૃષ્ણા આજ સવારથી આનંદમાં છે. આવતી કાલે સવારે શરતકુમાર અને બાના જુમ્મા આફ્રિકાને કિનારે ઊતરવાનો તાર છે. મામુદનો શોકગ્રસ્ત ચહેરો જોઈ એણે પૂછ્યું: "કેમ, આજ કોઈનો ઉપર રિસાયો તો નથી ને?"

મામુદ મૂંગો ઊભો રહ્યો.

"જીભ સિવાઈ ગઈ છે કે શું?" કૃષ્ણાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

મામુદની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલી. કૃષ્ણાએ જાણ્યું, કંઈક ગંભીર બનાવ બન્યો લાગે છે, નહિતર મામુદ આમ રોવે નહિ. એ ખુરશી પરથી ઊઠી મામુદનો હાથ પકડી આંસુ લૂછી નાખ્યાં. પ્રેમાળ અવાજે પૂછ્યું: "શું છે મામુદ!"

મામુદ નાના બાળકની માફક ડૂસકે ડૂસકે રોઈ પડ્યો. કૃષ્ણાને સમજણ ન પડી. જાણે એનું લોહી ફરતું બંધ થઈ ગયું, "મામુદ, મામુદ, વાત કરને! શું થયું છે! મારો જીવ મૂંઝાય છે!"

મામુદે મહામહેનતે દિલ કઠણ કર્યું. ડૂસકાં બંધ થયાં, આંસુ તો ચાલ્યાં જ જતાં હતાં એણે તૂટતે અવાજે કહ્યું: "એક લશ્કરી ટુકડી સાથે લડતાં બાના ઉમારી શહીદ થયા!"

કૃષ્ણા જડ જેવી આંખો ફાડી જોઈ રહી, જાણે સાંભળ્યું જ નથી. આંખમાં આંસુનું ટીપું ન આવ્યું. જાણે પથ્થરનું પૂતળું! હમણાં અચેત થઈ પડી જશે એમ ધારી મામુદ ઊઠયો, કૃષ્ણાને સાંત્વન આપવા એણે પોતાનાં આંસુ લુછયાં. કૃષ્ણાની પીઠે હાથ મૂકી તે બોલ્યોઃ "કૃષ્ણાબહેન, તમે આમ શોક કરશો તો અમને કોણ શાંત કરશે? ઉમારીભાઈનું અધૂરું કામ કોણ પૂરું કરશે?" મામુદ પાણી લાવ્યો. કૃષ્ણા એમ ને એમ બેઠી છે. મામુદે જાણ્યું, કૃષ્ણા સ્વસ્થ થઈ છે. એણે બધા સમાચાર વિગતવાર કહ્યા. છેવટે કહ્યુંઃ "મરણતોલ આદમ પોલીસના કબજામાં પડયો છે." સાંભળતાં જ કૃષ્ણા દુઃખનિદ્રામાંથી જાગી. શહીદ ઉમારી કરતાં જાલીમના પંજામાં સપડાયેલા મરણતોલ જખમી આદમની ચિંતાએ એને ઘેરી લીધી. ઉમારીના કારમા વિયોગદુઃખને હૃદયમાં સંઘરી એ ઊઠી. આદમની ખબર કાઢવા લક્ષ્મીદાસને મળવા ચાલી.

કૃષ્ણા ઊપર આજે અચાનક આભ તૂટી પડયું હતું!

૩૧

'એને તખ્ત પરથી હઠાવી દો'

રાવદાર દાઢી-મૂછવાળા, ખુમારીમાં છાતી કાઢીને બેઠેલા, બે હજાર આફ્રિદીઓ મસ્જિદના ચોગાનમાં એકઠા મળ્યા છે. વચ્ચોવચ્ચ બિછાવેલા ગાલીચા ઉપર, મખમલના તકિયાને અઢેલીને ખાન ઝાફરખાન અને મૌલાના યાકુબખાન બેઠા છે. બન્નેની શક્તિની આજે કસોટી થવાની છે જીરગાના પ્રમુખપદ માટે હરીફાઈ નથી, પણ કેટલાકને વહેમ ગયો છે કે ઝાફરખાન આફ્રિદીઓને હિંદુસ્તાન સાથે લડાવવા માગે છે. એ વાતની ચોખવટ કરવા માટે આજે ખાસ જીરગા ભરવામાં આવી છે.

યાકુબખાને પોતાના અનન્ય સેવાભાવથી અને ચમત્કારિક બુદ્ધિથી આફ્રિદીઓનાં દિલ જીતી લીધાં હતાં. આફ્રિદીઓની રાજસત્તા જીરગાના હાથમાં હતી, એટલે તે જીરગાનો પ્રમુખ રાજા ગણાતો. આજે ઝાફરખાન જીરગાનો પ્રમુખ હતો, છતાં યાકુબખાનને પૂછ્યા વિના કોઈ પ્યાલું પાણી પીતું નહિ. યાકુબની પાછળ ઊભા રહીને સૌ નમાજ પઢતા. લોકોની હાજરીમાં ઝાફરને પણ યાકુબની પાછળ ઊભા રહેવું પડતું.

યાકુબ સત્તાનો શોખી નહોતો, એટલું જ નહિ પણ એ

સત્તાને ધિક્કારતો, યાકુબ ફકીર જેવું જીવન જીવતો. ઓલિયા માણસ જેવું એનું સાફ દિલ હતું. પોતાના વિજ્ઞાનથી એણે આફ્રિદી મુલકને આબાદ કર્યો હતો. અને આપણે જોઈ ગયા તેમ પહાડોમાંથી વીજળી કાઢી લોકોની દૃષ્ટિએ એણે ચમત્કાર કર્યો હતો.

ઝાફરખાન મહત્ત્વાકાંક્ષાની મૂર્તિ હતો. બાદશાહ બાબર એનો ઉપાસ્યદેવ હતો. એ વિચારતો કે "બાબર પાસે મૂઠીભર સૈનિકો હતા, મારી પાછળ આખી કોમ ઊભી છે. બાબર હિંદ પર ચઢી આવ્યો ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં બહાદુર લડવૈયા અને રણકુશલ સેનાપતિ હતા. આજે બધા દયા–ધર્મની વાતો કરવાવાળા મવાલીઓ થઈ ગયા છે. તે દિવસે દિલ્હીના તખ્ત પર ઇબ્રાહીમ લોદી હતો, રાણા સંગ જેવો રજપૂતાનામાં એક ચક્રવે રાજ કરનાર રાજા હતો આજે તો દિલ્હીમાં છોકરીઓ રાજ કરે છે! અને રજપૂતાના વાણિયાપૂતાના થઈ ગયું છે. હું કેમ દિલ્હીનું તખ્ત હાથ ન કરું?"

એ મહત્ત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાઈને એણે દિલ્હીની મજલ કરી હતી, અફઘાનિસ્તાન જઈ આવ્યો હતો, એને અનેરી આશા દેખાઈ હતી. કેટલાક જુવાનો ખાનગી મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવા તત્પર થયા હતા.

ઝફરનું કામકાજ શરૂ થતાં જ કુતુબ ઊછળ્યો. જુવાનોનો આગ્રહ હતો. છ માસ પર જ એ તુર્કસ્તાનમાંથી આવ્યો હતો. કુતુબનાં માબાપ એને સગીર મૂકી મરી ગયેલાં ત્યારે એને કોઈ તુર્કસ્તાન લઈ ગયેલું. આજે બાવીસ વરસે તે પાછો આવ્યો હતો. અંગ્રેજોનાજેવો હોશિયાર થઈને આવ્યો હતો. નાનપણથી

પરદેશમાં રહ્યો હતો એટલે આફ્રિદી ભાષા પૂરી આવડતી નથી. યાકુબખાનનો એ બંદા ગુલામ છે. યુસુફખાન તરફ જુવાનોનો પૂજ્યભાવ પ્રગટાવનાર કુતુબખાન તરફ ઝાફરખાને પ્રગટાવેલી ધિક્કારી વૃત્તિ વાળી માનવૃત્તિ પેદા કરાનાર કુતુબ અને ખૂનખરાબી કરતા ફરતા, જિંદગીભર લડતા રહેવા કરતાં, શિક્ષિત અને સંસ્કારી જિંદગી બનવામાં ખરી ઇજ્જત છે, એવી ઉદ્દામ ભાવના દિલમાં પ્રગટાવનાર પણ કુતુબ જ હતો. કુતુબે બુલંદ અવાજે કહ્યું

"કેટલા કેટલાક માસથી મારા જુવાન ભાઈઓના મન કોઈએ ભંભેરી નાખ્યા છે, કોઈએ એમના મગજમાં દિલ્હીનું તખ્ત હાથ કરવાની ખ્વાબી વાત ઘુસાડી દીધી છે જે હિંદુસ્તાને આપણી સુખાકારી માટે આટલી જહેમત ઉઠાવી, જેણે આપણી પથરાળિયા જમીનને ફળદ્રુપ બનાવી, જેણે આપણા અજ્ઞાનને ટાળવા ગામોગામ મદ્રેસાઓ ખોલી, જેણે આપણામાં શાંત શહેરી તરીકેની લાયકાત આણી, તે હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરવી તે કોઈ ઇન્સાનનું કામ નથી, ખુદાના બંદાનું કામ નથી—કોઈ કાફરનું કામ છે '

કુતુબ બેઠો એવો જ ઝાફરખાન કૂદ્યો એણે ગુસ્સામાં જમીન ઉપરનો મસૂ ગુમાવી દીધો, ન બોલવાના વેણ એ બોલી ગયો ત્યારે એણે કહ્યું ' ગમે તેમ થાય આપણા બાપદાદાઓના પેશાવર તો હું સર કરવાનો જ છું તમે કોઈ મારી સાથે નહિ આવો તો પરવા નથી હું એકલો જઈશ અને પેશાવરના બુરજ ઉપર આફ્રિદી ઝંડાનો ઝંડો ફરકાવીશ અને તેમ કરતાં મારી જાન કુરબાન કરવી પડશે તો પણ હું પાછું વાળી જોઇશ નહિ" એ જ વખતે ખાન દરગામાંથી ચાલી નીકળ્યો મો દાઢસો જુવાનો ખાનની પાછળ ચાલ્યા ખાને પેશાવરનો માર્ગ પકડ્યો—સામો વિચાર કરવાનું એ વીસરી ગયો.

જીરગાના લોકો જોઈ રહ્યા. એ વખતે બુઝર્ગ અકબરખાને જીરગાને ઠપકાના વેણ કહ્યાં 'હિંદુસ્તાનના આપણે અહેસાનમંદ છીએ. ખાન મવાલી માણસ છે. પેશાવરના લોકો આવું ગજબ સાંખી શકે તેવા છે જ નહિ. એક ઇન્સાન પોતાના ગર્વથી ખ્યાલથી આખી કોમને ખાડામાં ઉતારવા તૈયાર થયો છે. કહો, એવા લાપરવા, ઉદ્ધત ઇન્સાનને આપણે શી શિક્ષા કરીશું?"

"એને જીરગાના તખ્ત પરથી ઉઠાવી દો" એક જણે કહ્યું.

"હા, બરાબર છે, ઉઠાવી દો અને એની જગ્યાએ અકબરખાનને બેસાડો" બીજાએ સૂચના કરી. અકબરખાનનું નામ આવતાં જીરગા આખી મોજમાં આવી ગઈ. અકબર હજો। લોકપ્રિય હજો। અકબરખાનને પ્રમુખની ગાદીએ બેસાડો.

"આપણી એક ફરજ બીજી છે, અને તે ખાનને પેશાવર જતો અટકાવવાની" કુતુબે નવી સૂચના રજૂ કરી.

"અલબત્ત," જીરગાએ સૂચના વધાવી લીધી.

"કોણ એ કામ માથે લે છે?" અકબરખાને પૂછ્યું.

"હું લઈશ." કુતુબ તાજીમ કરી ઊભો થયો.

"કુતુબખાન સાથે કોણ જશે?"

"હમ જાયગા, હમ જાયગા।" કરતા એક સો જુવાન ઊભા થયા. કુતુબે જવાની તૈયારી કરી.

અકબરખાને કુતુબને પાસે બોલાવ્યો, પૂછ્યું "ખાનને કેવી રીતે પાછો વાળીશ, કુતુબ?"

"એને સમજાવીશ, ફોસલાવીશ, મનાવીશ"

"નહિ માને તો?"

"તો તલવાર ક્યાં દૂર ગઈ છે? કાં અમે નહિ, કાં એ નહિ '

' એમ ન થાય તો તો ખાનને અન્યાય કર્યો કહેવાય!"

' ત્યારે શું કરવું?"

"ખાનને સમજાવી જોજો માને તો ઠીક નહિતર માર્ગમાં આડા સૂઈ જજો ખાટની સાકડી નાળમાં તમારા બદન ઉપર પગ દઈને જવાની એની તાકાત નથી"

પણ "

"પણ ને બણ હું કહું છું તેમ જ કરવાનું, નહિતર નથી જવું' યાકુબે ખુદાઈ આદેશ સંભળાવ્યો કુતુબ તાબે થયો, શિર ઝુકાવી ચાલી નીકળ્યો

ઝાફરખાન કૂચકદમ પેશાવર તરફ ધસ્યો જાય છે મનમાં મનમાં અકબર ઉપર અને કુતુબ ઉપર બળી રહ્યો છે એના મનમાં એમ છે કે આ બધું ઊંધું વાળનાર યાકુબખાન છે. ત્યાં પાછળ કુતુબના ઘોડાના ડાબલા ગાજ્યા ઝાફરખાને જાણ્યું કે લડવા આવે છે ઝાફરે ખડગ ખેંચ્યું કુતુબ આવીને ઝાફરના પગમાં પડ્યો

"કેમ અમારી મદદે આવ્યા છો?" ખાને અજાયબીથી પૂછ્યું

"ના જી, આપને રોકવા"

"અમે રોકાનાર નથી'

"તો પરાણે રોકવા પડશે.'

" ક્યા ?" ખાનનું માથું ફરી ગયું.

"તમને રોકવા પડશે મારીને નહિ પણ માર્ગમાં આડા સૂઈને." કુતુબે મક્કમતાથી કહ્યું.

"તો શું, તમે એ મવાલી હિંદીઓ માફક સત્યાગ્રહ કરવાના છો ?"

"જી હા. હવે આપ એક ડગલું પણ આગળ ન ભરશો, નહિતર અમારે સત્યાગ્રહ કરવો પડશે." સત્યાગ્રહ ઉપર ભાર મૂકીને કુતુબે કહ્યું.

ખાને વાત કાને ધરી નહિ, આગળ ચાલ્યો. તરત જ પાંચ જુવાન આડા સૂઈ ગયા, ઝાફરખાને રીસમાં ખડગનો વાર કર્યો. ત્રણ જણાને કતલ કરી નાખ્યા! ત્યાં બીજા પાંચ સૂઈ ગયા. ઝાફર ફરીવાર ખડગ ઉગામે છે ત્યાં પાછળથી એના સાથીએ હાથ પકડી લીધોઃ "સબૂર ઝાફર! આપણે આટલા વાસ્તે નથી નીકળ્યા. તારે આમ બેરરસ્તે ઇન્સાનનું લોહી વહેવડાવવું હોય તો અમે તારી સાથે નથી આવવાના."

"કુછ હર્જ નહિ, સલામાલેકુમ" ખાને ક્રોધથી કહ્યું. જુવાનો પાછા ફરી ગયા. કુતુબ પણ પોતાના દોસ્તોને લઈ પાછો વળ્યો. ત્રણે શહીદોને સંભાળથી અને માનથી સાથે લીધા. ઝાફરખાન નિરાશ થઈ અફઘાનિસ્તાન તરફ ચાલ્યો ગયો.

જુવાન ટોળીને લઈ કુતુબ અકબરખાન પાસે આવ્યો. અકબર ખુશ થયો. પ્યારથી દુવા આપી.

કુતુબે કહ્યું: " અબ્બાજાન! મારે હિંદુસ્તાન જવું છે."

"ત્યાં જઈ શું કરશો ?"

"આગળ પઢીશ અને મુલ્ક જોઈશ."

અકબરખાને યાકુબ પાસે ક્ષમાપત્ર લખાવી દીધો. કુતુબ હિંદને માર્ગે પડ્યો.

પેશાવર છોડ્યું એટલે એણે વેશ બદલ્યો: ઇરાની ટોપી કાઢી પંજાબી સાફો લગાવ્યો, પાયજામો કાઢી ધોતિયું પહેર્યું, કેડિયુ કાઢી લાંબા પહેરણ ઉપર કોટ ચડાવ્યો. માથા વચ્ચે સેંથો પાડયો–પાન ચાવ્યું.

કુતુબ મટી કરતાર થઈ ગયો.

દિલ્હી જઈને વાસંતદેવીને આ બધા સમાચાર કહ્યા. પગરાપ્ટ્રમંત્રી આલમશાહની વાત ખરી પડી. બે દિવસ પહેલાં જ વાસંતીદેવીને શાહે કહ્યું હતુ

"તમે આફ્રિદીઓની મુફ્ત ફિકર ન કરો. એ બહાદુર અને નેક કોમ દગાખોરને ગરદન મારશે. આપણા અહેસાન ભૂલી પેશાવર ઉપર ચડાઇ કદી નહિ કરે"

અને થયું પણ તેમ જ

શરતકુમાર રણમેદાને

"ખૂનવાખોર ટોળાનો સરદાર ઉમાગી નમ્રશેખીની પોલીસને હાથે ઠાર થયો છે." હિંદી વિમાનમાં પાટિયા પર તાજા સમાચાર લખાયા. બાના જુમ્મા શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા. ટુકડીના જુવાનો પણ દિલગીરીમાં ગરકાવ થઈ ગયા. સગતનું વિમાન પાછળ આવતું હતું એને ખબર આપ્યા. સગતના શોકનો પાર ન રહ્યો.

બીજે જ દિવસે વિમાન મોમ્બાસા ઊતર્યું. સ્ટેશન પર કૃષ્ણા અને મામુદ લેવા આવ્યાં હતાં. ડૉ. મધુચંદના મકાન પર બધો કાફલો ગયો.

રાત્રે કૃષ્ણા, બાના જુમ્મા અને સગત બધાંએ વિચાર કરવા બેઠાં. કૃષ્ણાએ વાત પરથી જોઈ લીધું કે આ લોકો અહિંસક રીતે જ મદદ કરવા તૈયાર છે. એણે કહ્યું: "તમે ગમે તે રીતે મદદ કરો એમાં મને વાંધો નથી, પણ આ બન્ને નીતિ સાથે ચાલી નહિ શકે."

સગતે કહ્યું: "ઉમાગીબાઈના જવાથી તમારા ત્રીજા હપ્તાનો કાર્યક્રમ હમણાં અમલમાં મૂકી નહિ શકાય. એને માટે છ આઠ માસ સહેજે જોઈશે, અમને એક વરસની મુદત આપો.

દેશની પરિસ્થિતિ સાંભળ્યા પછી મને ખાતરી છે કે એટલા સમય-માં હું તમને અહિંસાની સફળતા હથેળીમાં બતાવી આપીશ."

"એટલે લડતની લગામ તમને સોંપી અમારે વરસ સુધી ઘેર બેસી રહેવું, એમ ને?"

"ના, એમ નહિ તમારી તૈયારી કરી રાખવી"

"ધારો કે અમે છ માસમાં તૈયાર થઈ ગયા તો?"

"છ માસમાં અહિંસક લડતનો રંગ એવો જામ્યો હશે કે તમને બીજા છ માસ રોકાવાનું મન થઈ આવશે" શરતે અડગ શ્રદ્ધાથી જવાબ દીધો

"ઠીક તો હું મામુદ, સલીમ વગેરેને મળી વિચાર કરી જોઈશ, પણ તમને નઈરોબીના સ્ટેશન પર ઊતરતા જ રાજકીય કામ ન કરવાના જામીન આપવાના હુકમ બનાવવામાં આવશે અને ખાનગી રીતે વાત મળી છે,' કૃષ્ણાએ કહ્યું.

"તો અમે જંગલમાં રહીશું'

"એ બનવાજોગ છે પરંતુ ત્યાં તમારે અમારા જેટલી જ સાવચેતી રાખવી પડશે"

"સાવચેતી રાખીશું એની ચિંતા ન કરશો કહો ઉમારી-બાઈનો મૃતદેહ ક્યાં છે? શરતે પૂછ્યું

'આવતી કાલે દફન કરવા માટે નઈરોબી લાવવામાં આવશે"

"બસ ત્યારે પહેલો કાર્યક્રમ એ કે નઈરોબીમાં ઉમારીબાઈની અચડ સ્મશાનયાત્રા નીકળે જેમાં હરેક જાતિના માણસો સામેલ

થાય. પૂર્વ આફ્રિકાના દરેક શહેરમાં તે દિવસે લોકો હડતાળ પાળે અને રોજા રાખે" શરતે કાર્યક્રમ ઘડ્યો.

"પણ એને માટે તો સરકારની પરવાનગી જોઈએ, આ કાંઈ હિંદુસ્તાન નથી." કૃષ્ણાએ શંકા ઉઠાવી.

"તો શું સરઘસને મનાઈ-હુકમ આપશે?"

"હા જી."

"આપણે એ જ જોઈએ છે. જો સરઘસને મનાઈ-હુકમ આપે તો આપણે એ હુકમનો ભંગ કરી આગળ વધવું, અને પછી ગોળીબાર થાય."

"એ વાત ખરી છે." બાના જુમ્માએ ટેકો આપ્યો.

"આપણને કબૂલ છે." કૃષ્ણાએ કહ્યું. એના મનમાં વિચાર આવ્યો કે કદાચ એ વખતે જ બીજા હલ્લાની તૈયારી થઈ જશે. છતાં પૂછ્યું: "ગોળીબાર થયા પછી શું કરશો?"

"લોકોને સરકાર સાથે અસહકાર કરવાનું કહીશું. એમને કહીશું 'તમે જંગલમાં આવી વસો. જંગલમાં ખાવાનો તો તોટો જ નથી. ત્યાં એમને માટે નિશાળો, દવાખાનાં, અદાલતો વગેરે સ્થાપી દેશું." શરતે પ્રજાસત્તાકની યોજના રજૂ કરી.

"ઠીક છે, જુઓ શું થાય છે. આપણને કાંઈ એ વાતમાં બહુ વિશ્વાસ નથી, પરંતુ સરઘસ કાઢવું એ નક્કી અને બનતાં સુધી સરઘસે અહિંસક રહેવું એ પણ નક્કી.' કૃષ્ણાએ બધી વાત મંજૂર રાખી.

શરતકુમાર, બાના જુમ્મા અને ખાસ કથન પડે તેવા ત્રણ ચાર જુવાનને લઈ એક વિમાન સીધું જંગલમાં ઊપડી ગયું.

સાંજે બાદીનાં યુવકયુવતીઓને લઈ કૃષ્ણા નાઈરોબી ગઈ.

ગુરુવારનો દિવસ 'ઉમારી-દિન' રાખવામાં આવ્યો. 'ઉદ્દામ' છાપાંએ એ દિવસનો કાર્યક્રમ છાપ્યો. હજારો પત્રિકાઓ છૂટે હાથે વહેંચવામાં આવી. પોલીસનાં ગામડાં અને જંગલને સ્મશાનયાત્રામાં સામિલ થવા અરજ ગુજારી હતી. પૂર્વ આફ્રિકાના એકેએક શહેર, ગામડાંઓ અને છૂટાછવાયા જુમ્બાઓમાં પણ 'ઉમારી-દિન' રખાયો.

સરકાર મૂંઝવણમાં પડી એણે હુકમ કાઢ્યો: 'બળવાખોર ઉમારીના સરઘસમાં કોઈએ જોડાવું નહિ, જોડાશે એને ગોળીએ વીંધવામાં આવશે.''

પગારદાર નોકરો તો હુકમ વાંચીને જ ડરી ગયા. નરમ વિચારવાળા ચુપ થઈ ગયા. જુવાનો ઝાલ્યા ન રહ્યા. કૃષ્ણા સરઘસમાં જવાની નહોતી શરતે અને બાના જુમ્બાએ એને આગ્રહપૂર્વક ના કહી હતી. પરંતુ નાઈરોબી આવતાં જ એના મગજમાં મંથન ચાલ્યું ત્યારે ખાસ પ્રતિષ્ઠિત લોકો પાછળ હટ્યા છે, આગેવાન મનાતા લોકો સરકારી હુકમથી ડરી ગયા છે, એવે વખતે જુવાનોને એકલા મૂકવા એમાં જોખમ હતું. કૃષ્ણાએ નિર્ણય કર્યો. હાથમાં કાળો વાવટો લઈ સરઘસને મોખરે આવીને એ ઊભી રહી. કૃષ્ણા મોખરે આવ્યાના સમાચાર સાંભળી છુપાઈ રહેલા કેટલાક લોકો આગળ આવ્યા, સરઘસમાં જોડાયા, અર્ધો માઈલ સુધીનો રસ્તો સ્ત્રી-પુરુષ-બાળકોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો.

કૃષ્ણાએ બુલંદ અવાજે ઘોષણા કરી: "બાના ઉમારી ઝિન્દાબાદ!"

લોકસમૂહે એક અવાજે પડઘો પાડ્યો: "બાના ઉમારી ઝિન્દાબાદ!"

સરઘસની વચ્ચોવચ્ચ ફૂલહારોથી ઢંકાયેલી પાલખીમાં ઉમારીના મતદેહને પોઢાડવામાં આવ્યો હતો. સરઘસ ધીરીવેગે આગળ વધ્યું.

પૂરાં દશ ડગલાં ન ભર્યાં ત્યાં તો પોલીસ-પલટણ આવી પહોંચી સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કૃષ્ણાને સલામ કરી, હાથમાં મનાઈ-હુકમ મૂક્યો. કૃષ્ણાએ હુકમને તાબે થવાનો ઇન્કાર કર્યો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે દિલગીરીના દેખાવ સાથે કૃષ્ણાને ગિરફતાર કરી. એ વખતે એણે સરઘસના જુવાનોને ઉદ્દેશીને બે શબ્દો કહ્યાઃ

આજે આપણા સ્વજન દોસ્ત બાના ઉમારીની સ્મશાન-યાત્રામાં દખલ કરીને સરકારે તમને રોષે ભરાવાનું સબળ કારણ આપ્યું છે. મને એ આઘાતનો ઘા થયો છે. મારું દિલ ઘણી ઊકળ્યું છે. જો કોઈ બીજો પ્રસંગ હોત તો હું તમને કહેત કે હાથમાં આવે તેટલા દુશ્મનને પૂરા કરો. પણ આજે ખામોશ' આજે ખબરદાર, કોઈ આજ્ઞા ન થતા. બિરાદર ઉમારીના પાક બદનને દાધ ન લગાડતા. આ દુશ્મન ગોળી ચલાવે તો સામી છાતીએ ઝીલજો, જન્નતવાસી થજો, પણ હથિયાર ઉપર હાથ ન મૂકતા. ખુદા તમને પાક રહેવાની તાકાત બક્ષે!"

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે મોટરમાં બેસી કૃષ્ણા જેલ તરફ રવાના થઈ. કૃષ્ણાની મોટરની પીઠ ફરી કે તરત અમલદારોનાં મોઢાં ઉપરથી વિનય ઊડી ગયો. એમણે યમરાજ જેવો સીનો ધારણ કર્યો. ઇન્સ્પેક્ટરે સૌને વિખરાઈ જવા કહ્યું. કોઈ ન હટ્યા. હંટર મારી બધાને વિખેરી નાખવાનો પોલીસે હુકમ કર્યો. પોલીસો આગળ વધ્યા તેવા જ પહેલી હારમાં ઊભેલા જુવાનો કૃષ્ણાની સૂચના-અનુસાર બેસી ગયા. જોતજોતામાં પાલખીવાળા સિવાયના બધા જોય પર બેસી ગયા.

આજ સુધી જેને બીકણ અને નમાલા ધાર્યા હતા તે લોકોને આવા ટેકીલા અને શુરવીર જોઈ ને અમલદારોનો મિજાજ હાથ ન રહ્યો. એમણે હવામાં ફેર કરવા કહ્યું. થોડા ઘણા માણસો ખસ્યા પણ મોટો ભાગ ન ખસ્યો, એટલે નૂસી પલટણે ગોળાબાર થઈ ગોળીઓ છોડી. પહેલાં જ પાલખીવાળાને વીંધ્યા બીજા ચારે પાલખી ઉપાડી લીધી. એ પડ્યા. એટલે ત્રીજા ચાર ઊંચકયા, તે પડ્યા એટલે એમાં ભંગાણ પડયું, પાલખી નીચે પડી ગઈ, જુવાનો રોષે ભરાયા, મન ઉપરનો કાબૂ ગુમાવી બેઠા, જે હાથમાં આવ્યું તે લઈને તૂટી પડયા. સામેથી ગોળીઓનો વરસાદ વરસ્યો, લોહીની નદી ચાલી, મોટા ભાગનું લોક જેમ આવ્યું તેમ ભાગ્યું, ગોળીઓ બંબણા જોરથી છૂટી, મડદાંના ગંજ ખડકાયા, અર્ધા કલાકમાં પોલીસ સગર્વ ચાલી ગઈ!

આ ભીષણ હત્યાકાંડના સમાચારથી લોકોનાં દિલમાં લાહ્ય લાગી. જુવાનોના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો શહેરો, ગામડાંઓ નરમ ગરમ આગેવાનો, જંગલવાસીઓ–જેણે ઉમારીનું નામ સાંભળ્યું હતું, જેણે જેણે દેશપ્રેમ અને આઝાદીનું નામ સાંભળ્યું હતું–એ બધાં ગોરી સરકાર પર રીસે ભરાયાં. એકેએક આફ્રિકનના દિલમાં થઈ ગયું: "આ જાલીમ સરકાર ન જોઈએ, આ હરામી સરકાર ન જોઈએ, આ નાપાક સરકાર ન જોઈએ."

૩૩

અસહકાર

સરકારે માઝા મૂકી. પ્રજાને દબાવી દેવા એણે દમનનો કોરડો પૂરજોસમાં ચલાવ્યો. કૃષ્ણાને દેશનિકાલ કરી, આદમને ફાંસીએ લટકાવ્યો. જુવાનોની સંસ્થાઓને ગેરકાયદે ગણી વિખેરી નાખી. માત્ર કડપ બેસાડવા ખાતર, પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા લોકો ઉપર ખોટાં આળ મૂકી, ભરબજારમાં એમને કોરડે ફટકાર્યા. આથી જનતાના ક્રોધાગ્નિમાં ઘી હોમાયું. લોકો અંદર અંદર ધૂંધવાવા લાગ્યા 'આ શયતાની સરકારનું શું કરવું!"

કુમારીના મદદગારીઓએ પોતાની ખાનગી બેઠક મેળવી. પ્રત્યેક થાણાના જુવાનો સંગીનના રહેઠાણે આવી મળ્યા. છેક દારેસલામ અને ટબોરાના, અબ્બા મોશી અને ટાંગાના આગેવાનો કોઈ બાકી ન રહ્યો. સહુએ સૌની સંમતિથી ગગનકુમાર અને બાના જુમ્માને ખાસ નિમંત્રણ મોકલ્યું હતું. બન્ને હાજર થયા હતા.

જુવાનોનાં મુખ પર રોષની છાયા હતી. સૌ ભીતરથી જળી રહ્યા હતા. કુમારી અને કૃષ્ણાના જતાં શું કરવું તે વિચારવા બધા એકઠા થયા હતા. ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલતી હતી. કોઈ કહેતા "બસ યાહોમ કરી પડો," કોઈ કહેતા 'બીજો હલ્લો થશે જ

જોઈએ," કોઈ કહેતા: "બાના ઉમારીના ખૂનીને ઠાર કરો."
રાતના અગિયાર વાગે રીતસરની બેઠક મળી. બાન્દા જુમ્માને સર્વાનુમતે પ્રમુખસ્થાને બેસાડ્યા.

ખાનગી ચર્ચાઓ ખુલ્લી રીતે થઈ. છેવટે પ્રમુખે કહ્યું:

"તમારી બધી વાત મેં બરાબર સાંભળી છે. તમારો સરદાર ઉમારી મારો પ્રિય શિષ્ય હતો. તમારી આગેવાન કૃષ્ણામ્મા મારી પાસે ભણેલી હતી. તમે કોઈ મને ઓળખતા નથી. હું તો હિંદુસ્તાનમાં જઈને રહ્યો હતો. પણ તમને મારી વાતમાં વિશ્વાસ પડે તો મને અહીં રહેવા દેજો, નહિતર હું પાછો ચાલ્યો જઈશ. આપણા દેશમાં આપણું રાજ્ય સ્થાપવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો મારી પાસે છે. એમાં આપણે દુશ્મનનું કે આપણું લોહી વહેવડાવવાની જરૂર નહિ પડે. તમે બધા ભણેલા છો, બુદ્ધિશાળી છો. જરા વિચાર તો કરો કે આપણાં જંગલોમાં કેટલી કુદરતી સંપત્તિ ભરી છે? આખી દુનિયા આવીને વસે તો પણ ન ખૂટે. આપણે તો સિંહના સાથી જંગલમાં સ્વતંત્રપણે વિહરવાવાળા, આપણને શહેરોની ગુલામી શી ગમે? નગરમાં ગોરાના હુકમ ફેરવાઈને ત્યાં ગયા. હવે આપણે એક જ કામ કરવાનું છે અને તે એવાને જંગલમાં ખાવાની લેવાનું એની મેળે અંગ્રેજો રસ્તે પડી જશે. એનું રાજ આપણા સાથ વિના પળવાર નહિ નભે. તમને મારી વાત ગળે ઊતરે તો હું તો કાલ સવારે જાહેરનામું બહાર પાડું કે જે સરકારે બાના હુસેન જેવા સાધુપુરુષને દેશપાર કર્યા, જેણે આપણા પ્રાણપ્રિય સરદાર બાના ઉમારીનો જાન લીધો, જેણે આદમ જેવા બહાદુર જુવાનને ફાંસીએ લટકાવ્યો, જેણે કૃષ્ણામ્મા જેવાં પરગજુ બહેનને દેશનિકાલ કર્યાં, અને જે સરકારે નઇરોબીની બજારમાં નિર્દોષનાં લોહી વહેવરાવ્યાં એવી શયતાની સરકાર સાથે સંબંધ રાખવો તે કાફરનું કામ છે. એની નોકરીઓ, એની નિશાળો

છોડી, અદાલતોને લાત મારી સૌ જંગલમાં ચાલ્યા આવો અને સ્વતંત્ર થાઓ. મને ખાતરી છે કે અર્ધી આફ્રિકા તો જરૂર જંગલમાં વસી જાય" માના જુમ્મા શ્વાસ ખાવા રોકાયા. એમના શબ્દોની જાદુઇ અસર થઈ હતી. જુવાનો ઊંચે શ્વાસે સાંભળી રહ્યા હતા. એમણે આગળ ચલાવ્યુંઃ "પરંતુ આ પહેલાં તમારે થોડું કામ કરવું પડશે. તમારામાંથી જે શહેરોમાં જઈ શકતા હોય તેમણે ખાનગી રીતે નાતવાર લોકોને મંડળોવાર ઠરાવો કરી રાખવા કે વખત આવ્યે સૌએ જંગલમાં નાસી જવાનું છે. મુખ્ય માણસોને આટલી વાત સમજાવવાનું કામ પણ તમારે માથે રહેશે. હું બુઢ્ઢો થયો છું એટલે કદાચ મારી વાતમાં ધ્યાન મૂકતાં તમને વિચાર થઈ પડે! એટલે હવે શરત તમને બે શબ્દ કહેશે. એણે આપણો દેશ સ્વાધીન ન થાય ત્યાંસુધી વિદ્યાપીઠનું પાણી હરામ કર્યું છે એ ઉપરથી તમે જાણી શકશો કે એને કેટલી ધગશ છે. ચાલો શરત, શરૂ કરો."

શરતે તૂટીફૂટી સ્વાહિલીમાં જુસ્સાદાર ભાષણ કર્યું, જુવાનોના દિલને હચમચાવી નાખ્યાં. અસહકાર એ એક જ અકસીર ઇલાજ છે એવું સાબિત કરી દીધું, હિંસાથી મેળવેલું સ્વરાજ અંદર અંદર લડાવી મારશે એ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો અને છેવટે કહ્યુંઃ

"શહેરમાં વસનારા, કારખાનામાં કામ કરનારા એ સરકારના હાથપગ છે, એ જંગલમાં ચાલ્યા આવે એટલે સરકાર મરેલી જ પડી છે. વળી જંગલમાં આપણને વરસ દિવસ દુખ જેવું લાગશે, પણ પછી આપણે જંગલે જંગલે ગ્રામપંચાયતો સ્થાપશું. ઘટાદાર છાયામાં મજાનાં નવાં ગામ વસાવશું. શહેરને ભુલાવી દે તેવી સાહ્યબી કરશું અને એવાં એ ગામોમાં રાતને પહેલે પહોરે બાના, ઉમારી અને કૃષ્ણાસ્માનાં લોકગીત અને રાસ તમે સાંભળશો ત્યારે તમને એમ થશે કે 'આ તો અણુધાર્યું'

સ્વરાજ આવ્યું' બસ, હવે અસહકારના જાહેરનામાને તમે સંમતિ આપો અને ઠરાવો કરાવવા ઊપડી જાઓ એટલી જ માગી અરજ છે. બોલો બાના ઉમારી.. "

"ઝિન્દાબાદ!"

શૌકતના બોલની જુવાનો ઉપર ઊંડી અસર પડી, સૌએ બાના જુમ્માનો પ્રસ્તાવ એકમતે વધાવી લીધો

બે માસમાં શહેરે શહેરમાં ઠરાવો થઈ ગયા અસહકારનો દિવસ શરૂ થઈ ગયો, ફરમાન બહાર પડ્યું જાણે રાહ જોઈને જ બેઠા હોય તેમ લોકોએ ચોવીસ કલાકમાં જ મઢ વસાવી દીધા.

હિંદીઓએ આફ્રિકનોના ઉપકારો યાદ કરી, એમની લડતને સક્રિય ટેકો આપવા સરકારી નોકરીમાં કોઈ પણ હિંદીએ ન રહેવું એવો ઠરાવ કરી દીધો છૂટા થયેલા હિંદીઓને દેશમાં ન જવું હોય તો જંગલમાં રહેવા કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપી

*

નોકરશાહીને સમજણ પડી ત્યારે બાજી હાથ મહીં નહોતી એણે વિલાયત તાર કર્યા, જવાબ આવ્યો દમન કરો, જંગલીઓને જેર કરો ગવર્નરોએ સામો ઉત્તર વાળ્યો 'લોકો બધા જંગલમાં ચાલ્યા ગયા છે, કોના ઉપર અમે દમન કરીએ? કોને અમે જેર કરીએ? નોકરો જતા અમારા તો જાણે હાથપગ ગયા ઘરમાં બોય નથી ઑફિસમાં પટાવાળો નથી કારકુન નથી ટપાલમાં ટપાલ નથી, સ્ટેશન બધા સૂના પડ્યાં છે શું કરવું તે સૂઝતું નથી ખાતરી ન થતી હોય તો જાતે આવીને જોઈ જાઓ"

લાંચીને વશ પ્રધાને ટકટકતો જવાબ મોકલ્યો: "સમજાવટથી કામ લો, ભેદ પમાવો, ફોસલાવો—ગમે તેમ કરો પણ જંગલમાંથી એમને પાછા બોલાવો."

ગવર્નરોએ જંગલોમાં પાદરીઓ મોકલ્યા. પાદરીઓ હડધૂત થઈને પાછા આવ્યા. માન મુકીને, ગર્વ તજીને અમલદારો મનાવવા ગયા, રખડી રવડીને ઢીલે મોઢે પાછા ફર્યા.

દિવસો ઉપર દિવસો વીત્યા, મહિનાઓ ઉપર મહિનાઓ ચાલ્યા. કોઈ પાછા આવ્યા નહિ. શહેરો જાણે ખાવા ધાય છે. કારખાનાં ને હાટ થાક્યા, સિગારેટ ને કેરોસીન, કાપડ કે તમાકું—બધું વપરાતું બંધ થયું. દુનિયાના વેપાર ભાંગી પડ્યા, અમેરિકન બજાર તૂટી ગયા. જાપાનીઓ રાતે પાણીએ રોયા, પરદેશી મુડી-દારોએ કારખાનાંને લીલામમાં મૂક્યાં—પાણીને મૂલે વેચવા માંડયાં. લક્ષ્મીદાસ અને નથુરચંદ, રમાટ અને એન્ડર્સન જેવા આફ્રિકન-હિતમાં રાચનારાઓએ કારખાનાં ખરીદી લીધાં. એક પછી એક વિદેશી વેપારીઓ ઘર ભેગા થવા લાગ્યા. ઘણા ગાંડા માણસો રહ્યા. દેશપરદેશના છાપાંના પ્રતિનિધિઓ, ગવર્નરો અને મુત્સદ્દી અમલદારો [illegible] સામમાં રહી ગયા.

ગવર્નરને ખાતરી થઈ કે હવે ગજ નહિ વાગે, હવે કાર નહિ ફાવે. છેવટે એમણે છેલ્લો પાસો નાખ્યો. લક્ષ્મીદાસ વગેરે આઠપાંચ સાધુઓને બંગલે બોલાવ્યા.

"આમાં આગેવાન કોણ છે? એનાં નામ કોઈ જાણો છો?" ગવર્નરે પૂછ્યું.

"હું જાણું છું. પણ નામ ન આપું" લક્ષ્મીદાસે કહ્યું.

"એમ તો મને ખબર છે. એ નામ ખરાં હશે કે કેમ તે શંકા છે. પણ નામનું મારે કામ નથી. તમે જઈને એ લોકોને સમજાવો. આ રીતે બિચારા લોકો હેરાન પરેશાન થઈ જશે. એમને શું જોઈએ છે, કેવા હક્ક જોઈએ છે એ કોઈ કહેતા નથી; વાતચીત કર્યા વિના ખબર કેમ પડે!" ગવર્નરે લાગણીનો કૃત્રિમ ઝરો વહેતો મૂક્યો.

"અમે સમજાવવા જવા તૈયાર છીએ, પરંતુ એ લોકો માનશે નહિ."

"તમે પ્રયત્ન તો કરી જુઓ. એક આખી પ્રજાનું હિત થતું હોય તો આપણે શા માટે પ્રયત્ન ન કરવો?" વિદ્યાવતી વાણીએ કરામત કરવા માંડી.

"તો અમે કાલે જઈશું, કેમ ડાક્તર સાહેબ?"

બધા સંમત થયા. બીજે દિવસે જવાનું ઠરાવી ઊઠ્યા. ઊઠતાં ઊઠતાં ગવર્નરે હેતથી કહ્યું "જુઓ, એમને સારી રીતે સમજાવજો. અમારા દિલમાં એમના પ્રત્યે વેર નથી, ભલે અમારા માણસો મારી નાખ્યા, કેદ કર્યા. એમનો જે આગેવાન હોય તેને મારા નામથી કહેજો કે હું તો એટલે સુધી તૈયાર છું કે એ લોકો જો કહે તો હુસેન, માયુર અને કૃષ્ણમ્મા–બધાને છોડી મુકું. આ બધા લોકો મુખ્ય લડત કરનાર છે; ખરા આગેવાન છે. એમની સાથે મસલત કરીને જવાબ દેવો હોય તો એમ કરવા પણ હું રાજી છું" ગવર્નરે ઉદારતાની હદ વટાવી.

•

૭૪

જેમાં અંગ્રેજ સરકાર પશ્ચાત્તાપ સાથે રાજગાદી સોંપે છે

"આ સામે જુઓ આ શરતકુમાર રહે છે' લક્ષ્મીદાસે આંગળી ચીંધીને સાથીઓને કહ્યું

એ જ વખતે શરત ઝરૂખા ઉપરથી નીકળીને બહાર દેખાયો. ગૌરવર્ણું શરીર ઉપર ઝીણા વાઘામાંથી મોતી ટપકતાં હતાં એનો ધીર-ગંભીર પ્રતિભાશાળી ચહેરો આમાન્ય હિંદનું માન અને પ્રેમ ઉપજાવતો. લક્ષ્મીદાસ વગેરે પ્રશંસાપૂર્ણ નજરે શરતને જોઈ રહ્યા. એમને થયું કે આટલી સુકુમાર વયમાં શરતે પૂર્વ આફ્રિકા જીતી લીધો, ગવર્નરને મહાત કર્યો, પરદેશી પ્રજાનાં દિલ જીતી લીધાં શરત નજીક આવ્યો એટલે સૌએ ટોપી ઉતારી સલામ કરી, શરતે નમ્રતાથી સામા હાથ જોડી મહેમાનો માટે ખુરશીઓ બિછાવી, કેળાં અને પાકી મુસંબીઓ ચોને જલદી કપડાં બદલી આવીને સાહેબોને ઊંચે બેઠો. પાસેની ઝૂંપડીમાંથી આના જુમ્મા ચાલીને એક મહેમાનોના ખુરશાલ પર લટકતા નાખી સાહેબી પર બેઠો

"શરતકુમાર, કેનિયાના ગવર્નરે અમને આપની અને આના જુમ્માની પાસે મોકલ્યા છે." લક્ષ્મીદાસે વાત શરૂ કરી

"ઠીક." શરતે તટસ્થ ભાવથી કહ્યું.

"ગવર્નર દિલગીરી દર્શાવે છે કે એ લોકોને શું જોઈએ છે, આ માટે જંગલમાં ચાલ્યા ગયા છે, કોના ડરથી બહાર આવતા નથી? અમારી સાથે કોઈ વાતચીત કરે તો કાંઈક ખબર પડે ને!"

"આ લોકોની એક જ માગણી છે. ગવર્નરોએ આફ્રિકાનો કિનારો છોડી ચાલ્યા જવું" શરતે સીધી વાત કરી.

"તમે એમ ઉતાવળે પાટલે ન જાઓ. ગવર્નર બહુ સહૃદયતાથી આ બાબતમાં તમારી અને નાના જુમ્માની મદદ માગે છે, લોકો માગે તેવા સુધારા આપવા તેઓ તૈયાર છે" મિ. સ્માર્ટ બોલ્યા.

"તમે નકામાં ફીફાં ખાંડો છો. આફ્રિકામાં આફ્રિકનો રાજ કરે, અંગ્રેજ ઈંગ્લાંડમાં રાજ કરે, જેમ હિંદી હિંદમાં કરે છે. એમાં સુધારાની વાત ક્યાં આવી?" શરતે ટૂંકું પતાવવા કહ્યું.

"ગવર્નર પણ એમ જ કહે છે કે બધી સત્તા આફ્રિકાવાસીના હાથમાં, અંગ્રેજ માત્ર સલાહકાર તરીકે રહે." એક અજાણ્યા ગૃહસ્થ બોલ્યા.

"તમે વાટાઘાટ કરવા આવ્યા છો? અમારે વાટાઘાટ નથી કરવી." શરતે કહ્યું. "અને આવી બાબતમાં અમને લાંબી લપ પસંદ નથી. પરદેશીઓ પોતાના દેશ જાય. અહીંના વતની જે કરવું હશે તે કરશે."

શરત ઉતાવળિયો જુવાન છે માની મિ. સ્માર્ટે એક વધુ પ્રયત્ન કર્યો: "જુઓ બાના જુમ્મા, અમે તેમ તો પણ શરતકુમાર પરદેશી છે. તમે હજી ગઈ કાલ સુધી પરદેશમાં હતા. આ બાબતમાં લડત શરૂ કરનાર બાના હુસેન. કૃષ્ણામ્મા મામુદ વગેરે લોકો વધાર જાણે, એમણે શા માટે લડત શરૂ કરી તે જાણવું જોઈએ. ત્યારે એ લોકો સાથે મસલત

કરવાની જરૂર લાગતી હોય તો ગવર્નર એમને ફોડવા તૈયાર છે.'

“અમારે કોઈને મળવાની જરૂર નથી. એ બધાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ છે. ચીફ બાના ઉમારીએ પુરતા શબ્દોમાં જગત આખાને સમજાવી દીધું છે કે 'આ સદન પૂર્ણ આફ્રિકામાં પ્રજાસત્તાક સ્થાપવા માટે ઉપાડી છે.' પરદેશીઓને વહેપાર કરવા માટે રહેવા દેવા કે કેમ એ પણ આફ્રિકનોની મરજીની વાત છે. ગવર્નરને કહી દેજો “ કાળા ચમડીને દેશાવર ઘર ભેગા થઈ જાય” કહીને છેવટની વાત કરી નાખી.

મૌન. મોઢાં બંધ થયાં. બાના ઉમ્બાની મૂગી સંમતિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. હાજર અને બાના ઉમ્બાને સલામ કરી બધા પાછા ફર્યા.

બ્રિટનના બેકાર મજૂરો પાર્લામેન્ટને છાપરે પથ્થર નાખે છે, એ દિવસે નાઇજીરિયાથી સ્નાન-સમાચાર આવ્યા. “બધા અમલ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે.' વાંચીને સૌ વિમાસણમાં પડ્યા, રાજકર્તાના હાથ હેઠા પડ્યા, અસહકારે એમને નાકે પોકરાવી. અસહકારે એના સાંધા ઢીલા કર્યા અસહકારે એનું રાજતંત્ર અટકી પડ્યું, એનો શેરડો તૂટી ગયો. સત્ય ઊંચી ટગડી ગયા નાની નૂક અસહકારે માન વાર નીચી કરાવી.

આફ્રિકાને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપવાનું જાહેરનામું પાર્લામેન્ટે એકમતે પસાર કર્યું. જાહેરનામાના નીચેના શબ્દો વાંચીને જગત આખું વિસ્મિત થયું

“આથી અમે જગતનાં પ્રજાસત્તાક અને સ્વતંત્ર રાજ્યોને જાહેર કરીએ છીએ કે પૂર્ણ આફ્રિકાની પ્રજાના

હકની સખત વ્યાજબી અને સકારણ હતી. દરેક રાષ્ટ્રને પોતાનું રાજ્ય ચલાવવાનો સંપૂર્ણ હક હોય છે. એ હક આજે અમે એ બહાદુર અને ટેકીલી પ્રજાને આપીએ છીએ. આજથી અમે પૂર્વ આફ્રિકા ઉપરનો અમારો તમામ હક સદંતર ઉઠાવી લઈએ છીએ.

"સાથોસાથ અમે નિખાલસપણે અમારો અનુભવ જગતસમક્ષ રજૂ કરવાની આ તક લઈએ છીએ. અમે સેંકડો વરસ પરપ્રજા પર રાજ્ય કર્યું. હિંદુસ્તાન જેવા દેશ ઉપર સેંકડો વર્ષ સુધી અમે યુનિયન-જેક ફરકાવ્યો, કેનેડા અને આયર્લેંડ પણ એક દિવસ બ્રિટિશ મહારાજ્યનાં અંગ હતા, પરંતુ આજે અમારે અત્યંત દિલગીરી સાથે કબૂલ કરવું પડે છે કે એ દેશોને પગ તળે દબાવવા જતા અમે જ એમના પગ તળે દબાયા, એ દેશને પરાધીન બનાવવા જતા અમે જ પરાધીન બની ગયા, એ દેશોને પરાવલંબી બનાવવા જતા અમે જ પરાવલંબી બન્યા અને એ દેશોને ગુલામ રાખવા માટે અમે જે ભયંકર ગુનાઓ કર્યા છે તેને એક તરફ રાખીએ તો પણ, સરવાળે અમારે ભાગે પશ્ચાત્તાપ અને ક્લેશ જ રહ્યા છે.

"અને અમારા આ અનુભવ ઉપરથી ધડો લઈ પરપ્રજા ઉપર શિકારી નજર ફેરવતાં રાષ્ટ્રો ચેતી જશે તો તે પશ્ચાત્તાપનાં ઊના આંસુ અને રાષ્ટ્રવિઘાતક ક્લેશમાંથી ઊગરી જશે.

"વિશ્વપ્રેમી ઈસુ માનવહૃદયમાં બંધુભાવ પ્રેરો!"

૩૫

વિજય–મહોત્સવ

જંગલે જંગલે અને જુમ્મે જુમ્મે ખુશખબર ફરી વળ્યા: " અંગ્રેજોએ રાજગાદી છોડી છે. ખાના હુસેન, કૃષ્ણામ્મા, મામુદ વગેરે છૂટીને નઈરોબી આવી ગયાં છે, આવતા શુક્રવારે નઈરોબીમાં આઝાદ મહોત્સવ ઉજવાશે."

સાંભળીને લોકો પાગલ બની ગયા. હાથમાં જે આવ્યું તે લઈ નાચવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ અને બાળક અને બુઢ્ઢા. ગોમો* કરવા માંડયા. ખાવાપીવાનું ભાન ન રહ્યું. ખાના હુમારીનાં ગીત ગાવા લાગ્યા. સામાન ઉપાડી શહેરો તરફ ચાલી નીકળ્યા.

ગુરુવાર સાંજ સુધીમાં શહેરો ને ગામડાંઓ ફરી વળી ગયાં. ઘેર ઘેર ધજા–પતાકાઓ ફરકી, રસ્તાઓ ઉપર પાણી છંટાઈ ગયાં. નઈરોબીની બજારમાં ચાલવાનો માર્ગ ન રહ્યો.

શરત અને ખાના જુમ્મા નઈરોબી આવ્યા. ખાના હુસેન અને કૃષ્ણાને હેતથી ભેટયા. આનંદનો પાર ન હતો. મહોત્સવની તૈયારીઓ માંડી, શરતે પહેલું નિમંત્રણ દેશ જતા ગવર્નરોને આપ્યું અમેરિકન પ્રજાસંઘ, દક્ષિણ અમેરિકન પ્રજાસભા,

---

* નાચ

યુરોપનાં સર્વ રાષ્ટ્રો, ચીન અને જાપાન, તુર્કસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન, અરબસ્તાન અને ઈરાન, ઈજિપ્ત અને હિંદુસ્તાન–સર્વ સ્થળે નિમંત્રણો પાઠવ્યાં. કોઈ રાષ્ટ્ર બાકી ન રહ્યું.

આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠને ખાસ આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું. વિદ્યાપીઠના જૂના–નવા વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને દુનિયાના ગમે તે ખૂણામાં હોય ત્યાંથી આવી પહોંચવા લખી નાખ્યું.

પૂર્વે કદી નહિ ઉજવાયેલો એવો મહોત્સવ આફ્રિકાને આગણે નઈરોબીમાં શરૂ થયો. સભામંડપને શણગારવામાં કલારસિકોએ કલધરો પોતાની બધી મૂડી ખર્ચી નાખી પણ દુર્યોધનના ધનભંડાર માફક જેમ ખર્ચતા ગયા તેમ એ મૂડી વધતી ગઈ. કલાસૃષ્ટિનું ત્યાં પ્રદર્શન ભરાયું. ભોજનાલયમાં પણ કલાધરોનો હાથ દેખાઈ આવતો હતો. ભોજનની વાનીઓ આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠના દેશદેશથી આવેલાં ભાઈબહેનોએ બનાવી હતી. એટલે એની વિવિધતા ઓર હતી. દુનિયાના રીતરિવાજોનું સંમેલન થયું હતું. જગતભરની સંસ્કૃતિની જાણે પરિષદ ભરાઈ હતી. ભવ્ય સભાસ્થાન સુશોભિત થઈને વિના પણ દીપતું હતું.

પ્રાતઃકાળથી મંડપની હવા ધૂપથી પવિત્ર થવા લાગી. એક ખૂણામાંથી આવતા સંગીતના મધુર તાનથી વાતાવરણમાં પ્રસન્નતા પૂરાઈ.

ધીરે ધીરે લોકો આવવા લાગ્યા. સ્વચ્છ અને સાદાં વસ્ત્રો સૌ સૌના દેશની ખાસિયત બતાવતાં હતાં. એકમીજાતના કાનમાં બોલતા હોય તેમ, અવાજ વિના, સૌ વાતો કરતા હતા. લોકો આવતા ગયા તેમ હારબંધ વ્યવસ્થિત ગોઠવાતા ગયા. થોડીવારમાં મંડપ ચિક્કાર ભરાઈ ગયો. જગતનો કોઈપણ દેશ બાકી ન હતો.

વ્યાસપીઠ ઉપર જગતનાં રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓ, દેશ સિધાંતના સ્વતંત્ર અને બીજા જાણીના માનીના લોકો હતા. બાના દુસેન અને કૃષ્ણામ્મા, બાના જુમ્મા અને રતનકુમાર, મામુદ સલીમ અને કાસીમ, જિતેંદ્રનાથ અને વાસંતીદેવી, શાહ આલમખાન અને યાકુબખાન, સાલીમપાકા અને શેરખાન વગેરે આવી પહોંચ્યાં હતાં.

વ્યાસપીઠથી સહેજ ઊંચું ઉમારીનું આળસનું પૂતળું મૂકવામાં આવ્યું હતું.

સંગીતના કામકાજની શરૂઆત થઇ. સંગીત પૂરું થતાં જ મામુદ ઉઠયો, આવેલાં બધાં અતિથિઓનો આભાર માની એણે સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું વાંચી સંભળાવ્યું. ત્યારબાદ પૂર્વ આફ્રિકન પ્રજાસત્તાકના હોદ્દેદારોનાં નામ જાહેર થયાં. બાના જુમ્મા પ્રમુખ, સલીમ સેનાપતિ, મામુદ પરાષ્ટ્રમંત્રી, કાસીમ ગૃહસચિવ અને બીજા હોદ્દેદારોનાં નામ બોલી મામુદ બેઠો, સભાજનોએ તાળીઓના અવાજે મંજૂરી આપી નઇરોબીનું નામ ઉમારી-નગરી રાખવાનું જાહેર થયું.

બાના જુમ્માએ પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું:

"પ્રમુખપદનો અધિકારી ઉમારી હતો. અત્યારે કોઇ હોય તો ઉમારી સાથે રાત-દિવસ ઘૂમી દેશનિકાલ થનાર કૃષ્ણા છે. મેં એને ઘણો આગ્રહ કર્યો, બાના હુસેને પણ ઘણું કહ્યું, પણ 'પ્રજાસત્તાકનો પ્રમુખ પરદેશી ન હોઇ શકે' કહી એણે ઇન્કાર કર્યો. હું વયોવૃદ્ધ છું આજસુધી મેં કામ સરસ કર્યો આવ્યો છે, હવે આજથી મારી બીજી પાંખ કૃષ્ણા થશે એવી આશા રાખું છું. આ બન્ને પાસેથી ત્રણ વરસ આફ્રિકામાં રહેવાનું મેં વચન લઇ લીધું છે."

વામતીદેવીએ ઉભારીને અંજલિ આપતાં, સભામંડપને આસુ પાસના કૃષ્ણાને માટે બે વેણ કહી એણે ભરતની પ્રશંસા કરી 'ભરતકુમારે પોતાની પ્રતિજ્ઞા આજે પૂર્ણ કરી છે જગતભરમાં અહિંસાને બળે શાંતિ સ્થાપવામાં એણે પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો છે જે કામ પચાસ વરસથી વિશ્વરાષ્ટ્રસંઘ નથી કરી શક્યો તે કામ એકદેશ પુરતું ભરતે પાર પાડ્યું છે એને આપણાં અભિનંદન હો."

ભરત ઊભો થયો ગવર્નરોને માટે વિદાયના બે બોલ કહી એણે ઉમેર્યું "દોઢ વરસ પહેલાં જિતેન્દ્રનાથ ઠાકુરના એક અતિગાઢ પ્રવચનનો મેં સખત વિરોધ કર્યો હતો. આજે મને ખાતરી થઈ છે કે અહિંસાની અમોઘ શક્તિ રાષ્ટ્રના નબળામાં નબળા માનવીને પણ સબળ અને સ્વતંત્ર બનાવે છે અને એમાં જ રાષ્ટ્રની સાચી સ્વાધીનતા છે.

'મેં બાના જુગ્માના આગ્રહને વશ થઈ ને અહીં રહેવાનું સ્વીકાર્યું છે આજે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના લગભગ સઘળા પ્રતિનિધિ બંધુઓ અહીં હાજર છે એ વખતે મારું અહીં હાજર રહેવાનું મુખ્ય કારણ હું તમને જણાવી દઉં મારા આફ્રિકાવાસ દરમિયાન હું એવી જગ્યાએ હતો જ્યાં મશીનોનો ખખડાટ ન હતો વીજળીની આંખ-આંજણી બત્તીઓ નહોતી, મજૂરોનાં લોહી ચૂસનારા રાક્ષસી કારખાનાં નહોતાં મારી આસપાસ વસતાં હબસીઓનું શાંત અને સંતોષી જીવન જોઈ ને મને લાગ્યું કે આ લોકો ફરી પાછા પશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની જાળમાં ન ફસાય એ માટે મારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જગતને આજે ગુંગળાવી રહેલા યંત્રવાદના ઘોંઘાટ સમાવવા માટે મારી [illegible] બાકીનાં વર્ષો ખર્ચવાં જોઈએ, જો મારા અહીં ર[illegible] હેવાથી ફરી [illegible] લોકોના જીવન યંત્રમાં

-રહેંચાવાને બદલે મુક્ત અને ખુશનુમા રહેતાં હોય તો મારું અહીં રહેવું સાર્થ છે.

"અને તમને–સ્વાતંત્ર્યના પ્રેમીઓને એ પણ જણાવી દઉં કે જ્યાંસુધી કારખાનાં હસ્તી ધરાવે છે ત્યાંસુધી મજૂરોને ખરી સ્વતંત્રતા મળી છે એમ મારું મન કબૂલ કરતું નથી."

શરત બેઠી, સંગીત ચાલ્યું અને ભારે હર્ષનાદ વચ્ચે સભા વિસર્જન થઈ.

*

બીજે દિવસે મહેમાનો દેશ જવા તૈયાર થયાં. જિતેંદ્રનાથ અને વાસંતીદેવી આના લુમ્માને નમસ્કાર કરી વિમાન પાસે આવ્યાં. કૃષ્ણામ્માને પ્રેમથી ભેટ્યાં. અંતે વાસંતીદેવીને નીચા વળી નમન કર્યું. વાસંતીએ ભાવભીના આશીર્વાદ દીધાઃ "જગતની હિંસાથી રિબાતી પ્રજાઓને અહિંસક શક્તિનું ભાન કરાવવા ચિરકાળ જીવજો."

*

અને ઊગતા સૂર્યનું આતિથ્ય સ્વીકારવા જતાં હોય તેવા બે વિમાન આકાશમાં ઊંચે ને ઊંચે ચડવા લાગ્યાં.